

psychped.naiu.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

1(24)'2019

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- Index Copernicus International (ICV 2016 = N/I, ICV 2017 = 42.63, ICV 2018 = 56.26);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

**Київ
2019**

Юридична психологія

1
(24)
2019

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 21321-11121 ПР від 26 березня 2015 року • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «В» (наказ МОН України від 15 січня 2018 року № 32) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ

Редакційна колегія:

Чорноус Ю. М., доктор юридичних наук, професор (головний редактор);

Бараш Є. Ю., доктор юридичних наук, професор;

Костицький М. В., доктор юридичних наук, професор;

Кошинець В. В., доктор юридичних наук, доцент;

Кришевич О. В., кандидат юридичних наук, доцент;

Кудерміна О. І., доктор психологічних наук, доцент;

Максименко К. С., доктор психологічних наук, доцент;

Медведєв В. С., доктор психологічних наук, професор;

Охріменко І. М., доктор юридичних наук, професор;

Паста-Войцеховська Б., доктор філософії, доцент;

Савченко А. В., доктор юридичних наук, професор;

Хомчинські П., доктор філософії, доцент;

Цільмак О. М., доктор юридичних наук, професор

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію, несуть особисто автори

Юридична психологія : наук. журн. / [редкол.: Ю. М. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. – № 1 (24). – 108 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,

м. Київ, Україна, 03035

Тел.: (097) 851-72-96

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiou.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

1(24)'2019

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- Index Copernicus International (ICV 2016 = N/I, ICV 2017 = 42.63, ICV 2018 = 56.26);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2019**

Legal Psychology

1
(24)
2019

Ūridična psihologiã

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 21321-11121 ПР dated March 26th, 2015 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 32, dated January 15th, 2018) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council

---

Editorial board:

Chornous Yu., Doctor of Law, Professor (chief editor);

Barash Ye., Doctor of Law, Professor;

Kostytskiy M., Doctor of Law, Professor;

Koshchynets V., Doctor of Law, Associate Professor;

Kryshchych O., Ph.D in Law, Associate Professor;

Kuderman O., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Maksymenko K., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Madvediev V., Doctor of Psychology, Professor;

Okhrimenko I., Doctor of Law, Professor;

Pasta-Voitsekhovska B., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Savchenko A., Doctor of Law, Professor;

Khomchynski P., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Tsilmak O., Doctor of Law, Professor

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Legal Psychology: scientific magazine / [editorial board: Yu. Chornous (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2019. – No. 1 (24). – 108 p.

Editors office address:

Ukraine, 03035, Kyiv

1, Solomianska square

Phone: (097) 851-72-96

E-mail: rvc@naiu.kiev.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

БЕРЕЗЕНКО В. В.

Суспільна свідомість як предмет дослідження юридичної психології.....7
BEREZENKO V.

Public Consciousness as a Subject of Research of Legal Psychology

КАЗМІРЕНКО В. О., ДАВИДОВА О. В., ПАВЛЕНКО Н. Г.

Методологічні основи психологічного знання 15
KAZMIRENKO V., DAVYDOVA O., PAVLENKO N.

Methodological Foundations of Psychological Knowledge

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ВЛАСЕНКО С. Б.

Психологічна характеристика юридично релевантних
емоційних станів 24
VLASENKO S.

Psychological Characteristics of Legally Relevant Emotional States

ЛУКАШЕНКО М. Ю.

Травматичний досвід військових дій як чинник девіантної поведінки 32
LUKASHENKO M.

Traumatic Experience of Military Action as a Factor of Deviant Behavior

РОМАНЕНКО О. В.

Чинники формування громадської думки
в системі політичних PR 39
ROMANENKO O.

Public Opinion Factors in the System of Political PR

КАЗМІРЕНКО Л. І., ЗАБОЛОЦЬКИЙ П. В.

Вплив емоційного інтелекту на сприймання соціальної реклами
особами раннього юнацького віку 46
KAZMIRENKO L., ZABOLOTSKYI P.

The Influence of Emotional Intelligence on the Perception of Social Advertising
by People of Early Youth

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ЦІЛЬМАК О. М.

Загальні положення криміналістичного профайлінгу 54
TSILMAK O.

General Provisions of Forensic Profiling

БРАВЕРМАН С. С.

Аналіз сучасних підходів до підвищення ефективності
проведення допиту під час досудового розслідування 62
BRAVERMAN S.

Analysis of Modern Approaches to Increasing the Efficiency of Interrogation
during the Pre-Trial Investigation

СКУБАК Е. О. Психологічна природа й мотиви злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, і способи їх подолання	69
SKUBAK E. Psychological Nature and Motives for Crimes Related to Abuse of Office and Ways of Overcoming them	
ГАЛУСТЯН О. А., ЗАХАРЕНКО Л. М., ЮРЧЕНКО-ШЕХОВЦОВА Т. І. Особливості емоційного інтелекту спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України	74
HALUSTIAN O., ZAKHARENKO L., YURCHENKO-SHEKHOVTSOVA T. Features of Emotional Intellect of Specialists from Canvassing with the Use of Polygraph National Police of Ukraine	
БОНДАРЕНКО В. В., ПРОНТЕНКО К. В., РЕШКО С. М. Динаміка властивостей уваги працівників патрульної поліції на етапі професійного становлення	84
BONDARENKO V., PRONTENKO K., RESHKO S. Dynamics Properties of Attention of Patrol Police Officers at the Stage of Professional Development	
АНАТОЛЬЄВА О. І. Використання тренінгових технологій для розвитку внутрішньої мотивації курсантів.....	93
ANATOLIEVA O. Use of Training Technologies for Development of Cadets' Internal Motivation	
ДО УВАГИ АВТОРІВ	103

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.648.2

doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.7>

Березенко В. В. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6247-1703>

Суспільна свідомість як предмет дослідження юридичної психології

*Метою статті є результати узагальнення наукових поглядів щодо сутності та складових суспільної свідомості, її місця в предметному полі юридичної психології. **Методологічний інструментарій** представлений сукупністю загальнонаукових і психологічних принципів, а також теоретичних (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення) методів. **Наукова новизна.** Визначено джерела поляризації сучасного українського суспільства. Встановлено теоретичні підстави концепту суспільної свідомості як складової системи світоглядних інтересів, цілей та цінностей, що має вагоме значення для рефлексії зв'язків держави з її громадянами. Виокремлено основні чинники взаємовпливу психолого-правових феноменів у структурі суспільної свідомості. Обґрунтовано, що факти суспільного знання трансформуються в норми бажаної поведінки, бачення належної системи психолого-правових і соціальних цінностей. **Висновки.** На підставі здійсненого дослідження сформульовано такі висновки: 1) суспільна свідомість як предмет дослідження юридичної психології характеризується різноманітними аспектами (психологічними, юридичними, філософським), що у своїй сукупності формує уявлення щодо реалій суспільного буття загалом людей, об'єднаних належністю до цього буття у відповідний історичний проміжок часу. У контексті історичного матеріалізму вона належить до надбудови, оскільки через зміни матеріального відбуваються зміни ментальні (відображає ментальну сутність нематеріального життя); 2) суспільна свідомість наповнюється та змінюється через можливість аналізу минулого й усвідомлення помилок, через формування філософського узагальнення розуміння явищ, фаза розквіту яких минула. Чинники суспільного знання трансформуються в норми бажаної поведінки, бачення належної системи психолого-правових і соціальних цінностей. Усе це в сукупності є рушійною силою, яка задає потенціал розвитку продуктивних реалій буття.*

Ключові слова: суспільна свідомість; українське суспільство; психолого-правові феномени; рефлексія; соціальні цінності; поляризація.

Вступ

Формування суспільної свідомості в Україні не викликає сумнівів, оскільки йдеться про історичний вибір шляху розвитку держави. Цей вибір робить сьогодні кожний громадянин, оскільки політичне життя стало по-іншому сприйматися після подій Помаранчевої революції та Майдану. Вже не дивує, що політико-правові відносини стали цікавити не лише дорослих людей, а й молодь як свідомих громадян своєї держави.

Українське суспільство початку XXI ст. може характеризуватися як поляризоване – воно не має внутрішньої єдності. Такий стан пояснюється тривалим періодом відсутності державності в української нації, насиллям над нею чужої волі через існування в минулому у складі поліетнічних імперій. В умовах незалежного розвитку до цього додалася низка «векторів розбрату» української спільноти за різними ознаками: соціальними, політичними, ідеологічними. Крім того, сьогодні відсутній консенсус стосовно фундаментальних цінностей, ідеалів і цілей суспільства, що породжує високу конфліктність та соціальну напругу. Це зумовлює політико-правову нестабільність у суспільстві. Сучасній суспільній свідомості України притаманний низький ступінь

довіри населення до державних інститутів влади, що стосується й судової гілки влади, ігнорування законних способів розв'язання конфліктів, переважання емоційних регуляторів у політико-правовій поведінці.

За таких умов необхідним є науково обґрунтований аналіз і неупереджений моніторинг як політико-правової свідомості суспільства загалом, так і окремих його соціальних груп та громадян. Це зумовлено тим, що суспільна свідомість містить потенціал для реалізації низки варіантів розгортання соціальних подій.

Окрім того, дослідження політико-правової свідомості необхідне не лише для побудови її теоретичної моделі. Його активна роль полягає у свідомому формуванні державними та суспільними інститутами інформаційного простору, позитивних установок громадян, спрямуванні вектору процесу становлення державності в Україні в напрямі розвитку, а не стагнації чи занепаду.

Деякі автори (О. Валєвський, Д. Видрін, В. Журавський, К. Холодковський) вважають суспільну свідомість відображенням суспільних відносин, суспільного життя загалом. Інша група авторів (К. Гаджиев, А. Уледов, Г. Щедрова) розглядає суспільну свідомість крізь призму державної влади – правового адміністрування та

політичного управління. Частина авторів (В. Бебик, Л. Гордон, М. Михальченко) вказують на органічний зв'язок суспільної свідомості з економічними відносинами, потребами та інтересами різних верств населення. Інакше кажучи, суспільна свідомість – це відображення економічних, правових та політичних відносин.

Проблему суспільної свідомості у вітчизняній літературі, літературі країн СНД, іноземній літературі порушено у роботах В. Андрущенко, В. Бабкіна, Д. Белла, З. Бжезинського, К. Гаджиєва, Є. Головахи, Б. Грушина, Г. Дилігенського, В. Кременя, І. Кресіної, І. Кураса, В. Мшвенієрадзе, В. Ребкала, П. Сергієнка, С. Хантінгтон та ін.

Проблемна ситуація полягає в тому, що суспільна свідомість динамічно пов'язана із суспільним буттям, тобто практичним життям суспільства. Вона детермінується рівнем розвитку продуктивних сил, особливостями суспільно-політичної структури, станом суспільних відносин, рівнем освіти громадян. Суспільна свідомість відображає суспільне буття у вигляді постановки цілей та задач, котрі переслідуються соціальними групами в контексті здійснення своїх інтересів. Формами її вияву є суспільні відносини та суспільно орієнтовна поведінка.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – сформулювати теоретичні підстави концепту суспільної свідомості як складової системи світоглядних інтересів, цілей та цінностей, що має вагомe значення для рефлексії зв'язків держави з її громадянами. Завдання: 1) визначити основні чинники формування світогляду громадянина; 2) встановити підстави для взаємозв'язку між державою та її громадянами.

Виклад основного матеріалу

Узагальнення психологічної, юридичної та філософської літератури (Arabadzhyiev, 2006, р. 32; Volovuk, 2006, р. 27; Volianiuk, 2013, р. 18) дозволяє стверджувати, що *суспільна свідомість* – це сукупність уявлень щодо реалій суспільного буття великого загалу людей, об'єднаних належністю до цього буття у відповідний історичний проміжок часу. Іншими словами, це масовий феномен усвідомлення громадою самих себе, спільних особливостей свого суспільного буття та рівня відповідності всього цього досягненням сучасного світу. Відповідно, можна розширити це поняття і до критеріїв стану, у якому перебуває суспільна свідомість: задоволеність чи, навпаки, незадоволеність навколишньою дійсністю.

Суспільна свідомість фіксує у різноманітних проявах життя суспільства (культури, ЗМІ, поведінкових та естетичних особливостях

сприйняття) його сутність та динаміку розвитку. Певною мірою їй може бути протиставлена свідомість окремої людини: наявність/відсутність ознак, що відрізняли б сприйняття світу особою як індивідуальністю та особою як членом суспільства (Didukh, 2004; Dodonova, 1996).

На пострадянських теренах із поняттям суспільної свідомості тісно пов'язаний феномен «надбудови» (Horter, 1981, р. 94). Вчені вказують, що панівний свого часу історичний матеріалізм як політико-економічний вектор розвитку суспільства спирався на скрижалі базису та надбудови. Ці поняття, у свою чергу, позначають соціальні взаємини певного суспільства як цілісної системи, у якій різноманітні особливості історичного етапу ґрунтуються на матеріальних відносинах. Базис суспільства – це сукупність економіко-виробничих відносин; надбудова – відносини ідеологічні, що становлять собою поєднання поглядів і установок щодо держави, права, духовних, ментальних та інших сторін буття (Tahlina, 2005, р. 68; Banchuk, 2004, р. 91). Водночас трансформація суспільної свідомості здатна призвести до зміни економічного ладу та державоустрою загалом (Arabadzhyiev, 2006, р. 53; Burenko, 2004, р. 101).

Досліджуючи суспільну свідомість у контексті юридичної психології, можемо стверджувати, що рушійною силою політико-правових змін є продуктивні сили суспільства. Саме їх спрямованість, характер та революційні перетворення обумовлюють вдосконалення юрисдикційного процесу й, відповідно, визначають характер ментальної надбудови.

Основні чинники взаємовпливу психолого-правових феноменів:

– суспільна свідомість є частиною загальної мозаїки надбудови й відображає ментальну сутність нематеріального життя;

– суспільна свідомість має як потенціал, так і практичні важелі для перетворення реалій громадського життя через зміну уявлень про бажані та небажані трансформації залежно від історичного контексту певної епохи;

– психолого-правова дійсність складається із системних властивостей, що потребують регулювання за допомогою психологічних і правових механізмів впливу.

Остання теза вказує на зв'язок суспільної свідомості та юридичної психології, оскільки джерела суспільної свідомості історично детермінувалися саме правовими настановами (Г. Гегель, В. Ленін, О. Богданов, Е. Дюркгейм та ін.).

Проаналізувавши першоджерела, можемо стверджувати, що в сучасній українській філософії, психології та праві надається певний несуперечливий перелік *форм суспільної свідомості*

(Vashkevych, 2007, p. 32; Zadorozhna, 2008, p. 27), здатних чинити вплив на політичний лад у державі. Розглянемо їх детальніше.

Наука як форма суспільної свідомості. Досягнення науки в історичному контексті досить часто залучали для переконання широких мас у перевагах певного політичного устрою. Причому політтехнологи не обов'язково спиралися на реальні наукові дослідження, а, скоріше, видавали вигадане й вигідне за дійсне.

Так, расова дискримінація за часів Третього Рейху ґрунтувалася на нібито наукових дослідженнях щодо переваг німецького народу над іншими (Kravchenko, & Baturyn, 2005, p. 37); протиставлення еволюціонізму та креаціонізму у боротьбі з релігійністю відбувалося в СРСР (Lubskiy, 1997, p. 99).

Серед дійсних, перевірених часом наукових відкриттів, які суттєво вплинули на суспільну свідомість, прикладом є теорії М. Коперника, Г. Галілея, Ч. Дарвіна та багатьох інших видатних вчених, що спричинили наукову революцію та змінили уявлення людини про світ та про саму себе.

Зокрема, у площині суспільної свідомості значення геліоцентричної системи М. Коперника полягає в тому, що Земля перестала вважатися центром світу й отримала статус однієї з планет. Людство отримало можливість відчувати єдність світу, неба та землі, що раніше заперечувалося. Г. Галілей закріпив цю позицію за допомогою фактів, шляхом експериментальної фізики (Vdovina, 2005, p. 209). Саме пошук доказів через експеримент та цілеспрямована практична перевірка теорій є тим потужним чинником, що сприяє розвитку критичного мислення. Відповідно, суспільна свідомість отримала можливість доказовості суспільно-природних явищ, критичного, а не наївного ставлення до них.

Ч. Дарвін «перевернув світ» своєю теорією еволюції, що не лише змінила суспільну свідомість, а й надала їй нового вектору. Ідеї цього вченого є прикладом постійної протягом століть боротьби науки та релігійних настанов про природне та надприродне походження людини й світу (Vdovina, 2005, p. 101).

Отже, суспільна свідомість може розглядатися як предмет дослідження юридичної психології саме через наукові досягнення, що подарували світу картини об'єктивної, а не вигаданої, ілюзорної реальності. Сьогодні цілком очевидно, що при формуванні психолого-правових відносин та в регулюванні соціальних процесів, цінностей і традицій суспільства більш екологічно ґрунтуватися на перевірених наукових фактах.

Мораль як форма суспільної свідомості має відображення на двох рівнях – раціонально-

теоретичному та емоційно-почуттєвому. Так, раціонально-теоретичний рівень моралі як форми суспільної свідомості виражається у системі цінностей, за якими живе суспільство: етичні норми, принципи, оціночні судження, ідеали та поняття. Моральність суспільства та її найбільш значущі елементи цілком підвладні теоретичному обґрунтуванню [Vasilevska, 1996, p. 73; Tymokhov, 2015; Starykovska, 2017).

Мораль як форма суспільної свідомості надає уявлення про ідеали та певну картину світу минулих поколінь, пошуки і досягнення людства, як позитивні, так і негативні. Важливим є те, що моральність суспільства відображає не стільки поточні реалії, скільки бажаний рівень розвитку відносин між людьми, самої соціальної атмосфери. Це впливає і на юридичну сферу під час створення відповідних законів, проведення законодавчих реформ тощо.

Емоційно-почуттєвий рівень моралі відображає в суспільній свідомості моральні почуття, неусвідомлювані оцінні судження. Незважаючи на свій ірраціональний і суперечливий характер, він є потужним витокотом формування суспільної свідомості. Прикладом може слугувати мінливість моральних відносин, що залежні від змін у знаннях, переконаннях, уявленнях людей про моральні цінності. Зокрема, тотальне засудження ринкових відносин за часів СРСР змінилося згодом шаную суспільства до ефективних бізнесменів.

Правосвідомість як форма суспільної свідомості. Суспільна правосвідомість відображає рівень поваги до законодавчої системи з боку громадян. Рівень поваги, у свою чергу, забезпечує стан правопорядку у соціумі, наявність/відсутність задоволення державоустроєм взагалі (Melnychuk, 2005, p. 56; Tymokhov, 2015; Starykovska, 2017). Тобто, суспільна свідомість у правовому ракурсі вказує на стан правових відносин:

– дотримання чи недотримання нормативних засад і юридичних норм;

– суб'єктивне ставлення окремих осіб і суспільства загалом до затверджених у правових актах правил поведінки;

– правове позиціонування через демонстрацію сприйняття, усвідомлення, інтерпретацію юридичних відносин у регуляції правової поведінки.

Як приклад можна навести сучасну українську новітню історію – політичний переворот 2013–2014 років. Так звана Революція гідності та протистояння громадян правоохоронним органам із вимогою зміни політичного ладу в країні призвели до повалення чинного на той момент уряду президента В. Ф. Януковича та позачергових виборів. Подальші роки змінили уявлення частини населення щодо правових і політичних принад як поваленого політичного

режиму, так і нового. Вказані події мали широке та неоднозначне висвітлення у вітчизняних й іноземних ЗМІ (Mykulynskyi, 2017; Antonovych et al., 2014).

Це ілюструє мінливість правосвідомості як відображення суспільних настроїв, інтересів і прагнень, а також спонукає до формування вищої відповідальності перед собою та країною у сенсі виваженого підходу до політико-правових кроків, зокрема, до виборів правлячої еліти, чия діяльність впливатиме на державотворення в Україні.

Релігію як форму суспільної свідомості доречно інтерпретувати як один із механізмів регуляторного політико-правового впливу на електорат. Цю думку підтверджує боротьба за належність соборів, автокефалій та, відповідно, пасти до певних конфесій і патріархатів.

Спираючись на приклади сучасної історичної доби, слід згадати, що православний Патріарх Варфоломій підписав томос про автокефалію Православної церкви України (ПЦУ) 5 січня 2019 року ("Ukraina urochysto otrykala tomos"). Відбулося визнання канонічно автокефальної та самоврядованої церкви в межах незалежної держави України. Це був, передусім, політичний крок, який обмежував вплив на православних українців Московського патріархату.

Опікувався розв'язанням цього питання чинний на той час Президент України П. О. Порошенко, чим підкреслюється значущість та масштабність події, доречність сприйняття релігійної суспільної свідомості, перш за все, не з містичного потойбічного висвітлення, а як впливового політичного інструменту.

Можливо, саме через це наукою досі не спростовано релігійні постулати про нібито священні події минулого, які суперечать законам природи та гравітації – таке спростування невігдно у площині можливостей керувати широкими масами населення. Також слід зазначити, що спрощене релігійне уявлення про механізми соціальної взаємодії набагато легше засвоїти значній частині людей, ніж долучати критичне мислення. Відповідно, релігійна суспільна свідомість може розглядатися як поєднання психолого-правових важелів впливу на громаду.

Ідеологія (політична свідомість) як форма суспільної свідомості визначається як найвища форма суспільної свідомості (Laha, 2006, p. 87; Burstein, 2003; Druckman, Peterson, & Slothuus, 2013). Є певні питання щодо того, що всі окреслені вище форми суспільної свідомості, разом з ідеологією, є багатогранником, калейдоскопом одного й того ж явища – феномену суспільної свідомості. Навіть більше, жодна з перерахованих форм не може повноцінно існувати без інших,

оскільки вони становлять сукупність уявлень про найважливіші аспекти суспільного буття. Можна погодитися з вченими, які визначають ідеологію як складову суспільної свідомості, що має класовий характер (Tsyhanenko, 2005, p. 67; Druckman, Peterson, & Slothuus, 2013; Moussaid, Kammer, & Pantelis, 2013).

Суто ідеологія як форма суспільної свідомості демонструє успішність впливу правосвідомості на свідомість громадян, тобто наскільки глибоко особа сприймає правові норми та чи вбудовані вони в її уявлення про належні стосунки в суспільстві. Зокрема, тут слід констатувати наявність/відсутність:

- систематизованості правового позиціювання особи (громадянська позиція, участь у виборах у якості виборця чи особи, яку обирають, тощо);

- можливості оперування правовими категоріями, обізнаність у формах та призначенні різних юрисдикційних процесів;

- активності у прагненні чи спробах виражати інтереси малих чи великих соціальних груп, товариств через виявлення своєї громадянської позиції (участь у державних та міждержавних об'єднаннях, громадських рухах, політичних партіях тощо).

Можемо стверджувати, що ідеологія як форма суспільної свідомості є відображенням сприйняття суспільством тієї частини буття, яка пов'язана з політикою. Цей феномен об'єднує погляди, настрої, ставлення певного соціального суб'єкта (групи, громади, нації тощо), в яких віддзеркалюється політична динаміка життєдіяльності суспільства.

Ця форма суспільної свідомості за своєю сутністю є реактивною, тобто такою, що виникає як системна реакція на інше соціальне явище – потребу в обґрунтуванні належного чи неналежного стану функціонування державоустрою, державної влади і стану правопорядку в суспільстві. Відповідно, ідеологію можна розглядати як рушійну силу, що задає потенціал розвитку продуктивних реалій буття.

Формуючи суспільну свідомість, можна отримати такі переваги:

- бути попереду чинної практики вирішення та функціонування соціальних відносин, тобто отримати можливість очолювати їх;

- через спланований вплив прогнозувати й моделювати соціально-політичні та політико-правові реформи;

- регулювати політико-правове життя суспільства й, за допомогою цього, спрямовувати економічні, культурні, конфесійні, духовні відносини;

– визначати напрями діяльності громадських утворень, керувати соціальними групами й соціальними процесами.

У юридичній психології суспільну свідомість розглядають як багатоструктурне і багаторівневе явище (Vashkevych, 2007, р. 134; Zadorozhna, 2008, р. 39). Її різновиди доцільно розрізнати залежно від суб'єкта та відповідних особливостей об'єкта за наступними показниками: суспільство – сукупність ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відображається матеріальне та нематеріальне життя суспільства, система суспільних відносин загалом; соціально-історичні спільності (групи) – групова свідомість, що ґрунтується на об'єктивних і суб'єктивних чинниках, притаманних відповідній групі осіб, об'єднаних спільними або схожими реаліями буття; окрема особа – відображення людиною навколишнього світу та самої себе у формі знань, відчуттів і переживань.

Отже, за ґносеологічного підходу суспільна свідомість представлена як на буденному, так і на науковому та ідеологічному рівнях. На основі цього можна виділити взаємопов'язані ланки:

– теоретичну – спрямовану на розкриття соціально-психологічних установок, які визначають суспільне життя, формують суспільні процеси (соціальні інститути, політичні партії тощо);

– емпіричну, тобто відображення теорій у практиці життя, що формується на ґрунті повсякденної практичної соціальної взаємодії.

Таким чином, суспільна свідомість – цілісний феномен, де теоретичний рівень відображається в практичній системі відносин. Вона є, з одного боку, інструментом пізнання соціально-психологічних аспектів у реаліях буття, з іншого – слугує критерієм визначення рівнів пізнання дійсності, які доповнюють та закріплюють отримані знання.

Зміни в суспільній свідомості не лише залежать від плину часу, а й вимірюються ступенем осягання психолого-політичних та психолого-правових атрибутів, притаманних певній історичній епосі (минулому та сучасному). Специфіка понять суспільної свідомості полягає, окрім іншого, в тому, що вони своєрідно відображають буття, і це дає змогу:

– оцінити ставлення до соціальних відносин через поведінку людей у суспільній та індивідуальній єдності;

– трансформувати такі оцінки в норми бажаної поведінки.

Наукова новизна

Здійснений аналіз та узагальнення дають підстави стверджувати, що суспільна норма є засобом вираження належного, тобто несе в собі потенціал та вимоги, яких слід дотримуватися для досягнення консенсусу в певному соціумі. Це може відбуватися через настанови, правила, приписи, заборони (юридичні, релігійні, міфологічні, політичні тощо). Відповідно, суспільна свідомість регулює дії та категоріальний апарат мислення соціальних суб'єктів (поведінку людей, оцінює їх вчинки), тому важливе місце в структурі теоретичного рівня суспільної свідомості посідає юридико-психологічна оцінка. Можна вважати, що вона відображає уявлення про правові та моральні цінності вчинків, дій, вказує на їх відповідність належному.

Зазначене ілюструє зв'язок суспільної свідомості з усіма сферами соціальної взаємодії (економічними, політичними, етичними, естетичними відносинами тощо), бо майже жодна соціальна дія не обходиться без балансування уявлень про добро і зло, законне й незаконне, доцільне та недоцільне. Вона виражається у схваленні чи засудженні відповідної поведінки, вчинків особистості, дій соціальних інституцій, суб'єктів.

Висновки

Таким чином, суспільна свідомість як предмет дослідження юридичної психології характеризується різноманітними аспектами (психологічними, юридичними, філософським), що у своїй сукупності становить уявлення про реалії суспільного буття загалу людей, об'єднаних приналежністю до цього буття у відповідний історичний проміжок часу. У контексті історичного матеріалізму вона належить до надбудови, оскільки через зміни матеріального відбуваються зміни ментальні (відображає ментальну сутність нематеріального життя).

Суспільна свідомість наповнюється та змінюється через можливість проаналізувати минуле й навчитися на його помилках, через формування філософського узагальнення розуміння явищ, чия фаза розквіту минула. З огляду на вищевказане, чинники суспільного знання трансформуються у норми бажаної поведінки, бачення належної системи психолого-правових та соціальних цінностей. Усе це в сукупності є рушійною силою, яка задає потенціал розвитку продуктивних реалій буття.

REFERENCES

- Antonovych, M.M. (et al.). (2014). *Ukrainska revoliutsiia hidnosti, ahresiia RF i mizhnarodne pravo [The Ukrainian Revolution of Dignity, Russian Aggression and International Law]*. O.V. Zadorozhnyi (Eds.). Kyiv: K.I.S [in Ukrainian].
- Arabadzhyiev, D.Yu. (2006). Politychnyi mif yak faktor rozvytku suchasnoi politychnoi svidomosti [Political myth as factor of development of modern political consciousness]. *Candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Banchuk, M.V. (2004). Ideolohiia ta kultura diialnosti pravozakhyshnykh orhaniv Ukrainy v konteksti stanovlennia hromadianskoho suspilstva (politolohichnyi analiz) [Ideology and culture of human rights activists in Ukraine in the context of civil society formation (political analysis)]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Burenko, N.M. (2004). Evoliutsiia polityky Yevropeiskoho Soiuzu shchodo krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy [The evolution of the European Union's policy towards the countries of Central and Eastern Europe]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Burstein, P. (2003). The Impact of Public Opinion on Public Policy: A Review and an Agenda. *SAGE Journals*, 56(1), 29-40. doi: 10.1177/106591290305600103.
- Didukh, M.L. (2004). Stanovlennia politychnoi svidomosti molodi v umovakh suspilnoi nestabilnosti [Formation of youth political consciousness in conditions of social instability]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dodonova, V.I. (1996). Politicheskoe soznanie: sushchnost, struktura, sovremennyye tendentsii razvitiia (sotsialno-filosofskiy analiz) [Political consciousness: essence, structure, modern tendencies of development (socio-philosophical analysis)]. *Candidate's thesis*. Zaporozne [in Russian].
- Druckman, J.N., Peterson, E., & Slothuus, R. (2013). How elite partisan polarization affects public opinion formation. *American Political Science Review*, 107(1), 57-79. doi: 10.1017/S0003055412000500.
- Horter, H. (1981). *Istorychnyi materializm [Historical materialism]*. (P. Benzia, Trans). Kyiv: Znannia ta syl'a [in Ukrainian].
- Kravchenko, A., & Baturyn, S. (2005). Ukrainski nevilnyky Tretoho reikhu: mynule i suchasnist [Ukrainian Slaves of the Third Reich: Past and Present]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Laha, V.A. (2006). Ideolohichnyi faktor suchasnoho politychnoho ta partiinoho rozvytku Ukrainy [The ideological factor of modern political and party development of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lubskiy, V.I. (1997). Problemy viiny i myru v konteksti viropovchalnykh system osnovnykh relihii svitu [Problems of War and Peace in the Context of the Religious-Educational Systems of the Major Religions of the World]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Melnichuk, O.S. (2005). Pravo i derzhava v kontseptsii pravosvidomosti I. Iliina [Law and State in the Concept of Justice I. Ilyin]. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
- Moussaid, M., Kammer, E.J., & Pantelis, P. (2013). Social Influence and the Collective Dynamics of Opinion Formation. *PLoS ONE*, 8(11). doi: 10.1371/journal.pone.0078433.
- Mykulynskiy, I.M. (2017). *Revoliutsiia Hidnosti Maidan [Revolution of Dignity Maidan]*. Chernivtsi: DrukArt [in Ukrainian].
- Sarykovska, O. (2017). Zakonomirnyi kharakter formuvannia hromadskoi dumky [The Legal Character of Public Opinion Formation]. *Skhid, East*, 3(149), 93-98. doi: 10.1177/106591290305600103.15 [in Ukrainian].
- Tahlina, Yu.S. (2005). Ekolohichna kultura ukrainskoho etnosu: mentalni dzherela ta tekhnohenni perspektyvy [Ecological Culture of Ukrainian Ethnicity: Mental Sources and Technogenic Perspectives]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Tsyhanenko, H.V. (2005). Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy polityko-ideolohichnoho samovyznachennia molodi [Socio-psychological mechanisms of political and ideological self-determination of youth]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tymokhov, O.V. (2015). Panoramne myslennia yak diievyi instrument u formuvanni novitnikh sotsiokulturnykh kontseptiv [Panoramic thinking as an effective tool in the formation of the latest socio-cultural concepts]. *Scientific Journal «ScienceRise»*, 12/1(17), 86-90. doi: 10.15587/2313-8416.2015.53895 [in Ukrainian].
- Ukraina urochysto otrymala tomos pro avtokefaliu PTsYu [[Ukraine solemnly received a tomos on the autocephaly of the PCU]. Sait "Radio Svoboda", Site "Radio Liberty". www.radiosvoboda.org. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29693704.html> [in Ukrainian].
- Vashkevych, V.M. (2007). Formuvannia ta rozvytok istorychnoi svidomosti studentskoi molodi v Ukraini v period suspilnykh transformatsii (sotsialno-filosofskiy analiz) [Formation and development of historical consciousness of student youth in Ukraine in the period of social transformations (socio-philosophical analysis)]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vasilevska, T.E. (1996). Vidpovidalnist yak dukhovno-moralnisnyi vymir osobystosti [Responsibility as a Spiritual and Moral Dimension of Personality]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vdovina, I.S. (2005). *Velikie fylosofskie ucheniia: mysliteli; kontseptsii; daty [Great philosophical teachings: thinkers; concepts; dates]*. (I.S. Vdovina, Trans). Moscow: Iskusstvo XXI vek [in Russian].
- Volianiuk, O.Ya. (2013). *Suspilna pamiat i polityka: mystetstvo mozhlyvoho : [Public memory and politics: the art of the possible]*. Kyiv: Priorytety [in Ukrainian]
- Volovyk, V.I. (2006). *Filosofiia politicheskogo soznaniia [Philosophy of political consciousness]*. Zaporozne: Prosvita [in Russian].
- Zadorozhna, M.I. (2008). Humanizatsiia suspilnoi svidomosti (derzhavno-upravlinskyi aspekt) [Humanization of public consciousness (state-administrative aspect)]. *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право / [М. М. Антонович та ін.] ; упоряд. і заг. ред. О. В. Задорожній. Київ : К.І.С., 2014. 1013 с.
- Арабаджиев Д. Ю. Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Запоріжжя, 2006. 181 с.
- Банчук М. В. Ідеологія та культура діяльності правозахисних органів України в контексті становлення громадянського суспільства (політологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2004. 180 с.
- Буренко Н. М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2004. 215 с.
- Burstein P. The Impact of Public Opinion on Public Policy: A Review and an Agenda. *SAGE Journals*. 2003. Vol. 56. Issue 1. P. 29–40. doi: 10.1177/106591290305600103.
- Дідух М. Л. Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2004. 201 с.
- Додонова В. И. Политическое сознание: сущность, структура, современные тенденции развития (социально-философский анализ) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03. Запорожье, 1996. 181 с.
- Druckman J. N., Peterson E., Slothuus R. How elite partisan polarization affects public opinion formation. *American Political Science Review*. 2013. Vol. 107. Issue 1. P. 57–79. doi: 10.1017/S0003055412000500.
- Гортер Г. Историчний матеріалізм / пер. з нім. П. Бензя. Київ : Знання та сила, 1981. 148 с.
- Кравченко А., Батурич С. Українські невідомі Третього рейху: минуле і сучасність : публіцист. хроніка. Львів : Кальварія, 2005. 234 с.
- Лага В. А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2006. 207 с.
- Лубський В. І. Проблеми війни і миру в контексті віроповчальних систем основних релігій світу : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11. Київ, 1997. 389 с.
- Мельничук О. С. Право і держава в концепції правосвідомості І. О. Ільїна : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2005. 196 с.
- Moussaïd M., Kämmer E. J., Pantelis P. Social Influence and the Collective Dynamics of Opinion Formation. *PLoS ONE*. 2013. № 8 (11). doi: 10.1371/journal.pone.0078433.
- Микулинський І. М. Революція Гідності Майдан. Чернівці : ДрукАрт, 2017. 798 с.
- Стариковська О. Закономірний характер формування громадської думки. Схід. 2017. № 3(149). Травень–червень. С. 93–98. doi: 10.1177/106591290305600103.15.
- Тагліна Ю. С. Екологічна культура українського етносу: ментальні джерела та техногенні перспективи : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.12. Харків, 2005. 177 с.
- Циганенко Г. В. Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2005. 236 с.
- Тимохов О. В. Панорамне мислення як дієвий інструмент у формуванні новітніх соціокультурних концептів. *Scientific Journal «ScienceRise»*. 2015 № 12/1 (17). С. 86–90. doi: 10.15587/2313-8416.2015.53895.
- Україна урочисто отримала томос про автокефалію ПЦУ. *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29693704.html>.
- Вашкевич В. М. Формування та розвиток історичної свідомості студентської молоді в Україні в період суспільних трансформацій (соціально-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Київ, 2007. 380 с.
- Василевська Т. Е. Відповідальність як духовно-моральнісний вимір особистості : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.07. Київ, 1996. 164 с.
- Великие философские учения: мыслители; концепции; даты / пер., предисл., примеч. И. С. Вдовина. М. : Искусство XXI век, 2005. 407 с.
- Волянюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: мистецтво можливого : монографія. Київ : Пріоритети, 2013. 169 с.
- Воловик В. И. Философия политического сознания : монография. Запорожье : Просвіта, 2006. 201 с.
- Задорожна М. І. Гуманізація суспільної свідомості (державно-управлінський аспект) : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Львів, 2008. 205 с.

Стаття надійшла до редколегії 04.03.2019

Berezenko V. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6247-1703>

Public Consciousness as a Subject of Research of Legal Psychology

*The **purpose** article is the result of generalization of scientific views on the essence and constituents of public consciousness. Its place is determined in the subject field of legal psychology. The sources of polarization of the modern Ukrainian society are indicated. A **methodological tool** is presented by totality of theoretical (analysis, synthesis, comparison, generalization) methods. Theoretical base. Specified, that a civil consensus is absent in relation fundamental values, ideals and aims of society that generates a high conflict and social tension in society today. It predetermines political-legal instability in society. Modern public consciousness in Ukraine is characterized the subzero degree of trust population to the state institutes of power, in particular, judicial branch, ignoring legal methods of decision conflicts, predominance of emotional regulators in politic-legal behavior. **Scientific novelty.** The theoretical basic concept of public consciousness are presented. They consist the system of views, interests and values; they matter very much for understanding connections of the state with its citizens. The basic factors of cross-coupling the psychological-legal phenomena are distinguished in the structure of public consciousness. It is reasonable, that the facts of public knowledge are transformed in the codes of desirable conduct, vision of the due system of psychological-legal and social values. It becomes motive force that sets potential development of productive realities life. **Conclusions.** Public consciousness is the integral phenomenon, where a theoretical level is represented in the practical system of relations. It comes forward, from one side, by the instrument cognition of social-psychological aspects in realities of existence, from other – in itself serves as a criterion determination levels cognitions of reality, that complemented and fasten gain knowledge. Therefore, changes in public consciousness have dependence not only on the flow of time, but measured by the degree of understanding political-legal and psychological-legal attributes, inherent certain historical to the epoch (to the past and modern). The public norm comes forward as means of expression the proper state of affairs, id est carries in itself potential and requirements that it follows to adhere for an achievement to the consensus in certain society. It can have a display through attitudes, rules, binding overs, prohibitions (legal, religious, mythological, political and others). Accordingly, public consciousness regulates actions and category vehicle thinking of social subjects, behavior of people, estimates their acts. Therefore, an important place in the structure of theoretical level of public consciousness is occupied by a psychological-legal estimation. It represents an idea about the legal and moral values of acts, actions, specifies on their accordance to the operating social norms.*

Keywords: public consciousness; Ukrainian society; psychological-legal phenomena; reflection; social values; polarization.

УДК 159.9.01

doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.15>

Казміренко В. О. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1473-5959>;

Давидова О. В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1349-3997>;

Павленко Н. Г. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний фахівець відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7048-2787>

Методологічні основи психологічного знання

У статті висвітлено результати здійсненого аналізу джерел психології, який засвідчив, що у психології існували й існують чимало напрямів і шкіл, які використовували різні методологічні засади та принципи побудови психологічного знання. Зазначено, що, попри суттєві розбіжності між цими напрямами, школами, концепціями, між ними є і певна схожість – їх творці так чи інакше прагнуть до наукового, об'єктивного пізнання психічної реальності. **Метою** публікації є формування системи знань про теоретико-методологічні основи психології – найважливіші вихідні теоретичні положення, позиції та їх суть, на яких ґрунтуються побудова психологічного дослідження та інтерпретація його результатів. **Науковою новизною** є систематизація знань й аналіз закономірностей розвитку психологічної науки та її загальної теорії, принципи особистісного, діяльнісного та системного підходів у психології та їх базові категорії, проблеми. Доведено, що за своїми **методами** психологія суттєво відрізняється від інших наук, тому у створенні свого методичного інструментарію психологічна наука спирається на певні методологічні принципи, які визначають вимоги до побудови й використання методів психології, а саме: об'єктивність, генетичний підхід, системність, особистісний підхід, індивідуалізація, єдність теорії та практики. У статті висвітлено вихідні принципи загальнопсихологічної теорії діяльності, а саме: принцип предметності, принцип системної організації одиниць діяльності, принцип детермінації психічного відображення місця об'єкта в структурі діяльності, принцип нададаптивної природи людської діяльності. Зазначено, що в загальному масиві психологічних досліджень у контексті системного підходу втілюються дві граничні гілки системного підходу: конкретно-синкретична й абстрактно-аналітична. Здійснено детальний опис методів, які класифікують за ступенем спільності на загальні, загальнонаукові й приватні. Зауважено, що для науки основне призначення методологічного знання полягає в тому, що воно виконує функцію рефлексії, тобто функцію інтелектуального засобу, що надає можливість ученому або практику ввійти в позицію рефлексії та усвідомити свої пізнавальні засоби й адекватність їх застосування. У процесі психологічного дослідження, що складається з різних етапів: підготовки, збирання, обробки та інтерпретації фактичних даних, – сформульовано **висновки**, згідно з якими залежно від етапів психологічного дослідження доцільно розрізняти чотири групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних, інтерпретаційні методи.

Ключові слова: методологія; науковий підхід; методологічний принцип; метод психології; психологічна методика; етапи психологічного дослідження.

Вступ

Психологія є галуззю наукового знання. Розширилася проблематика психологічних досліджень, тіснішим став їх зв'язок з практикою. Психологія займається вирішенням практичних завдань, які стоять перед суспільством, формуються нові галузі психологічного знання. Поряд із цим посилюється інтерес до розроблення проблем методологічних основ психологічного знання. Стислий екскурс в історію еволюції предмета психології та її основних проблем засвідчує, що існували й існують різні напрями та школи у психології, що вся історія розвитку психології є історією створення та розвитку психологічних систем. Водночас використовувалися різні методологічні засади та принципи побудови психологічного знання.

У вітчизняній психології сформувалися методологічні підходи, які необхідно освоювати й розвивати надалі. Кожний психологічний напрям себе виправдав, бо в його межах займалися розробленням певної галузі психологічної проблематики, що стало вагомим внеском у дослідження питань розуміння різноманіття світу психічних феноменів. Незважаючи на суттєві розбіжності між цими напрямами, школами, концепціями, між ними є певна схожість – їх творці певною мірою прагнуть до наукового, об'єктивного пізнання психічної реальності.

У межах діалектико-матеріалістичного підходу до вивчення та пояснення психічних явищ розроблялися: системи психології, що спираються на теорію розвитку психіки, свідомості як властивості мозку в конкретній діяльності

(С. Л. Рубінштейн); культурно-історична теорія походження психіки та свідомості (Л. С. Виготський); особистісно-діяльнісний підхід (О. М. Леонтьєв), у межах цього підходу – теорія орієнтувальної діяльності (П. Я. Гальперін); теорія установки (Д. М. Узнадзе); психологія особистості (В. М. М'ясищев); психологія як наука про людину (Б. Г. Ананьєв); психологічна система в річищі теорії відображення і системно-концептуального підходу (К. К. Платонов); психологічна антропологія (В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв); історико-еволюційне дослідження особистості (О. Г. Асмолов) тощо. Попри різноманітність підходів, усі ці системи та концепції під час пояснення психіки та світу психічних феноменів керуються загальними методологічними принципами, що склалися у вітчизняній психології.

Мета і завдання дослідження

Мета – систематизувати й узагальнити на підставі аналізу історико-теоретичних і науково-практичних здобутків знання про методологічні основи психології, що покладені в основу побудови психологічного дослідження та інтерпретації його результатів.

Досягнення наукової мети передбачало виконання таких завдань: здійснити аналіз змісту методологічних принципів психології: об'єктивність, генетичний підхід, системність, особистісний підхід, індивідуалізація, єдність теорії та практики; визначити зміст основних підходів психологічного дослідження; окреслити функції історико-методологічного аналізу етапів розвитку психологічної науки.

Виклад основного матеріалу

Аналіз психологічної літератури довів, що сучасний стан психології характеризується вирішенням багатьох методологічних і методичних проблем, що викликали раніше гострі суперечки. Проте і зараз з низки питань немає повної ясності. Найбільшу значущість для подальшого розвитку психології мають, природно, методологічні питання.

Наукові картини світу і способи пізнання визначають підстави, погляд на проблематику, формулювання об'єкта й предмета психології як науки, осмислення нею життєвих сил людини та суспільства, їх життєвого простору. Це формує фундамент формування різних психологічних парадигм.

Методологія психології так само відрізняється від «методології людини», методології будь-якого напрямку людинознавства – якщо, звичайно, така існує, – як відрізняється від неї методологія фізіології, антропології, соціології економіки та інших наук. За своїми методами психологія суттєво відрізняється від інших наук. Специфіка психічної дійсності вимагає розробки та

застосування спеціальних методів її пізнання і формування. Тому у створенні свого методичного інструментарію психологічна наука спирається на певні методологічні принципи. Ці принципи суттєво визначають вимоги до побудови й використання методів психології. Найголовнішими такими вимогами є: об'єктивність, генетичний підхід, системність, особистісний підхід, індивідуалізація, єдність теорії та практики.

Вимога *об'єктивності* полягає у вивченні об'єктивних умов виникнення та функціонування, об'єктивних проявів психічних явищ. Психічні функції неможливо безпосередньо сприймати внутрішнім зором. Наукове вивчення психіки стає можливим завдяки опосередкованому аналізу і синтезу об'єктивних проявів психіки у процесах та продуктах діяльності й поведінки людини. Не варто перебільшувати роль безпосереднього самоспостереження, інтроспекції у пізнанні власної психіки. Самоспостереженню властива певна суб'єктивність, небезсторонність, а, отже, й невірність. Адже психіка формувалася у філогенезі як функція сигнального відображення, орієнтації живих істот переважно в зовнішньому світі і, значно менше, – як засіб відображення внутрішнього світу. Самоспостереження як метод самопізнання може бути корисним, якщо спирається на самозвіт людини про те, що насправді відбувається з нею, що вона переживає, чого бажає тощо. Цінність самоспостереження зростає, якщо його дані поєднуються з результатами об'єктивного дослідження власної психіки засобами планомірного спостереження, експерименту, тестування тощо.

Генетичний підхід полягає у вивченні психічних явищ у динаміці, під час переходу у філогенезі й онтогенезі з одного рівня розвитку на інший.

Вимога *системності* передбачає вивчення психічного явища як своєрідної системи, що має специфічні закономірності. Ця система може включатися в мікросистему й складатися з мікросистем, законам яких має відповідати. Метод психології полягає в урахуванні багатовимірності, ієрархічності психічних явищ. Психолог у дослідженні та в практичній роботі стикається з пірамідою психічних властивостей різного ґатунку. Б. Ф. Ломов виділяє три основні підсистеми – когнітивну (в якій реалізується функція пізнання), регулятивну (що забезпечує регуляцію діяльності та поведінки) й комунікативну (яка формується та реалізується в процесі спілкування) (Ломов, 1984).

Багаторівневий характер має і детермінація психічних явищ. Однією з форм реалізації системного підходу в психологічному дослідженні є *особистісний* підхід, що передбачає вивчення конкретної особистості в конкретній соціальній

ситуації. Кожне психічне явище має розглядатися в контексті цілісної системи психічних властивостей індивіда – його потреб, знань, цілей, продуктивної сторони діяльності та поведінки, емоційно-почуттєвої сфери, здібностей до спілкування, особливостей сфери спрямованості, рис характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології – відповідно до конкретного вікового етапу розвитку.

Вимога *індивідуалізації* полягає в розкритті своєрідності кожної особистості, притаманного їй індивідуального стилю діяльності та поведінки, у визначенні психологічних проблем конкретної особистості та засобів їх розв'язання.

Вимога *єдності теорії та практики* передбачає здійснення корекції, реабілітації, вдосконалення розвитку особистості на основі розкритих закономірностей психіки.

Концептуальні основи й теоретичні погляди дослідника, а також завдання дослідження зумовлюють вибір певного підходу до вивчення наміченого об'єкта та предмета. Науковий підхід у широкому значенні – це уособлення певних концептуальних позицій і принципів, а у вузькому – процедурна стратегія дослідження. Ця стратегія вибудовується залежно від уже визначених предмета і завдань дослідження (Semychenko, 2016). Проте саме від неї залежить перебіг виконання дослідницького процесу, зокрема вибір конкретних методів і методик на етапах збору, обробки та інтерпретації даних про об'єкт, що вивчається.

Отже, за широкого тлумачення науковий підхід – це, переважно, як методологічний зміст дослідження, висхідний до світоглядних настанов, а за вузького – переважно, як його методологічна форма, що конкретизується в тих або інших методах і процедурах. Підхід є і відправною базою у виявленні фактів та закономірностей, і їх пояснювальним принципом. Не випадково наукові підходи в психологічній літературі іноді подаються як принципи. Проте все ж таки видається, що принципи – поняття початкові, базові для наукового підходу. У межах тієї або іншої концепції можуть застосовуватися різні підходи, що зумовлено варіативністю завдань єдиної концепції.

У системі «людина – право» першочергово реалізуються особистісні аспекти людини як суспільної істоти, включеної в соціальні відносини, як носія свідомості, і, зокрема, – правосвідомості. Часто застосовуване формулювання «людська особистість» некоректно. Хоча слова «людина» і «особистість» – не синоніми, і людина може не бути особистістю (новонароджений), особистість – це завжди людина. Структурний підхід дає змогу розібратися в безлічі властивостей та

особливостей людини, не тільки «розклавши їх по полицях», а й висвітливши зв'язки між ними.

Перша категорія психічних явищ – психічні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення тощо), які визначаються відносною короткочасністю їх перебігу. Жоден психічний процес не може, залишаючись самим собою, тривати порівняно довго.

Друга категорія – психічні стани: бадьорість, втома, активність, пасивність, дратівливість, настрій тощо. Вони триваліші, ніж психічні процеси. На них акцентували увагу тільки в патопсихології.

Третя категорія психічних явищ – психічні властивості особистості. Вони найбільш стійкі, хоча, звичайно, здатні змінюватися.

Змінюються вони внаслідок біологічного розвитку людини протягом усього життя, іноді в результаті захворювання. Але найбільше – під впливом соціальних умов, передусім – виховання і самовиховання, зокрема такі категорії, як психічні процеси, стани і властивості, називають особисто-психологічними, вони об'єднані в загальнопсихологічну категорію психічних явищ.

У психологічній науці міцно укріпилося положення про те, що будь-яка реакція людини, порядок її внутрішнього життя залежать від тих особливостей особистості, які сформувалися в неї в процесі її соціального досвіду, – від її потреб і мотивів, інтересів і установок, тобто системи відносин до дійсності. Для того щоб зрозуміти справжню психологічну природу певної властивості, зокрема і професійно значущої, тобто визначити, яку функцію вона виконає в процесі діяльності, необхідно розглядати цю властивість в особистісному аспекті – з позицій мотивів і цілей цієї діяльності. Для реалізації особистісного підходу необхідно дослідження кожної окремої властивості в структурі особистості (Rybalka, 2017).

Уявлення про особистість як про цілісну структуру вимагає під час вивчення процесу формування особистості акцентувати увагу на тому, що створює цю цілісність. Визначає ж цілісну структуру особистості насамперед її спрямованість. В основі спрямованості особистості лежить стійко домінуюча система мотивів, що виникає в процесі життя і виховання людини, та у якій основні мотиви підпорядковують собі всі інші. Спрямованість особистості може виявлятися в різних сферах її життя і діяльності. Однак найдалішою є характеристика спрямованості з позицій ставлення людини до суспільства, до самої себе, до трудової діяльності (професійна спрямованість).

Вивчаючи особистість у будь-якому її аспекті, не можна довільно відсікати досліджуване явище (процес, властивість, якість) від особистості в цілому, від її спрямованості, від системи її відносин

до дійсності. У процесі психологічного дослідження особистості, зокрема в дослідженні процесу формування в неї професійно важливих психічних якостей, необхідно мати на увазі, яку саме функцію досліджуване психічне явище виконує в складній системі взаємодії людини з навколишньою її дійсністю, в процесі її професійної діяльності.

Стосовно діяльнісного підходу у психології, то він почав складатися водночас з культурно-історичним підходом, тобто у 20-х рр. ХХ ст. На відміну від культурно-історичного підходу, у якому увагу зосереджено на опануванні знакових систем як механізму розвитку людської психіки, представники діяльнісного підходу вивели на передній план мотиваційний аспект (чому й навіщо відбувається розвиток). Ідея Виготського про знакове опосередкування була збагачена положенням за його діяльнісного опосередкування, що вводило ідею розвитку в контекст реальних життєвих відносин людини. Засновниками діяльнісного підходу в психології були С. Л. Рубінштейн (1889–1960) та О. М. Леонт'єв (1903–1979), під керівництвом яких були розроблені оригінальні варіанти теорій.

Пафос діяльнісного підходу щодо психіки може бути стисло схарактеризовано цитатою з роботи С. Л. Рубінштейна: «Суб'єкт у своїх діяннях не тільки виявляється і проявляється; він в них створюється і визначається. Тим, що він робить, можна визначати те, ким він є; напрямом його діяльності можна визначати та формувати його самого» (Rubinshtein, 2007, р. 127). У фундаментальній праці «Основи загальної психології» С. Л. Рубінштейн стверджує первинність практичної людської діяльності щодо психічного розвитку. На його думку, дитина оточена з першого ж дня свого життя людськими предметами – предметами, які є продуктом людської праці, і, насамперед, опановує людське ставлення до цих предметів, людські способи дії з ними. Основою розвитку специфічно людських практичних дій у дитини є насамперед той факт, що дитина вступає в практичне спілкування з іншими людьми, за допомогою яких вона тільки й може задовольнити свої потреби. Саме це є тією практичною основою, на якій будується і мовний її розвиток. Іншими словами, саме залучення дитини в практичну діяльність є передумовою та причиною його «олюднення» і спричиняє формування свідомості.

Діяльність є основою свідомості. С. Л. Рубінштейн сформулював принцип єдності свідомості та діяльності, згідно з яким свідомість не управляє діяльністю ззовні, а становить з нею нерозривну єдність, будучи як передумовою (мотиви, цілі), так і результатом (образи, стану, навички тощо) діяльності. Суб'єкт і об'єкт (людина

і світ) вважають у діяльнісному підході не різними протилежними сутностями, а моментами, що пов'язують їх у єдине ціле діяльності. Суб'єкт і об'єкт у процесі діяльності переходять один в одного: об'єкт переходить в суб'єктивний образ, а образ переходить у продукти діяльності. Причому психічний образ є «зліпком» здійснюваної суб'єктом діяльності.

Принцип єдності свідомості та діяльності дозволив виокремити діяльність, з одного боку, як самостійний предмет психологічного дослідження (оскільки діяльність є форма, за допомогою якої суб'єкт відображає світ), а з іншого – як пояснювальний принцип. Іншими словами, пояснюючи діяльність, ми пояснюємо й психіку людини. Діяльність, на відміну від реакції, – це процес активного ставлення людини до дійсності, тому у фокусі інтересів діяльнісного підходу центральне місце посідає тема особистості та мотивації.

Вагоме значення діяльнісного підходу полягає в тому, що вперше було поставлено питання про походження та розвиток психіки у тваринному світі. Ключовим для діяльнісного підходу є поняття активності. С. Д. Смирнов, аналізуючи зміст цього поняття, вказує, що рух від полюса пасивності до полюса активності пов'язаний з наростанням показників за трьома параметрами.

По-перше, про активність ідеться в тому випадку, коли дія здійснюється ініціативно, тобто причиною дії є суб'єкт, а не обставини, що його змушують.

По-друге, чим активніший суб'єкт, тим більше перетворювальними (а не пристосовувальними) є його дії.

По-третє, мірою активності може бути тимчасова і просторова дистанція між ініціацією акту і його результатом (Smirnov, 1985).

У контексті цих трьох параметрів людська діяльність максимально активна. Активність полягає в тому, що людина як особистість здатна розвивати себе, формувати свої якості шляхом виконання різних видів діяльності. Однак не завжди, звичайно, ми можемо повністю реалізовувати своє життя активно. Так, в інженерній психології активно використовують термін «професійна деформація». Про неї йдеться в тому випадку, коли людина неусвідомлено переносить логіку предмета своєї професійної діяльності на інші сфери життя, наприклад, вчитель починає постійно «екзаменувати» своїх домашніх або лікар – бачити серед оточення тільки людей, що страждають на різні недуги.

Аналізуючи вихідні принципи загальнопсихологічної теорії діяльності, О. Г. Асмолов виокремлює серед них такі.

Принцип предметності, згідно з яким людина взаємодіє не зі стимулами природного середовища, а з предметами, що містять у певному вигляді історію людської діяльності. Причому очевидно, що речі як фізичні об'єкти не мають якості предметності самі по собі, а наділяються ними в процесі людської діяльності. Діяльність принципово не еквівалентна поведінці на основі встановлення зв'язків «стимул – реакція», як його трактували біхевіористи. Реальність, що стоїть за категорією діяльності, не спостерігається безпосередньо. З одного боку, діяльність імітує об'єктивну структуру світу, а з іншого – визначається тими завданнями, які виконує в цьому світі суб'єкт.

Принцип системної організації одиниць діяльності, згідно з яким морфологія діяльності може бути представлена як функціональна система, що охоплює динамічну взаємодію трьох типів структурних одиниць або рівнів. Як структурну одиницю діяльності в напрямі від більш загальних до більш конкретних виділяють: діяльності – дії – операції. Головне, що відрізняє одну діяльність від іншої, – це її предмет, тобто діяльність визначається мотивом. За предметом можна розрізнити різні типи діяльності, наприклад, ігрова діяльність, навчальна діяльність, трудова діяльність тощо.

Принцип детермінації психічного відображення за місцем відображеного об'єкта в структурі діяльності. Суть цього принципу полягає в тому, що матеріал кожного зі структурних рівнів діяльності відображається в психіці по-різному. У численних експериментальних дослідженнях було показано, що той матеріал, який прямо належить суб'єктом до мети його дії, відображається найбільш повно, наприклад, добре запам'ятовується й активно використовується у вирішенні завдання.

Принцип нададаптивної природи людської діяльності, згідно з яким узятя в широкому часовому масштабі діяльність людини направляє його не до рівноваги із середовищем (гомеостазу), а спрямована до нарощування напруженості (гетеростаз), завдяки якому можливий саморозвиток діяльності. Феномени нададаптивних характеристик діяльності можуть бути зафіксовані в ситуаціях «надситуативної активності», які визначаються як «дії над порогом вимог ситуації» (Asmolov, 2002).

У вступі до шістнадцятого видання одного з найпопулярніших у світі підручників з психології (Nolen-Hoeksema, Fredrickson, Loftus, & Lutz, 2014) автори розмірковують про перспективи психологічної науки в XXI ст. На їх думку, найгострішими проблемами для психології найближчого майбутнього будуть проблеми

співвіднесення мозкових і когнітивних процесів (когнітивна нейронаука), проблеми розвитку психіки людини в філо- і антропогенезі (еволюційна психологія) і проблеми культурної зумовленості психіки (культурна психологія). Чи виявиться правильним цей прогноз – покаже час. Але ми переконані, що адекватно відповісти на виклики майбутнього психологи зможуть лише чітко усвідомивши той факт, що сама психологія як наука перебуває в постійному розвитку й діяльності, спрямованій на дослідження, мабуть, найскладнішої загадки Всесвіту – психіки людини.

Психологічні дослідження, що ведуться в річищі системного підходу, мало схожі на монолітну будову (Panok, 2019). Це розмитий і неоднорідний прошарок робіт, об'єднаних спрямуванням до поняття «система», яке по-різному визначають і реалізують різні автори. У загальному масиві досліджень втілюються дві граничні гілки системного підходу: конкретно-синкретична і абстрактно-аналітична.

Конкретно-синкретична гілка передбачає вивчення конкретних речей і подій (наприклад, людини, психічного захворювання, професійної підготовки фахівців тощо), а не законів їх взаємодії. Тут довільно встановлюються елементи або компоненти системи, в єдиному формальному плані розглядаються безліч зв'язків і відносин, кожні з яких підпорядковуються якісно різним законам. Ця галузь відображає етап багато-аспектного знання в розвитку психологічної науки.

Абстрактно-аналітична гілка системного підходу передбачає вивчення абстрактно виділених сил природи або подій (наприклад, рис характеру або здібностей), підпорядкованих у змістовому плані якісно однорідним законам. В основу виділення систем (її компонентів, рівнів) закладено певну форму взаємодії і відповідний структурний рівень організації подій. Обидві гілки виконують у пізнанні корисні функції і тісно взаємопов'язані.

Отже, стратегічними орієнтирами розвитку системного підходу у психології нині є два завдання:

- 1) побудова на підставі принципу системності предмета психологічної науки;
- 2) розробка системного аналізу психічних явищ або «уречевлення» системного підходу.

Повнота й ефективність виконання цих завдань визначають рівень розвитку системних досліджень загалом.

Категорія «методологія» тісно пов'язана з деякою множинністю понять, що розкривають зміст пізнавального процесу. Найближчими з них є «метод» і «методика». Методологія щодо них є поняттям ширшим і загальнішим.

Метод – це конкретизація методології. У ньому зафіксовано можливе коло об'єктів і предметів дослідження, основні процедурні вимоги до роботи з об'єктом, передбачувані результати. Метод – це спосіб досягнення результатів у пізнанні об'єкта та предмета вивчення. За ступенем спільності методи поділяються на загальні, загальнонаукові та приватні.

Загальні методи – це пізнавальні прийоми, які можуть бути використані в будь-якій галузі знань і будь-якою наукою. Вони дозволяють розкрити найбільш загальні відносини, закономірності та властивості об'єктів, що вивчаються, або предметів. Існують, наприклад, такі методи: наукового аналізу і синтезу, моделювання, класифікації, діалектичний, базисний.

Загальнонаукові – це методи, які можуть застосовуватися в різних, але не в усіх галузях знання, і використовуватися багатьма, але не всіма науками. Це стосується таких методів, як спостереження, експеримент, математичні методи.

Приватні (чи спеціальні, конкретно-наукові) – це методи, що застосовуються в окремих галузях знання. Вони характерні для якої-небудь конкретної науки або для групи суміжних наук. Наприклад, специфічно психологічними методами слід уважати інтроспекцію, психофізичні методи, психодіагностичне тестування, соціометрію, психологічний тренінг тощо.

Конкретні умови застосування методу накладають додаткові обмеження, які вимагають методичних уточнень. Тоді метод розгалужується на певні варіанти. Деякі з них, якщо міра конкретизації незначна, продовжують самостійне життя в ранзі методу. Однак частіше ці уточнення призводять до перетворення методу на конкретну методіку.

У психологічних методиках зазначено конкретні приватні завдання, які можуть бути вирішені за допомогою цього методу; міститься детальний опис дослідницьких процедур, стимульного матеріалу, вимог до конкретного контингенту випробовуваних, до зовнішніх (фізичних) і внутрішніх (психологічних) умов дослідження; наведено правила реєстрації відповідей і загалом фіксації дослідницького процесу, алгоритм обробки даних, а іноді й рекомендації щодо тлумачення результатів. Отже, методіку можна охарактеризувати як сукупність відомостей про доцільне застосування методу в конкретних умовах.

Важливим компонентом методіки, що головним чином і визначає її специфіку, виступає процедура. Процедура – це певна послідовність певних дій. У психологічних дослідженнях першочергово зважають на дії на етапі збору даних про об'єкт, тобто емпіричні дії, що безпосередньо

стосуються об'єкта, який вивчають. Методи обробки й інтерпретації теж містять процедурний аспект, який алгоритмізує обчислення і пояснення. Процедура в складі методіки зазвичай чітко оформлюється у вигляді відповідних описів і приписів. І в цьому сенсі її можна визначити як офіційно встановлений порядок дослідницьких дій.

Отже, у сукупності розглянутих категорій відображається багаторівневість пізнавального процесу. У цій системі методологія втілює стратегічний рівень (найвищий за всеосяжністю, узагальненістю рівень організації пізнавального процесу, на якому визначаються загальний задум і кінцева мета усієї акції). У методі реалізується проміжний, тактичний рівень пізнання (середній за всеосяжністю, узагальненістю рівень організації пізнавальних дій, на якому розробляються вказівки щодо оперативного виконання стратегічних задумів). Методіка становить оперативний рівень пізнання (найнижчий за всеосяжністю, узагальненістю рівень організації пізнавального процесу через практичне виконання акцій і заходів, визначених на стратегічному й тактичному рівнях, шляхом виконання конкретних дій та конкретних операцій).

Для науки основне призначення методологічного знання полягає в тому, що воно виконує функцію рефлексії, тобто функцію інтелектуального засобу, що дозволяє вченому або практику вийти в позицію рефлексії та усвідомити свої пізнавальні засоби й адекватність їх застосування.

Розрізняють два види методологічного знання – дескриптивну і нормативну методологію.

Дескриптивною методологією називають дослідження, що мають характер ретроспективного аналізу вже здійснених процесів наукового пізнання. Навіть коли ми здійснюємо вибір і обґрунтування напряму наукового дослідження, ми спираємося на рефлексію раніше пройденого шляху до знання. Методологічний аналіз раніше пройдених етапів розвитку науки здійснює низку функцій для розвитку наукового пізнання, а саме:

1. Каталізація, стимулювання процесу наукового пізнання. Ця функція методологічного знання здійснюється шляхом критичного осмислення ідей, наявних у культурі, аналізу чинних наукових теорій і концепцій.

2. Організація і структуризація наукового знання як цілісного завдяки його інтеграції та синтезу, розроблення загальнонаукових засобів і форм пізнання загальнонаукових понять, категорій, методів, підходів, а також унаслідок виокремлення філософсько-світоглядних принципів пізнання.

3. Формування стратегії розвитку науки, оцінювання перспективності певного наукового напряму. Ця функція методологічного знання

стає особливо важливою під час планування міждисциплінарних досліджень.

Процес психологічного дослідження складається з таких етапів: *підготовки, збирання, обробки та інтерпретації фактичних даних, формулювання висновків*.

На підготовчому етапі вивчають стан досліджуваної проблеми, проводять попередні спостереження, бесіди, анкетування, визначають мету й завдання дослідження. Важливим елементом цього етапу стає гіпотеза – уявлення про очікуваний результат дослідження. Усі вихідні аспекти зумовлюють планування дослідження, вибір контингенту і кількість піддослідних, місця та часу проведення дослідів, технічне оснащення, отримання попередніх експериментальних даних, форми протоколів, план кількісної (статистичної) та якісної обробки й інтерпретації даних.

На етапі збирання фактичних даних використовуються емпіричні методи (експеримент, спостереження, тестування, бесіди тощо). Експериментальні дані фіксуються в протоколі, що має бути достатньо повним, містити реєстрацію усіх необхідних параметрів експериментальної ситуації та психічних властивостей. Етап обробки даних передбачає кількісний та якісний аналіз і синтез зафіксованих даних.

На завершальному етапі дослідження здійснюють інтерпретацію даних і формулювання висновків, встановлюють їх відповідність чи невідповідність вихідній гіпотезі, виявляють нові питання та проблеми, на підставі яких формується програма дослідження.

Відповідно до етапів психологічного дослідження доцільно розрізнити чотири групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних, інтерпретаційні методи (Rybalka, 2017).

Організаційні методи охоплюють порівняльний метод, який реалізується зіставленням груп піддослідних, що відрізняються за віком, видом діяльності тощо; лонгітюдний метод, який виявляється в багаторазових обстеженнях тих самих осіб протягом тривалого часу; комплексний метод, коли той самий об'єкт вивчають різними засобами різні представники різних наук, що дає змогу з різних боків характеризувати особистість.

До групи *емпіричних методів* належать: спостереження і самоспостереження; експериментальні методи; психодіагностичні методи (тести,

анкети, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів діяльності; біографічний метод; трудовий метод.

Методи обробки даних – це кількісні та якісні методи. До кількісних методів належать, наприклад, визначення середніх величин та міри розсіювання, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, гістограм, схем, таблиць, матриць тощо. Якісний метод передбачає аналіз і синтез отриманих даних, їх систематизацію та порівняння з результатами інших досліджень.

До *інтерпретаційних методів* належать генетичний метод аналізу психологічних даних у процесі розвитку – з виокремленням стадій, критичних моментів, суперечностей тощо, а також структурний, системний метод, який передбачає встановлення зв'язків між усіма психічними якістьми індивіда. Останній полягає у реалізації особистісного підходу, коли всі психічні властивості розглядаються у цілісній системі.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в систематизації знань та аналізі закономірностей розвитку психологічної науки, її загальної теорії, загальних принципів особистісного, діяльнісного та системного підходів у психології та їх базових категорій, принципів і проблем.

Висновки

Вивчення методології психологічної науки для будь-якого психолога є актуальним і вкрай необхідним. Сучасна психологія є строкатою картиною різноманітних, інколи важко сумісних, а часто і взаємозаперечних теорій та підходів. Методологічне знання потрібне для проведення змістовного аналізу різнорідних теорій і концепцій, пошуку ідей, якими одна теорія або концепція може вдало доповнити іншу, для зіставлення понятійних систем, що використовуються різними теоріями.

Отже, сучасна наукова психологія має у своєму розпорядженні широкий арсенал методів активного дослідження, пізнання та впливу на психіку людини, щоб допомогти їй у складних умовах нинішнього напруженого, динамічного життя.

REFERENCES

- Asmolov, A.G. (2002). *Po tu storonu soznaniia: metodologicheskie problemy neklassicheskoy psikhologii* [On other side of consciousness: methodological problems of nonclassical psychology]. Moscow: Smysl [in Russian].
- Lomov, B.F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psikhologii* [Methodological and theoretical problems of psychology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Nolen-Hoeksema, S., Fredrickson, B., Loftus, G., & Lutz, C. (2014). *Introduction to Psychology*, 16, 752.

- Panok, V. (2019). Protsesy syntezy v psykhologii [Processes of synthesis in psychology]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho univarsytetu imeni H.S. Skovorody, Bulletin of the Kharkov National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda*, 60, 25-54. doi: <https://doi.org/10.34142/23129387.2019.60.02> [in Ukrainian].
- Rubinshtein, S.L. (2007). *Osnovy obshchey psikhologii [Bases of general psychology]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Rybalka, V. (2017). Fenomen osobystosti yak subiekta liderskoi diialnosti u klasychnykh tvorakh psykhologiv i pedahogiv Kharkivshchyny [Phenomenon of personality as a subject of leader activity in classic works of psychologists and teachers of Kharkiv Region]. *Lider. Elita. Suspilstvo, Leader. Elite. Society*, 1, 144-154. doi: <https://doi.org/10.20998> [in Ukrainian].
- Rybalka, V.V. (2017). *Metodolohichni problemy naukoivoi psykhologii [Methodological problems of scientific psychology]*. Kyiv: IPOOD NAPH Ukrainy [in Ukrainian].
- Semychenko, V. (2016). Teoretyko-metodolohichni problemy suchasnoi psykhologii [Theoretical and methodological problems of modern psychology]. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho univarsytetu, Bulletin of the National Aviation University*, 9, 141-152. doi: 10.18372/2411-264Xh.9.12423 [in Ukrainian].
- Smirnov, S.D. (1985). *Psikhologija obraza: problema aktivnosti psikhicheskogo otrazneniia [Psychology: problem of activity of psychical reflection]*. Moscow: Mosc. un-t [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. М.: Смысл, 2002. 480 с.
- Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984. 444 с.
- Nolen-Hoeksema S., Fredrickson B., Loftus G., Lutz C. *Introduction to Psychology*. 2014. Edition 16. 752 p.
- Панок В. Процеси синтезу в психології. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2019. Вип. 60. С. 25–54. (Серія «Психологія»). doi: <https://doi.org/10.34142/23129387.2019.60.02>.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер. 2007. 713 с.
- Рибалка В. Феномен особистості як суб'єкта лідерської діяльності у класичних творах психологів і педагогів Харківщини. *Лідер. Еліта. Суспільство*. 2017. № 1. С. 144–154. doi: <https://doi.org/10.20998>.
- Рибалка В. В. Методологічні проблеми наукової психології: посібник. Київ: IPOOD НАПН України, 2017. 144 с.
- Семиченко В. Теоретико-методологічні проблеми сучасної психології. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2016. № 9. С. 141–152. doi: 10.18372/2411-264X.9.12423.
- Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. М.: Моск. ун-т, 1985. 233 с.

Стаття надійшла до редколегії 04.04.2019

Kazmirenko V. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow, Associate Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1473-5959>;

Davydova O. – Ph.D in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1349-3997>;

Pavlenko N. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow, Leading Specialist of the Department of Organization Scientific Activity and Protection of Intellectual Property Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7048-2787>

Methodological Foundations of Psychological Knowledge

*The results of the analysis of the sources of psychology are presented, which showed that there were and there are many areas and schools in psychology that used various **methodological** foundations and principles for constructing psychological knowledge. It is noted that despite significant disagreements between these areas, schools, concepts, there is a certain similarity between them – their creators strive to one degree or another for a scientific, objective knowledge of mental reality. The **purpose** of the article is the formation of a system of knowledge about the theoretical and methodological foundations of psychology – the most important initial theoretical positions, positions and their essence, which underlie the construction of psychological research and interpretation of its results. The **scientific novelty** is the systematization of knowledge and analysis of the laws of development of psychological science and its general theory, the general principles of a personal, activity and system approach in psychology and their basic categories, principles and problems. It is proved that in its methods, psychology is significantly different from other sciences, therefore, in the creation of its methodological tools,*

*psychological science relies on certain methodological principles, which necessarily determine the requirements for the construction and use of psychology methods, namely: objectivity, genetic approach, systematicity, personality approach, individualization, unity of theory and practice. The article discloses the initial principles of the general psychological theory of activity, namely: the principle of objectivity, the principle of the systematic organization of units of activity, the principle of determination of mental reflection of the place of the reflected object in the structure of activity, the principle of the adaptive nature of human activity. It is noted that in the general array of psychological studies that are carried out in line with the systemic approach, two ultimate branches of the systemic approach are embodied: specifically syncretic and abstract-analytical. A detailed description of methods that are classified by degree of generality into general, general scientific and private is carried out. It is noted that for science, the main purpose of methodological knowledge is that it performs the function of reflection, that is, the function of an intellectual means that allows a scientist or practitioner to enter the position of reflection and become aware of their cognitive means and the adequacy of their application. The process of psychological research consists of a number of stages: preparation, collection, processing and interpretation of evidence, formulation of **conclusions**. According to the stages of psychological research, it is advisable to distinguish the following four groups of methods: organizational, empirical, data processing methods, interpretation methods.*

Keywords: methodology; scientific approach; methodological principle; method of psychology; psychological methodology; stages of psychological research.

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.942.5

doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.24>

Власенко С. Б. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3645-9599>

Психологічна характеристика юридично релевантних емоційних станів

Метою написання статті є висвітлення однієї з найактуальніших проблем психології загалом і юридичної психології зокрема – проблеми психологічної характеристики емоційних станів особистості, що мають юридичне значення. **Методологія.** Провідним методом дослідження є теоретичний аналіз наукових джерел за цією темою. **Наукова новизна.** У статті визначено, що емоційні стани особистості набувають найважливішого значення в межах проведення судово-експертних досліджень. На підставі теоретичного аналізу визначено основні підходи до класифікації юридично релевантних емоційних станів. Встановлено важливість для юридичної психології таких емоційних станів, як афект, стрес, посттравматичний стресовий стан і фрустрація. Розмежовано поняття біологічного та психологічного стресу. Здійснено теоретичний аналіз посттравматичного стресового розладу як такого, що має юридичне значення. На підставі робіт знаних дослідників встановлено чинники, які ускладнюють перебіг посттравматичного стресового розладу, визначено критерії його діагностування. Проаналізовано поняття афективного стану. Здійснено порівняльну характеристику підготовчої стадії, стадії вибуху та завершальної стадії фізіологічного, кумулятивного, патологічного й аномального афекту (афекту в стані алкогольного та наркотичного сп'яніння). Досліджено стан фрустрації. Визначено, що фрустрація має тісний зв'язок з агресією та може призводити до дезорганізації поведінки. З'ясовано основні варіанти поведінки особистості, яка перебуває в стані фрустрації. **Висновки.** Встановлено, що найбільш дослідженим юридично релевантним емоційним станом є стан афекту, причому інші юридично важливі емоційні стани, зокрема кризові стани, конфліктні стани, пристрасть, є недостатньо вивченими з позицій юридичної психології, що становить перспективу подальших досліджень.

Ключові слова: емоційний стан; стрес; посттравматичний стрес; афект; фрустрація; судово-психологічна експертиза.

Вступ

Емоційне реагування особистості на зовнішні та внутрішні впливи є невіддільною частиною життя на кожному онтогенетичному етапі. Завдяки емоціям людина надає оцінку предметам і явищам навколишньої дійсності, власним думкам та переживанням; відчуває спонукання до діяльності в певному напрямі; організовує власну діяльність; передбачає розгортання подій. Емоції чинять вплив на пізнавальну сферу особистості та стан її здоров'я. Так, відповідно до поглядів психосоматики, накопичені негативні емоції в людини викликають різноманітні захворювання, що складно лікуються традиційними лікарськими засобами та часто потребують психотерапевтичного втручання. Саме емоції відіграють провідну роль у комунікативному процесі між людьми. Відсутність емоційного насичення унеможливорює існування такого виду діяльності, як мистецтво, оскільки саме емоції сприяють творчому самовираженню особистості, розвиткові уяви, фантазії, креативності.

Емоції визначають як особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаних з інстинктами, потребами, мотивами, що відображають у формі безпосереднього переживання явищ та ситуацій для здійснення його життєдіяльності (Meshcheriakov, & Zinchenko, 2003, p. 561). Емоційно-вольова сфера нерозривно пов'язана з

формами активності. Відсутність емоцій унеможливорює будь-який вид діяльності індивіда, його поведінку та спілкування. Ущільненість емоцій може свідчити про тяжкі психічні розлади, що створюють перешкоди особистості на шляху реалізації нею власних соціальних ролей.

Емоційні стани відіграють провідну роль у будь-якій сфері професійної діяльності: у педагогіці, спорті, мистецтві, медицині, психології, юридичній діяльності тощо. Особливої актуальності поняття емоційних станів набуває в межах юридичної психології, зокрема, юридично релевантні емоційні стани є важливим питанням проведення судово-психологічної експертизи. Є. Ільїн, визначаючи роль та функції емоцій, серед інших виокремлює їх деструктивну роль. Останню автор характеризує як таку, що призводить до дезорганізації поведінки та діяльності особистості (Ільїн, 2001). Негативні емоційні стани, які виникають під впливом психогенних чинників, такі як: страх, гнів, агресія, фрустрація, стрес, афект, ревності, – не завжди цілком підлягають свідомому контролю та часто призводять до виникнення конфліктних ситуацій під час взаємодії з оточуючими, які нерідко закінчуються вчиненням тяжких злочинів. Відповідно до Кримінального кодексу України, доведення наявності в обвинувачуваного в момент вчинення злочину стану сильного душевного хвилювання належить до обставин, які

пом'якшують покарання. Стан сильного душевного хвилювання – це юридичне поняття, якому в психології відповідає стан фізіологічного афекту й інші юридично значущі емоційні стани. Для встановлення наявності юридично релевантного емоційного стану в обвинуваченого на момент учинення злочину, а також у свідків і потерпілих проводять судово-експертні дослідження.

Беручи до уваги те, що емоційна сфера чинить вирішальний вплив на вияв усіх форм активності особистості, а також те, що такий вплив може бути не лише позитивним, а й деструктивним, вивчення емоційних станів набуває виняткового значення в психології загалом і юридичній психології зокрема. Особливо актуальним є вивчення тих емоційних станів, які діагностуються в межах проведення судово-психологічної експертизи емоційних станів та інших видів судових експертиз, оскільки саме вони мають найвищу юридичну релевантність, а доведення їх наявності в особистості на момент вчинення злочину може суттєво вплинути на рішення суду.

Дослідженню емоційних станів присвячено роботи вітчизняних та іноземних авторів. Серед них П. Анохін, О. Батуєв, П. Екман, К. Ізард, Є. Ільїн, Р. Лазарус, В. Леонтьєв, О. Леонтьєв, Я. Рейковський, С. Рубінштейн та ін.

Найґрунтовніше питання юридично релевантних емоційних станів аналізували в роботах такі автори: О. Авраменко, Л. Алексєєва, А. Брижак, І. Горьковая, В. Гульдман, А. Кобера, М. Костицький, В. Лисков, В. Острішко, В. Первомайський, Т. Печернікова, Т. Приходько, І. Савка, Ф. Сафуанов, О. Сітковська, В. Ткаченко, Л. Шеховцова, В. Шуляр, Т. Щеніна та ін. Проблему юридично значущих емоційних станів науковці порушують здебільшого в межах судово-психологічних, судово-психіатричних і комплексних експертних досліджень.

Аспекти цього питання розглянуто в роботах Д. Александрова, В. Андросюка, Л. Казміренко, О. Мартенка та ін.

Варто зазначити, що, вивчаючи емоційні стани, автори зосереджують увагу переважно на станах фізіологічного та патологічного афекту, а також на юридичному понятті – стані сильного душевного хвилювання.

У роботах О. Крачмара, М. Левітова, А. Налчаджяна, Л. Дементій, С. Прахової проаналізовано поняття фрустрації особистості з позицій різних підходів. Зв'язок фрустрації зі злочинною поведінкою висвітлюють у своїх роботах такі автори: В. Белов, Н. Малиніна, Ю. Парфенов, Ф. Сафуанов, Н. Чернова та ін.

Поняття стресу або психічного напруження стало предметом дослідження В. Абабкова, В. Апчела, В. Бодрова, П. Горизонтова, Л. Китаєва-Смика, Р. Кадирова, Ф. Космолінського, Р. Лазаруса, І. Малкіної-Пих, Ф. Меєрсона

Н. Наєнко, Т. Немчина, Г. Сельє, В. Суворової, М. Цигана, Ю. Щербатих та ін.

З огляду на викладене вище, емоційні стани людини ґрунтовно досліджені в різних галузях психології. Проте в межах експертних досліджень юридичної психології найбільш вивченим є стан афекту, стани стресу та фрустрації, а також інші емоційні стани, які порівняно рідше підлягають діагностиці в межах судово-психологічної або комплексної експертизи. Останнє надає змогу стверджувати, що проблема психологічної характеристики юридично релевантних емоційних станів потребує ще глибшого вивчення.

Мета і завдання дослідження

Мета і завдання статті полягають у теоретичному аналізі проблеми емоційних станів, які мають юридичне значення.

Виклад основного матеріалу

Л. Алексєєва визначає юридично значущий емоційний стан як такий, що характеризується не лише цілісністю та своєрідністю залежно від виду, а й своїм впливом на суб'єкта діяльності, що виявляється в стражданні, яке полягає в зниженні рівня відображення та регуляції, а також специфіці їх взаємозв'язку, тобто порушенням (у межах норми) єдності свідомості й діяльності та (або) цілісності діяльності, що виявляється в крайніх варіантах або пасивним спостереженням людини, яка переживає цей стан; або її надмірною непорядкованою активністю, тобто у вигляді афективного вибуху чи зриву в будь-якій ланці функціонування психічного відображення, програмування та регуляції (Alekseeva, 1996, р. 11-12). Тобто юридично релевантні емоційні стани завжди негативні, оскільки призводять до страждання, унеможливають нормальне функціонування організму, порушуючи інтеграцію між вищою формою психічного відображення та однією з провідних форм активності особистості.

Актуальним постає питання класифікації юридично релевантних емоційних станів.

У загальній психології класифікують емоції на власне емоції та емоційні стани. Є. Ільїн до власне емоцій відносить емоції очікування та прогнозу; задоволення та радості; фрустраційні емоції; комунікативні й інтелектуальні. Емоційними станами, які виникають у процесі діяльності, слід вважати стрес, нудьгу, відразу, а також феномен «емоційного вигорання» (Ілін, 2001). Класифікація юридично значущих емоційних станів проводиться переважно в межах проведення експертних досліджень. Так, на підставі досліджень Л. Алексєєвої, у межах судово-психологічної експертизи емоційних станів виокремлено (Alekseeva, 1996, р. 6):

1. Психологічний (інформаційний та емоційний) стрес.

2. Афект, гостре горе та тривожність (безпорадність та безнадійність) як прояви кризи.

3. Стан ревнощів і стан тривожності як конфліктні стани.

4. Різного типу стани фрустрації.

5. Пристрасть.

A. Кобера пропонує подібну класифікацію юридично значимих емоційних станів (Kobera, 2010):

1. Стресові стани.

2. Кризові стани.

3. Конфліктні стани.

4. Фрустраційні стани.

5. Афект. Автор пропонує розглядати афективний стан як синонім стану сильного душевного хвилювання.

Загальноприйнятими емоційними станами, які є предметом дослідження судово-психологічної експертизи емоційних станів, вважають афект (ідеться про фізіологічний афект, оскільки патологічний афект розглядається в межах психіатрії), стрес (або стан психічного напруження) та фрустрацію (Engalychev, & Shipshin, 1997; Gorkovaia, 2003; Furmanov, & Metlitskiy, 2014).

Експерт-психолог О. Метельов у відеолекції «Судово-психологічна експертиза» наголошує на тому, що до юридично релевантних емоційних станів, окрім перерахованих, належить також посттравматичний стресовий стан.

Є. Ільїн виокремлює три основні компоненти будь-якого емоційного реагування (Ilin, 2001):

1. Імерсивний компонент або переживання.

2. Фізіологічний компонент.

3. Експресивний компонент.

3 позицій психології феномен переживання можна розглядати як будь-який емоційно забарвлений стан та явище дійсності, що відчувається суб'єктом, безпосередньо представлене в його свідомості й таке, що є для суб'єкта подією його життя (Golovin, 1998). Є. Ільїн наголошує на тому, що в основу переживання покладено знак емоції, яка і викликає дане переживання. Усі юридично релевантні емоційні стани мають негативне емоційне забарвлення. Варто також зазначити, що переживання класифікують за тривалістю: від миттєвих до перманентних.

Переживання емоцій безпосередньо пов'язане із роботою вегетативної нервової системи. Остання регулює такі функції організму, як секреція потових залоз, частота серцевих скорочень, артеріальний тиск, розширення та звуження зіниць тощо. Діяльність вегетативної нервової системи не підлягає свідомому контролю людини.

Експресію називають зовнішні сигнали та знаки, які інформують про внутрішній стан суб'єкта і які суб'єкт може безпосередньо спостерігати. Прикладом емоційної експресії є

сигнали й знаки, які інформують про емоційний стан суб'єкта (Meshcheriakov, & Zinchenko, 2003, p. 557). Експресивний компонент включає міміку, жестикуляцію, пантоміміку тощо.

Якщо розглядати компоненти емоційного реагування на прикладі афективного стану, то імерсивний компонент (переживання ситуації) реалізується на підготовчій стадії афекту. На другій стадії (стадії вибуху) реалізуються фізіологічний та експресивний компоненти емоційного реагування.

Розглянемо детальніше юридично релевантні емоційні стани.

Класифікуючи юридично значущі емоційні стани, автори (Alekseeva, 1996; Kobera, 2010) акцентують увагу на стресових станах. Л. Алексєєва основну увагу приділяє інформаційному та емоційному видам стресу. Інформаційний стрес виникає в ситуації інформаційних перенавантажень. Емоційний проявляється у ситуації загрози, небезпеки, образи тощо (Golovin, 1998).

У літературних джерелах (Herasymova, 2001) як синонім поняття «стрес» використовують термін «нервово-психічна напруга». Зазвичай стрес визначають як стан психічної напруги, що виникає у людини в процесі діяльності у найбільш складних, важких умовах як повсякденного життя, так і в особливих умовах (Meshcheriakov, & Zinchenko, 2003, p. 479). Причому автор поняття «стрес» й автор адаптаційного синдрому Г. Сельє заперечують можливість ототожнення понять «стрес» і «нервово-психічна напруга», пояснюючи свою позицію тим, що стрес властивий навіть організмам, які не мають нервової системи, – нижчим тваринам і рослинам. Автор також підкреслює, що нервово-психічна напруга – це завжди стрес (Sele, 1982). Загальний адаптаційний синдром був відкритий Г. Сельє 1936 року під час експериментальних досліджень із тваринами. Автор відкрив три стадії стресу, схарактеризував фізіологічні механізми їх виникнення:

1. Стадія тривоги.

2. Стадія супротиву.

3. Стадія виснаження.

Кожну із цих стадій учений співвідніс з онтогенетичними етапами життя людини. Так, на думку автора, стадія тривоги відповідає дитинству; стадія супротиву – зрілості; стадія виснаження – старості (Sele, 1982).

У роботах Г. Сельє схарактеризовано біологічний стрес, властивий будь-якому живому організму. Ю. Щербатих акцентує увагу на необхідності диференціації біологічного стресу та психологічного – властивого лише людині. Автор визначає такі основні ознаки психологічного стресу:

1. Психологічний стрес виникає не лише як реакція на реальну подію, а і як реакція на

можливість виникнення події загрозового характеру в майбутньому.

2. Характеризується активною життєвою позицією людини щодо ситуації, яка спричинила стрес (Shcherbatykh, 2006).

Отже, біологічний стрес не можна цілком ототожнювати з поняттям нервово-психічної напруги, проте це ототожнення повністю задовольняє поняття психологічного стресу.

На думку Р. Кадирова, варто виокремити три основні види стресу (Kadyrov, 2012, p. 34):

1. Емоційний або психічний. Автор ототожнює ці два поняття. Проте у психології не завжди ці поняття розглядають як синонімічні. О. Кокун, Н. Агаєв, І. Пішко, Н. Лозінська, посилаючись на роботи Н. Самоукіної, пропонують розглядати психологічний стрес як ширше поняття, що вміщує інформаційний, емоційний та комунікативний види стресу (Kokun, Ahaiev, Pishko, & Lozinska, 2015, p. 26).

2. Фізичний стрес. Цей вид стресу не має безпосереднього зв'язку з емоційними переживаннями.

3. Змішаний стрес.

Юридичне значення має винятково негативний стрес (дистрес), останній завжди супроводжується негативними емоціями: страхом, злістю, гнівом, роздратуванням, тривогою тощо. Саме негативні емоції, впливаючи на поведінку людини, можуть порушувати її регуляцію.

Як віддалена реакція на стресову подію в особистості може з'явитися посттравматичний стресовий стан. Р. Кадиров визначає посттравматичний стресовий розлад як особливу форму загальної стресової реакції, обумовленої екстремальною ситуацією, у якій екстремальні фактори діють у часі та просторі, мають певне значення для особистості та суб'єктивно оцінюються нею як незвичні, такі, що виходять за межі «нормального людського досвіду» (Kadyrov, 2012, p. 100). Причиною виникнення посттравматичного стресового стану вважають різноманітні психотравмуючі ситуації. До них належать війни, катастрофи, теракти, ситуації пережитого фізичного або сексуального насилля тощо. Варто зазначити, що поняття психотравмуючої ситуації є суб'єктивним для кожної окремої особистості. Окрім того, є чинники, які ускладнюють протікання посттравматичного стресового розладу. Г. Темур, посилаючись на роботи Н. Тарабріної, К. Тушкової, Н. Бундало, В. Волошиної, Л. Пергаменщика, серед останніх виокремлює такі (Temur, 2018):

1. Особливості характеру. Р. Кадиров до таких особливостей відносить інтравертованість, песимістичність, негативні переконання особистості стосовно себе, негативне ставлення до світу тощо. (Kadyrov, 2017).

2. Стать. У літературних джерелах зазначено, що такий розлад частіше трапляється в жінок, ніж у чоловіків.

3. Вік. Критичним вважають вік понад 46 років (Kadyrov, 2017).

4. Життєвий досвід. На прикладі військово-службовців можна стверджувати, що чим більший досвід участі у воєнних діях, тим нижчий ризик виникнення посттравматичного стресового стану.

5. Психічні розлади в минулому. Певне значення має також наявність психічних розладів у сімейному анамнезі особистості.

6. Адикції (алкогольна та наркотична залежність).

7. Враження ЦНС, тяжкі соматичні захворювання, перенесені в минулому.

Отже, у контексті переживання однієї і тієї самої психотравмуючої ситуації можна визначити групу осіб, які будуть більше схильні до посттравматичного стресового розладу, порівняно з іншими.

Людина, яка перебуває в посттравматичному стресовому стані, може вчиняти дії, які становлять загрозу як для неї самої, так і для її оточення.

Р. Кадиров серед необхідних критеріїв діагностики ступеня тяжкості посттравматичного стресового розладу виокремлює порушення в таких сферах життєдіяльності особистості, як сім'я, виробнича, соціальна й особистісна сфери, а також здоров'я (Kadyrov, 2017).

До кризових станів Л. Алексєєва відносить насамперед афект (Alekseeva, 1996).

Психологічному поняттю стану афекту в законодавстві України відповідає юридичне поняття стану сильного душевного хвилювання. Під час практичної діяльності, зокрема в межах судової експертизи, питання диференціації стану афекту з іншими психічними станами та психічними розладами постає надзвичайно гостро. Ф. Сафуанов, О. Савіна та М. Морозова, аналізуючи проблеми організації експертно-діагностичного психологічного дослідження під час різних видів судово-психіатричної експертизи, констатують неузгодженість у поглядах психіатра та психолога на емоційний стан підекспертного. Психіатр може заперечувати наявність афективного стану та наполягати на тому, що підекспертний міг цілком усвідомлювати фактичну небезпеку власних дій, а психолог може діагностувати стан афекту в підекспертного, що характеризується звуженням свідомості і, як наслідок, – неможливістю усвідомлення власних дій повною мірою (Safuanov, Savina, & Morozova, 2019).

Розглянемо поняття афекту детальніше.

Афект – це сильне та порівняно короткочасне емоційне переживання, що супроводжується різко

вираженими руховими та вісцеральними виявами (Meshcheriakov, & Zinchenko, 2003, p. 47).

У протіканні афекту зазвичай визначають три основні стадії (Sitkovskaia, 1983):

- I. Підготовча стадія.
- II. Стадія вибуху.
- III. Заключна стадія.

За різними джерелами в основному розрізняють стан фізіологічного афекту, патологічного

афекту (діагностується в межах психіатрії), кумулятивного й аномального афекту (Sitkovskaia, 1983; Kostytskyi, 2014; Shuliar, 2013; Safuanov, Savina, Morozova, & Isaeva, 2016).

Важливою для експерта-психолога є порівняльна характеристика різних афективних станів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Диференціація видів афекту

(Sitkovskaia, 1983; Kostytskyi, 2014; Shuliar, 2013; Safuanov, Savina, Morozova, & Isaeva, 2016)

Стадії афекту	Фізіологічний афект	Кумулятивний афект	Патологічний афект	Аномальний афект (афект у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння)
Підготовча	Порівняно швидке виникнення та наростання афективної напруги в конфліктній ситуації	Поступове наростання афективної напруги під впливом тривалих травмуючих подій	Свідомість звужена, фіксована на травмуючих переживаннях	Ситуація здається більш загрозливою, ніж насправді
Вибух	Несподівана короткочасна афективна розрядка на тлі зниженого контролю свідомості	Стадія нагадує стадію вибуху під час фізіологічного афекту	Стан сутінкового затьмарення або виключення свідомості. Можливі галюцинації та психосенсорні розлади. Бурхлива емоційна розрядка	Інтенсивність афективної розрядки визначається психічними розладами, які виникають під впливом алкоголю чи наркотичних речовин
Виснаження	Виснаження, часткове амнезування подій	Нагадує стадію виснаження під час фізіологічного афекту	Раптове виснаження, глибокий сон. Хворого фактично неможливо розбудити. Повне амнезування подій	Астенічний стан, що зумовлюється і постафективним виснаженням, і алкогольною чи наркотичною інтоксикацією організму

Таким чином, кумулятивний та аномальний афекти можна розглядати як варіанти фізіологічного афекту, оскільки вони спостерігаються у психічно здорових осіб. Причому, якщо за фізіологічному й аномального афекту стан емоційної напруги буде виникати та наростати порівняно швидко, то за кумулятивного – напруга накопичується протягом тривалого часу. За аномального афекту, який викликаний вживанням алкоголю чи наркотиків, психічний стан буде погіршуватися під впливом цих речовин. Якщо

стадія виснаження за фізіологічного та кумулятивного афекту буде характеризуватися майже однаково, то за аномального афекту астенізацію та загальний стан особистості погіршуватиме токсичний вплив на організм алкоголю чи наркотиків.

Діагностика патологічного афекту знаходиться в межах психіатрії. Цей вид афекту відрізняється від схарактеризованих глибшим порушенням свідомості й абсолютною втратою контролю над власними діями в період афективного стану.

Досить важливе значення для юридичної діяльності мають фрустраційні стани, що можуть виникнути в особистості.

Фрустрацією прийнято називати психічний стан, який спричинений невдоволенням потреб і бажань особистості. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратуванням, тривогою, відчаєм тощо. Фрустрація виникає в ситуації конфлікту, коли людина натикається на перешкоди, які неможливо (досить складно) подолати (Meshcheriakov, & Zinchenko, 2003, p. 525).

Т. Мостова, аналізуючи проблему фрустрації у вітчизняній та зарубіжній психології, виокремлює низку деструктивних емоцій і деструктивних форм поведінки, які можуть бути властиві індивіду, що перебуває в стані фрустрації. Серед фрустраційних емоцій автор відмічає розчарування, гнів, сум, горе, нудьгу. До деструктивних форм поведінки належать непорядковані дії, апатія та деструкція, стереотипія, регресія, агресивна поведінка (Mostova, 2019). Саме можливість виникнення деструктивних форм поведінки в індивіда, а також поганий самоконтроль у стані фрустрації створюють небезпеку вчинення злочинів. Дослідження таких класиків психологічної науки, як Д. Доллард, Н. Міллер, С. Розенцвейг, вказують на тісний взаємозв'язок фрустрації та агресії. Зв'язок фрустрації з порушеннями поведінки розглядають у своїх роботах В. Белов, Ю. Парфенов, Н. Малініна, Н. Чернова та ін. Досить детальному аналізу поняття кримінальної агресії підлягає у роботах Ф. Сафуанова.

Аналізуючи поведінку особистості, яка перебуває у стані фрустрації, М. Костицький, опираючись на роботи І. Кудрявцева, визначає три варіанти (Kostytskyi, 2014):

1. Зниження та втрата вольового контролю.
2. Втрата смислових зв'язків.
3. Одночасна втрата доцільності поведінки та її смислового зв'язку з мотивом ситуації.

Автор зазначає, що найбільш суттєвий вплив на психіку особистості, зокрема на її

саморегуляцію та волевиявлення, має третій тип поведінкових порушень.

З основним реєстром психодіагностичних методик, спрямованих на діагностику юридично значущих емоційних станів, що проводиться в межах судово-психологічної експертизи, можна ознайомитися на сайті Міністерства юстиції України.

Наукова новизна

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше емоційні стани особистості підлягають детальному теоретичному аналізу з огляду на їх юридичне значення, що дозволяє надалі розширити перелік таких емоційних станів та більш детально вивчити їхній вплив на усіх суб'єктів юридичної взаємодії.

Висновки

Узагальнюючи викладене вище, слід зазначити, що емоції чинять визначальний вплив на всі сфери життєдіяльності людини, а також нерозривно пов'язані з основними формами її активності. Наслідком негативних емоційних станів можуть стати деструктивні форми поведінки, зокрема й делінквентна поведінка особистості. Найпоширенішими юридично релевантними емоційними станами слід вважати стрес, афект і фрустрацію. Теоретичний аналіз літератури засвідчує, що серед перерахованих найбільшу увагу дослідників привертає стан афекту. Особливої актуальності такі емоційні стани набувають під час проведення судово-експертних досліджень, оскільки доведення їх наявності в підекспертного в момент учинення злочину може суттєво позначитися на призначенні міри покарання.

Крім проаналізованих, є й інші юридично релевантні емоційні стани: кризові стани, конфліктні стани, пристрасть. У контексті юридичної психології вони досліджені недостатньо, що становить перспективу подальших досліджень.

REFERENCES

- Alekseeva, L.V. (1996). *Sudebno-psikhologicheskaya ekspertiza emotsionalnykh sostoyaniy* [Forensic psychological examination of emotional states]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- Engalychev, V.F., & Shipshin, S.S. (1997). *Sudebno-psikhologicheskaya ekspertiza* [Forensic psychological examination]. Kaluga [in Russian].
- Furmanov, I.A., & Metlitskiy, I.E. (2014). *Sudebno-psikhologicheskaya ekspertiza*. [Forensic psychological examination]. Minsk: BGU [in Russian].
- Golovin, S.Iu. (Ed.). (1998). *Slovar prakticheskogo psikhologa* [Dictionary of Practical Psychologist]. Minsk: Kharvest [in Russian].
- Gorkovaia, I.A. (2003). *Osnovy sudebno-psikhologicheskoy ekspertizy* [The basis of forensic psychological examination]. SPb. [in Russian].
- Herasymova, I.V. (Ed.). (2001). *Psikhicheskaya napriaznennost* [Mental tension]. *Frustratsiia, Frustration*. Vladivostok: MGU [in Russian].
- Ilin, E.P. (2001). *Emotsii i chuvstva* [Emotions and feelings]. SPb: Piter [in Russian].

- Kadyrov, R.V. (2012). *Posttraumaticheskoe stressovoe rasstroystvo (PTSD): sostoianie problemy, psikhodiagnostika i psikhologicheskaya pomoshch [Post-traumatic stress disorder (PTSD): state of the problem, psychodiagnostics and psychological assistance]*. SPb.: Rech [in Russian].
- Kadyrov, R.V. (2017). *Sudebno-psikhologicheskie ekspertnye kriterii diagnostiki posttraumaticheskogo stressovogo sostoianiia postradavshogo po delam o kompensatsii moralnogo vreda [Forensic and psychological expert criteria for the diagnosis of post-traumatic stress state of a victim in cases of compensation for moral harm]*. Ulianovsk: Zebra [in Russian].
- Kobera, A.V. (2010). Teoretychni aspekty sudovo-psykhologichnoi ekspertyzy emotsiinykh staniv [Theoretical aspects of forensic psychological examination of emotional states]. *Naukova zapysky, Proceedings, 16*, 113-119 [in Ukrainian].
- Kokun, O.M., Ahaiev, N.A., Pishko, O.I., & Lozinska, N.S. (2015). *Osnovy psykhologichnoi dopomohy viiskovoslužbovtsiam v umovakh boiovykh dii [Fundamentals of psychological assistance to servicemen in combat]*. Kyiv: NDTs HP ZSU [in Ukrainian].
- Kostytskiy, M.V. (2014). Zastosuvannya sudovo-psykhologichnoi ekspertyzy afektu ta inshykh emotsiinykh staniv u administratyvnomu protsesi [Implementation of forensic psychological examination of affect and other emotional states into the administrative process]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, Scientific and Information Bulletin of Ivano-Frankivsk University of King Danylo Halytsky, 9*, 12-18 [in Ukrainian].
- Meshcheriakov, B.G., & Zinchenko, V.P. (Eds.). (2003). *Bolshoi psikhologicheskii slovar [Great psychological dictionary]*. SPb.: Praim-EVROZNAK [in Russian].
- Mostova, T.O. (2019). Naukovi pidkhody do rozuminnia sutnosti profesiinoi frustrovanosti osobystosti u suchasni psykhologichnii nauki [Scientific approaches to understand the nature of the professional frostersity of personality in the modern psychological science]. *Colloquium-journal. Psychological sciences, 6(30)*, 67-69. doi: 10.24411/2520-6990-2019-10122 [in Ukrainian].
- Safuanov, F.S., Savina, O.F., & Morozova, M.V. (2019). Problemy organizatsii ekspertno-diagnosticheskogo psikhologicheskogo issledovaniia pri razlichnykh vidakh sudebno-psikhiatricheskoy ekspertyzy [Problems of organization of expert-diagnostic psychological research in various types of forensic psychiatric examination]. *Rossiyskiy psikhiatricheskii zhurnal, Russian Journal of Psychiatry, 3*, 33-42. doi: 10.24411/1560-957X-2019-11926 [in Russian].
- Safuanov, F.S., Savina, O.F., Morozova, M.V., & Isaeva, I.V. (2016). Kriterii sudebno-psikhologicheskoy ekspertnoy otsenki iuridicheskii relevantnykh emotsionalnykh sostoianii u obviniaemykh [Criteria for psychological evaluation of legally relevant emotional states of defendants]. *Teoriia i praktika sudebnoy ekspertizy, Theory and practice of forensic science, 3(43)*, 46-58 [in Russian].
- Sele, G. (1982). *Stress bez distressa [Stress without distress]*. Moscow: Progress [in Russian].
- Shcherbatykh, Iu.V. (2006). *Psikhologiya stressa i metody korrektsii [Psychology of stress and correction methods]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Shuliar, V.O. (2013). Yurydyko-psykhologichna kharakterystyka protypravnykh diian, skoienykh u stani sylnoho dushevnoho khvyliuvannia [Legal and psychological characteristics of unlawful acts committed in a state of intense emotional excitement]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sitkovskaia, O.D. (1983). *Sudebno-psikhologicheskaya ekspertiza affekta [Forensic psychological examination of affect]*. Moscow [in Russian].
- Temur, G.M. (2018). Diagnostika otdalennykh posledstviy posttraumaticheskogo stressovogo rasstroystva [Diagnostics of the long-term effects of post-traumatic stress disorder]. *Nauchno-metodicheskii elektronnyy zhurnal "Kontsept", Scientific and methodological electronic journal "Kontsept", 10*. Retrieved from <http://e-koncept.ru/2018/182031.htm>. doi: 10.24422/MCITO.2018.10.18196 [in Russian].
- Znarikov, N.M., Morozov, G.V., & Khritinin, D.F. (2004). *Sudebnaia psikhiatriia [Forensic Psychiatry]*. Moscow: Norma [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Алексеева Л. В. Судебно-психологическая экспертиза эмоциональных состояний : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. М., 1996. 25 с.
- Енгальчев В. Ф., Шипшин С. С. Судебно-психологическая экспертиза : метод. рук. Калуга, 1997.
- Фурманов И. А., Метлицкий И. Е. Судебно-психологическая экспертиза : учеб. материалы. Минск : БГУ, 2014. 78 с.
- Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. Минск : Харвест, 1998. 800 с.
- Горьковая И. А. Основы судебно-психологической экспертизы : учеб. пособие. СПб., 2003. 127 с.
- Психическая напряженность. *Фрустрация* : хрестоматия / сост. И. В. Герасимова. Владивосток : МГУ, 2001.
- Ильин Е. П. Эмоции и чувства : учеб. пособие. СПб. : Питер, 2001. 752 с.
- Кадыров Р. В. Посттравматическое стрессовое расстройство (PTSD): состояние проблемы, психодиагностика и психологическая помощь : учеб. пособие. СПб. : Речь, 2012. 448 с.
- Кадыров Р. В. Судебно-психологические экспертные критерии диагностики посттравматического стрессового состояния пострадавшего по делам о компенсации морального вреда : метод. рек. Ульяновск : Зебра, 2017. 77 с.
- Кобера А. В. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи емоційних станів. *Наукові записки*. 2010. Вип. 16. С. 113–119. (Серія «Психологія і педагогіка»).

- Кокур О. М., Агаев Н. А., Пішко О. І., Лозінська Н. С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій : метод. посіб. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.
- Костицький М. В. Застосування судово-психологічної експертизи афекту та інших емоційних станів у адміністративному процесі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 12–18.
- Большой психологический словарь / за ред. : Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. 3-е изд. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 632 с.
- Мостова Т. О. Наукові підходи до розуміння сутності професійної фрустрованості особистості у сучасній психологічній науці. *Colloquium-journal. Psychological sciences*. 2019. № 6 (30). С. 67–69. doi: 10.24411/2520-6990-2019-10122.
- Сафуанов Ф. С., Савина О. Ф., Морозова М. В. Проблемы организации экспертно-диагностического психологического исследования при различных видах судебно-психиатрической экспертизы. *Российский психиатрический журнал*. 2019. № 3. С. 33–42. doi: 10.24411/1560-957X-2019-11926.
- Сафуанов Ф. С., Савина О. Ф., Морозова М. В., Исаева И. В. Критерии судебно-психологической экспертной оценки юридически релевантных эмоциональных состояний у обвиняемых. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2016. № 3 (43). С. 46–58.
- Селье Г. Стресс без дистресса. М. : Прогресс, 1982.
- Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции : учеб. пособие. СПб. : Питер, 2006. 256 с.
- Шуляр В. О. Юридико-психологічна характеристика протиправних діянь, скоєних у стані сильного душевного хвилювання : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2013. 220 с.
- Ситковская О. Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта : метод. пособие. М., 1983. 71 с.
- Темур Г. М. Диагностика отдаленных последствий посттравматического стрессового расстройства. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2018. № 10 (октябрь). URL: <http://e-koncept.ru/2018/182031.htm>. doi: 10.24422/MCITO.2018.10.18196.
- Жариков Н. М., Морозов Г. В., Хритинин Д. Ф. Судебная психиатрия : учебник / под. общ. ред. Г. В. Морозова. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2004. 528 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2019

Vlasenko S. – Ph.D in Psychology, Associate Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3645-9599>

Psychological Characteristics of Legally Relevant Emotional States

*The purpose of this article is to develop one of the most burning problems of psychology in general and legal psychology in particular – problems of psychological characteristics of the personality's emotional states that are legally relevant. **Methodology.** A theoretical analysis of scientific sources on the specified topic is the leading research method. **Scientific novelty.** It is stated in the article that the personality's emotional states have the largest value within carrying out forensic analyses. Basic approaches to classify legally relevant emotional states are determined based on the theoretical analysis. It is established that such emotional states as affect, stress, post-traumatic stress and frustration are of the largest value for the legal psychology. The notions of a biological and a psychological stress are differentiated during the analysis of the stress state. A theoretical analysis of the post-traumatic stress disorder that is legally relevant is introduced. The factors complicating the dynamics of the post-traumatic stress disorder and the criteria of its diagnostics are specified on the basis of the leading investigators' works. The notion of the affective state is analysed. A comparative differentiation of a preparatory stage, an explosion stage and a final stage of the physiological, cumulative, pathological and abnormal affect (the affect in a state of alcoholic and narcotic intoxication) is performed. The frustration state is analysed. It is determined that the frustration is closely related to aggression and may cause behavioural disorders. According to the works of leading scientists the basic variants of the personality's behaviour in the state of frustration are specified. **Conclusions.** It is proved that the affective state is the most investigated legally relevant emotional state, herewith other legally relevant emotional states, in particular crisis states, conflict states or addiction were less investigated by scientists in the context of the legal psychology, that makes a prospect for further investigations.*

Keywords: emotional state; stress; post-traumatic stress; affect; frustration; forensic analysis.

Лукашенко М. Ю. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3690-4402>

Травматичний досвід військових дій як чинник девіантної поведінки

Метою статті є вивчення питання травматичного досвіду військових дій як чинника девіантної поведінки. **Методологічну основу** статті становлять наукові концепції вивчення воєнного досвіду різних країн у роботі з комбатантами. Розглянуто особливості впливу стресових ситуацій на особистість. Висвітлено роль соціальних факторів у формуванні протиправної поведінки військовослужбовців. Залежно від цього визначено основні реакції на стресові ситуації, їх форми та вияви. Проаналізовано форми вияву делінквентної поведінки в умовах воєнної служби. Розглянуто руйнівний вплив на особистість психотравмуючих факторів бойових дій на Сході України, наслідком якого є розвиток негативних психічних станів. Визначено взаємозв'язок адиктивної поведінки й посттравматичного стресового розладу в учасників бойових дій. Розглянуто девіації військовослужбовців, що обумовлені впливом культурноорганізаційних умов військової організації та елементів професійної діяльності. Окреслено негативний вплив травматичного досвіду на особистість учасника бойових дій. **Наукова новизна** статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень у роботі з виявами делінквентної поведінки в постраждалих від збройних конфліктів. Девіації, що містять вияви агресивності, а також етнокультурні девіації, в основі яких лежить неадекватність етнічних експектацій, також притаманні девіантній поведінці військовослужбовців. **Висновки.** Сформульовано низку практичних рекомендацій, які можуть бути ефективними в роботі з виявами девіантної поведінки в комбатантах. Обґрунтовано ефективність підходів, що використовуються в роботі з виявами адиктивної поведінки у військовослужбовців. Визначено методи запобігання виявам девіантної поведінки та її видам в умовах воєнної служби.

Ключові слова: девіантна поведінка; девіації; адиктивна поведінка; військові дії; стрес; військовослужбовець; посттравматичний стресовий розлад.

Вступ

Після завершення бойових дій комбатант повертається до мирного життя. Однак наслідком перебування особистості в травмуючих ситуаціях є посттравматичний стресовий розлад або певні зміни в емоційній сфері. Незалежно від участі та функцій, які виконувала особистість у ході воєнних дій, брала активну участь у бойових діях чи була мирним жителем, травматизація через пережитий досвід може виявитися одразу як гостра реакція на стрес, або бути відстроченою у часі. Травматичний досвід воєнних дій може призводити до загострення інших соціальних проблем, наприклад, девіантної поведінки.

Тож актуальною є необхідність визначення наукових засад попередження посттравматичного стресового розладу в осіб, які постраждали від збройних конфліктів, а також шляхів подолання можливої протиправної та адиктивної поведінки, їх виявів після повернення до мирного життя.

Мета і завдання дослідження

Метою даної статті є наукове вивчення та систематизація досвіду роботи з ПТСР і наслідками післявоєнного часу для попередження протиправної та девіантної поведінки.

У вітчизняній науці висвітлено різноманітні дослідження особистості комбатанта з урахуванням впливу травматичних чинників у професійній діяльності.

Різні аспекти психологічної роботи з комбатантами розглядають такі вітчизняні та іноземні дослідники: Г. Акімов, О. Лобастов, Р. Грінкер, Д. Шпігель (психотравмуючі наслідки світових війн), А. Бравее, В. Гічун, В. Ковтун, О. Коржиков, Ю. Лях (медико-соціальні аспекти реабілітації військовослужбовців); В. Березовець, С. Захарик, В. Знаков, І. Ліпатов, Т. Пароянц, В. Попов, П. Сідоров, В. Стасюк (психотравмуючі наслідки локальних воєнних зіткнень); В. Г. Василевський, Т. Б. Дмитрієва, А. Б. Довгополук, Е. М. Єпачинцева, С. В. Литвинцев, Є. В. Снедков, Г. О. Растовцев, Г. М. Тимченко, Г. А. Фастовцев, О. М. Харитонов (дослідження бойового стресу).

Виклад основного матеріалу

На початку нового тисячоліття низка армій іноземних держав практично постійно бере участь у бойових діях у межах різних військових конфліктів. Так, у війні в Іраку (2003–2010) брали участь військові з 49 країн. Міжнародний військовий контингент, що діяв на території Афганістану з 2001 року, становив 132 457 військовослужбовців з 48 країн. У війні в Сирії сьогодні беруть участь щонайменше п'ятнадцять держав. Військовослужбовці деяких країн беруть участь у бойових діях безперервно протягом останніх сімнадцяти років. За цей час в армії сил західної коаліції близько 10 тис. загиблих і близько 50 тис. поранених (не враховуючи психологічних втрат). Серед військових цих армій відзначається

високий рівень посттравматичних стресових розладів. Так, у збройних силах США він становить близько 20 % від числа учасників бойових дій (Pidchasov, & Lomakin, 2011). Участь у подіях, пов'язаних із ризиком для життя, травматично впливає на психічне здоров'я і стан учасників бойових дій. Військовослужбовці, які брали участь у бойових діях, належать до групи осіб з підвищеним ризиком розвитку психогенних порушень. Військові медики використовують для характеристики їх стану такі нетрадиційні термінологічні позначення, як бойова психічна травма, бойова втома тощо. Як свідчать дослідження, що проводяться в цій галузі, у людей, що побували в екстремальних ситуаціях, виникають так звані посттравматичні стресові порушення. Так, результати досліджень показують, що в структурі психічної патології серед військовослужбовців строкової служби, що брали участь у бойових діях під час локальних воєн в Афганістані, Карабасі, Абхазії, Таджикистані, Чечні, психогенні розлади досягали 70 %, в офіцерів і прапорщиків цей показник нижчий. У 15–20 % військовослужбовців, що пройшли через збройні конфлікти, були хронічні посттравматичні стани, спричинені стресом (Yaroshok, 2000).

Це й обумовлює вивчення психологічного стану та особливостей вияву ПТСР у людей, які пройшли через збройні конфлікти, з метою їх повернення до строю, реадaptaції до мирних умов життя, збереження здоров'я та працездатності. ПТСР у військовослужбовців виникає, як правило, після впливу травмуючих психіку умов бойової обстановки, а також може виникнути раптово через довгі роки.

Досвід країн, які перебували в конфліктних ситуаціях, засвідчує, що значне зростання насильства в протистояннях призводить до збільшення випадків домашнього насильства, насильства стосовно жінок і дітей як у період розгортання самого конфлікту, так і після його завершення.

Особливо вразливою групою є жінки та діти із соціально незахищених категорій, сім'ї, члени яких загинули або були поранені в ході трагічних подій, зокрема вдови, які залишилися єдиними годувальниками родин, сім'ї військово-службовців, які стають внутрішніми мігрантами. Надзвичайної уваги потребують діти із сімей, у яких загинули їхні рідні та близькі, друзі й знайомі.

Після повернення з війни у В'єтнамі наклали на себе руки втричі більше ветеранів, ніж загинуло; третина ув'язнених в американських в'язницях тоді були учасниками війни у В'єтнамі (Lesnoi, 2006, p. 104). На території СНД вибіркові клінічні роботи визначають показник ПТСР серед ветеранів афганської війни у 30 % і до 55 % у комбатантів (учасників бойових дій), які брали

участь у локальних війнах останніх десятиліть (Pidchasov, 2011, p. 86). За даними національного дослідження ветеранів в'єтнамської війни (1988), у 30,6 % спостерігався ПТСР. У 55,8 % осіб, що мають ПТСР, були виявлені межові (між нормою і патологією) нервово-психічні розлади; ймовірність опинитися безробітним у них у 5 разів вища, порівняно з іншими, розлучення траплялися в 70 % осіб, проблеми з вихованням дітей – у 35 %, крайні форми ізоляції – у 47,3 %, виражена ворожість – у 40 % (Pidchasov, 2011, p. 86).

Особистісні зміни, що відбуваються у військовослужбовця під час воєнних дій, виявляються незворотними. Участь у бойових діях має й негативні наслідки. Відповідно до результатів досліджень, 54% військовослужбовців, які воювали в АТО, вживали там алкоголь, а кожний четвертий з опитаних уживав наркотики або транквілізатори (переважно це військовослужбовці контрактної служби).

Стрес стає травматичним, коли результатом дії стресора є порушення в психічній сфері, яке відбувається за аналогією з фізичними порушеннями. У цьому випадку, згідно з чинними концепціями, порушується структура «самості», когнітивна модель світу, афективна сфера, неврологічні механізми, що управляють процесами навчання, система пам'яті, емоційні шляхи навчання. У ролі стресора в таких випадках виступають травматичні події – екстремальні кризові ситуації, що мають потужний негативний наслідок, ситуації загрози життю для самого себе або значущих близьких. Такі події докорінно порушують почуття безпеки індивіда, викликаючи переживання травматичного стресу, психологічні наслідки якого різноманітні (Nakonechna, 2007).

Психологічні травми, отримані внаслідок участі у бойових діях підпадають під класифікацію «посттравматичного стресового розладу (синдрому)» (термін Posttraumatic stress disorder – PTSD введений у науковий обіг 1980 року М. Horowitz, В. Dohrenwend). Наслідки військово-травматичного стресу є симптомами «психологічного захисту» (амнезія явна чи удавана, психічна загальмованість, уникання будь-яких спогадів або асоціацій з подіями, що травмують), «повернення» (нав'язливі спогади, страхи, розлади сну, кошмари, непереборне відчуття тривоги, втрата відчуття радості й спокою). Критерії діагностики синдрому зазначені в американському національному діагностичному психіатричному стандарті (Diagnostical and Statistical Manual of Mental Disorders) та внесені до європейського діагностичного стандарту МКХ-10 (International Statistical Classification of Diseases, Injuries and Causes of Death – ICD-10). Згідно з діагностичними критеріями, посттравматичний стресовий розлад визначається як

відсунута або зтяжна реакція на стресогенну подію чи ситуацію виключно загрозливого або катастрофічного характеру, які можуть спричинити дистрес майже в кожній здоровій людині (Lukashenko, 2018, p. 52). Вивчення ПТСР дало змогу науковцям установити наявність більш вираженої стійкої симптоматики на трьох основних етапах:

1. Етап невротичних (неврозоподібних) реакцій тривалістю від 3 до 12 місяців характеризувався патологічними змінами й виявлявся переважно за типом психогенних та аномальних особистісних розладів.

2. Етап невротичних і патохарактерологічних станів розвивався через 1–5 років після перенесеного бойового стресу на тлі додаткових астенізуючих чинників (перевтома, соматичне захворювання, психоемоційні навантаження в побуті, на роботі тощо).

3. У найбільш несприятливих випадках динаміки спостерігалася під час третього завершального етапу ПТСР, який характеризувався переходом хвороби в хронічний статус (етап невротичного й патологічного розвитку особистості). Для нього властиве тривале (понад 3 роки) формування стійкої патохарактерологічної структури (передусім це стосується учасників афганської війни).

Визначаючи сутність девіантної поведінки, необхідно зазначити, що вона поділяється на два типи. До першого типу належить така поведінка, що набирає суспільно несприятливих, навіть дуже небезпечних форм (наприклад злочинність), унаслідок чого суспільство змушене застосовувати відповідні санкції (Zivzakh, 2007). Соціальні наслідки цього типу девіантної поведінки полягають у підриві громадського порядку, нівелюванні й розпаді особистості, зниженні якості роботи та рівня суспільних стандартів, посиленні соціальної апатії тощо. Рушійною силою цього типу девіантної поведінки є деформовані потреби й цінності, що спонукають особистість або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства. Причинами такої поведінки можуть бути також дефекти правової та моральної свідомості людей, які часто пов'язані навіть з особливостями їхньої емоційно-вольової сфери, настроєм, сподіваннями. Другий тип девіантної поведінки пов'язаний із процесом розвитку суспільства, застаріванням його соціальних норм, критеріїв і стандартів, які необхідно змінювати, оскільки вони гальмують процеси суспільного розвитку. Масштаби поширення різноманітних форм девіантної поведінки цього типу рухливі. Наприклад, вони можуть значно зростати в періоди соціальних змін, реформ, революційних перетворень, коли відбувається руйнування стереотипів і застарілих норм поведінки.

Соціальне уникнення, дистанціювання і відчуження від інших, зокрема й близьких членів сім'ї. Невідповідність минулому особи таких поведінкових виявів:

1) зміни поведінки, експлозивні спалахи, дратівливість або схильність до фізичного насильства над іншими людьми;

2) зловживання алкоголем або наркотиками, особливо для «зняття гостроти» хворобливих переживань, спогадів або почуттів;

3) антисоціальна поведінка або протиправні дії (за відсутності такої поведінки раніше);

4) депресія, суїцидальні думки або спроби до самогубства;

5) високий рівень тривожної напруженості або психологічної нестійкості;

6) неспецифічні соматичні скарги (наприклад, головний біль);

7) повторне переживання травми;

8) емоційне збіднення, а також уникнення стимулів, пов'язаних із травмою;

9) зниження або втрата інтересу до активності, яка «раніше переймала», відчуття відчуження від інших людей, зниження здатності радіти, любити, бути безтурботним, відхід від соціального життя (Romanovska, & Ilyashchuk, 2014).

Найбільш актуальними формами девіантної поведінки в умовах військової служби є делінквентна (протиправна), адиктивна (залежна), ауто- (суїцидальна) і гетероагресивна поведінка. Форма девіантної поведінки здорових військовослужбовців, що визначається як непатологічна форма девіантно-делінквентної поведінки (ДДП), має ситуаційно-особистісні вияви (Lesnoi, 2006). Вони виникають в акцентуованих особистостях за рахунок вибіркості чутливості щодо певного роду психогенних впливів, у зв'язку з граничною інтелектуальною недостатністю (підвищена навіюваність, зниження критики, емоційно-вольова нестійкість) або рисами соціально-педагогічної занедбаності. Це гедоністичні, імпульсивно-самозахисні, емансипаційні або інфантильно-драматистичні реакції, а також реакції відходу зі спрямованістю на здобуття незалежності і реакції з невизначеною мотивацією. Реакції відходу зі спрямованістю на вирішення ситуації, перш за все, проявляються інфантильним підходом до розв'язання важких ситуацій.

Суїцидальна поведінка у військовослужбовців залежить від суїцидологічної ситуації у суспільстві цілому, але вперше зрідка суїцидальні тенденції формуються на військовій службі. Аутоагресивна поведінка проявляється у вигляді суїцидальних думок, переживань (задумів), тенденцій і дій. В основному суїцидальні думки виникають ще до призову, а особливості проходження служби лише сприяють їх прояву та реалізації (Yevsiukov, & Sadkovyi, 2011).

Агресивність (лат. *aggressio* – нападати) – стійка характеристика суб'єкта, схильність, що відображає його ставлення до поведінки, метою якої є спричинення шкоди, або схожий афективний стан (гнів, злість). Причинами агресивності можуть бути конфлікти, зокрема внутрішні, причому такі психологічні процеси, як емпатія, ідентифікація, децентрація, – стримують агресію, оскільки є ключем до розуміння інших й усвідомлення їх самостійної цінності (Burlaka, 2010).

У військовому середовищі небезпеку становить агресивна поведінка, викликана прагненням домінувати та підкоряти інших, в основі якої покладений інстинкт виживання. Агресія буває усвідомлювана або неусвідомлювана і має, крім негативної спрямованості на себе або на інших (асоціальні дії, соціально-деструктивні дії) у формі конфліктності, лихослів'я, відходу від контактів, бездіяльності з метою комусь нашкодити, навіть доведення до самогубства, також і позитивну – честолюбство, самоствердження, конкуренція, спорт. Агресія виконує функції відстоювання автономії, усунення джерела загрози або перешкод, задоволення потреб, вирішення внутрішньо-особистісних конфліктів, підвищення самооцінки.

Для гетероагресивної поведінки військово-службовців характерні агресивні висловлювання, погрози та дії, спрямовані на оточуючих. Різні види агресивної поведінки можуть бути обумовлені різними чинниками та входити до структури різних типів девіантної поведінки. Але для військовослужбовців не властива відверто кримінальна, злаякісна агресія у вигляді нападу на жертву. Найчастіше агресивні тенденції військовослужбовців проявляються за допомогою нестатутних взаємовідносин у формі доброякісної, конструктивної, так званої псевдоагресії. Це як у Е. Фромма, що описує у межах псевдоагресивної поведінки ненавмисну, ігрову, оборонну, інструментальну агресію, агресію як самоствердження (Grishina, & Kotlova, 2016). Неконструктивна агресивність – ознака або кримінальної, або психопатологічної поведінки. Агресія також може мати зворотній, захисний характер.

Комунікативними девіаціями також можна вважати порушення поведінки, що виникає при гіпостимуляції або гіперстимуляції. Гіперстимуляція пов'язана з необхідністю людини постійно перебувати у мобілізованому стані підвищеної активації та в постійній інтенсивній готовності. До ознак гіперстимуляції належать: хронічна втома з емоційними спалахами; порушення сну; фізична слабкість, розбитість; зниження креативності, нудьга в житті; негативна самооцінка; бажання усамітнитись; відчуття непрогнозованості розвитку подій; періодичність розвитку кризових ситуацій, що зазвичай позначаються як вимоги

військової служби. Гіпостимуляційні порушення можуть виникати в разі, коли військова служба проходить у нечисленних ізольованих підрозділах та віддалених районах, або через монотонність виконуваної діяльності (Nakonechna, Suvalo, & Koshulynska, 2007). Також вони виявляються в таких симптомах, як дратівливість, дискомфорт, емоційні спалахи, поява тенденцій до фантазування і нових інтересів, посилення психологічної несумісності з агресією. Соціально-стресові розлади виявляються у вигляді невротичних симптомів, відхилень у поведінці за рахунок загострення індивідуально-типологічних рис характеру.

У бойових умовах формується специфічний комплекс провини. Нажитими змінами особи є загострене почуття справедливості, гіпотимія, тривожність, ранимість, афективна нестабільність, сторожкість, імпульсивність і підозрілість, схильність до самоти, почуття спустошеності, напруженість міжособистісних стосунків, постійна готовність до реактивних утворень, вибухів люті, самоушкоджень. Можуть спостерігатися втрата уваги та зміна зовнішності, втрата ваги, швидке сп'яніння. Ці зміни трактують як «синдром виживання» або апатична депресія. Трансформація особистості може виникнути після першого вбивства ворога або після загибелі побратима. Первинна реакція на таку травму може бути зовні непомітною або супроводжуватися гострою психічною дезорганізацією (Yevsikov, & Sadkovyi, 2011). Після повернення з війни залишається звичка оцінювати навколишнє з позицій потенційної небезпеки, і щонайменша провокація може несподівано викликати агресію. Часті дисфорії призводять до алкоголізації та зниження працездатності.

Також травма війни за принципом ланцюгової реакції може призводити до загострення інших проблем у суспільстві. Зокрема, вона може виявитися каталізатором поширення різних негативних явищ у суспільстві, наприклад, таких різновидів девіантної поведінки як злочинність, алкоголізм, наркоманія, суїцид тощо. Причини поширення злочинності внаслідок отримання травми війни полягають у тому, що військовий або мирний житель, який пережив ПТСР, може відчувати підвищений рівень тривожності, нервозності, агресивності. Військовий, який знаходився у бойовій ситуації, яка загрожувала його життю на війні, може переносити набутий досвід на вирішення типових конфліктних ситуацій у мирному середовищі. Військові, які пережили ПТСР, важко адаптуються до мирного життя та можуть вдаватися до адиктивних практик (вживання алкоголю або наркотиків), що, у свою чергу, також може спровокувати злочинну поведінку (Pidchasov, & Lomakin, 2011).

Зіставлення причин виникнення соціально-психологічної дезадаптації у ветеранів воєн у В'єтнамі й Афганістані виявило схожість низки умов. І ті й інші воювали тоді, коли рідна країна продовжувала жити мирним життям. Населення не мало інформації щодо реальної ситуації в районах бойових дій – це було причиною нерозуміння ветеранів представниками різних верств населення обох країн. Обидві війни на чужій території були непопулярними на Батьківщині, що негативно позначалося на післявоєнній адаптації ветеранів. Після повернення додому вони потрапляли в атмосферу байдужості та замовчування реалій війни або ж відверто ворожого ставлення до її учасників. Нерозуміння з боку суспільства, відсутність підтримки призвело до того, що багато хто з ветеранів (передусім з числа афганців), несучи в собі заряд жорстокості, зіткнувшись із байдужістю у своїй державі, встали на шлях злочинності (Pidchasov, & Lomakin, 2011). Відомо, що багато кримінальних структур було сформовано з афганців. Колишні афганці брали участь в озброєних конфліктах у Нагірному Карабасі, Абхазії, Таджикистані, Придністров'ї, Югославії, а також у подіях серпня 1991 року і жовтня 1993 року.

Аналізуючи поведінку солдатів й офіцерів, зауважимо, що поряд із реальним героїзмом, взаємовиручкою, бойовим братерством та іншою відносною позитивною атрибутикою війни, спостерігаються й випадки грабежів і вбивств, середньовічних катувань, жорстокості до полонених, а також випадки сексуального насильства щодо населення. Збройний розбій і мародерство становлять невід'ємну частину будь-якої війни та є не поодинокими, а типовими явищами для кожної з воюючих армій, що вступає на землю супротивника. Неминучість відплати за вчинене усвідомлюється, зазвичай, не одразу, на відміну від привселюдно проголошуваних героїчних спогадів, постійне почуття тривоги і провини за вчинене призводить

до деформації особистості. Тому серед колишніх учасників бойових дій досить поширені різні форми девіантної поведінки.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень у роботі з виявами делінквентної поведінки в постраждалих від збройних конфліктів. Девіації, що містять вияви агресивності, а також етнокультурні девіації, в основі яких лежить неадекватність етнічних експектацій, також характерні для девіантної поведінки військовослужбовців.

Висновки

Сучасне збройне протистояння на Сході України характеризується унікальним і надто інтенсивним застосуванням засобів ураження різного роду. Унаслідок цього ментальне та фізичне здоров'я зазнає руйнівного впливу, що й призводить до розвитку не характерної до цього часу симптоматики за силою та специфікою прояву. Усе це потребує подальших досліджень для своєчасного діагностування та ефективного лікування ПТСР. Делінквентній поведінці в збройних силах сприяють такі важливі соціальні фактори: труднощі в проходженні військової служби, її кардинальна відмінність від цивільного життя, травматичні життєві обставини, вплив девіантних груп, які вже склалися у військовому колективі. Особливості відхилень у поведінці військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами визначають психологічні основи проведення заходів, спрямованих на мінімізацію відхилень у бойовій обстановці.

Необхідно переглянути діагностичні й експертні підходи до військовослужбовців, які проходять службу в бойових умовах, а також погляди на методи психопрофілактики та лікування осіб з усіма формами адикцій, зокрема й адиктивної поведінки.

REFERENCES

- Burlaka, O.V., Zolotarova, O.A., & Stebliuk, V.V. (2010). *Profesiino-sotsialnyi stres ta stres-indukovani rozlady* [Occupational social stress and stress-induced disorders]. Odesa: Stalker [in Ukrainian].
- Emelyanov, O.A. (2016). The Model of the system problem of pedagogical prevention deviant behavior of the military servicemen. *Emelyanov*, 77-91. doi: <https://doi.org/10.18454/IRJ.2016.51.041>.
- Grishina, E.S., & Kotlova, T.B. (2016). Military education trends in the context of contemporary reforms. *International Research Journal*, 6, 75-77. doi: <https://doi.org/10.18454/IRJ.2016.48.107>.
- Lesnoi, N. (2006). Posle voiny [After the war]. *HEO, GEO*, 2, 104-108 [in Russian].
- Lukashenko, M.Yu. (2018). Aktualni napriamy psykhosotsialnoi roboty z uchashnykamy boiovykh dii: zarubizhnyi dosvid [Topical areas of psychosocial work with combatants: foreign experience]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2, 48-58. doi: <https://doi.org/10.33270/03182302> [in Ukrainian].
- Nakonechna, O., Suvalo, O., & Koshulynska, Z. (2007). *Podolannia boiovoho stresu ta yoho psykholohichnykh naslidkiv* [Overcoming the battle page and its psychological consequences]. Lviv [in Ukrainian].
- Pidchasov, Ye.V., & Lomakin, H.I. (2011). Analiz sotsialno-psykholohichnykh proiaviv PTSR v osib, yaki pryimally uchast u boiovykh diiakh [Analysis of the social and psychological manifestations of PTSD in Russia, in particular, they

- took part in the fighting]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii, Problems of Extreme and Crisis Psychology*, 10, 86-98 [in Ukrainian].
- Romanovska, D.D., & Ilashchuk, O.V. (2014). *Profilaktyka posttravmatychnykh stresovykh rozladiv: psykholohichni aspekty [Prevention of post-traumatic stress disorders: psychological aspects]*. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].
- Shevchenko, V.V., & Rudenko, A.A. (2014). Psykholohichna rehabilitatsiia viiskovosluzhbovtziv, shcho perebuvaly v myrotvorchomu kontynhenti [Psychological rehabilitation of peacekeepers]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho, Scientific Bulletin of the Mykolayiv State University named after V.O. Sukhomlinsky*, 2, 12, 239-243 [in Ukrainian].
- Tsibaeva, L. (2007). Lichnost v ekstremalnykh usloviiah [Extreme personality]. *Razvitie lichnosti, Personal development*, 1, 165-171 [in Russian].
- Yaroshok, Yu.V. (2000). Rehuliatsiia psykhičnoi napruzhenosti viiskovosluzhbovtziv v ekstremalnykh umovakh sluzhbovo-boiovoi diialnosti [Regulation of mental tension of military personnel in extreme conditions of combat service]. *Candidate's thesis*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Yevisukov, O.P., & Sadkovyi, V.P. (2010). Spetsyfika osobystisnykh zmin, shcho vidbuvaiutsia z liudmy, yaki perezhly psykhičnu travmu [Specifics of special zmin, who are aware of people who have experienced psychological trauma]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii, Problems of Extreme and Crisis Psychology*, 7, 120-128 [in Ukrainian].
- Zaitsev, A.A., Levitskaia, T.E., & Dmitrieva, E.N. (2009). Problema zdorovia i adaptatsii voennosluzhynchikh, prinyimavshikh uchastie v sovremennykh lokalnykh voynakh i vooruzhennykh konfliktakh [The problem of health and adaptation of servicemen who took part in modern local wars and armed conflicts]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Bulletin of Tomsk State University*, 319, 165-168 [in Russian].
- Zivzakh, M.V. (2007). Psykholohichni dezaptatsiini reaktsii u spivrobitynykh spetsialnykh pidrozdiliv orhaniv vnutrishnykh sprav (diahnostyka, psykholohichni dezaptatsiini reaktsii ta profilaktyka) [Psychological maladaptation reactions in employees of special departments of law enforcement agencies (diagnostics, psychocorrection and prevention)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бурлака О. В., Золотарьова О. А., Стеблюк В. В. Професійно-соціальний стрес та стрес-індуковані розлади. Одеса : Сталкер, 2010. 174 с.
- Emelyanov O. A. The Model of the system problem of pedagogical previntion deviant behavior jf the militari servicemen. *Emelyanov*. 2016. С. 77–91. doi: <https://doi.org/10.18454/IRJ.2016.51.041>.
- Grishina E. S., Kotlova T. B. Military education trends in the context of contemporary reforms. *International Research Journal*. 2016. № 6. С. 75–77. doi: <https://doi.org/10.18454/IRJ.2016.48.107>.
- Лесной Н. После войны. *ГЕО*. 2006. № 2. С. 104–108.
- Лукашенко М. Ю. Актуальні напрями психосоціальної роботи з учасниками бойових дій : зарубіжний досвід. *Юридична психологія*. 2018. № 2. С. 48–58. doi: <https://doi.org/10.33270/03182302>.
- Наконечна О., Сувало О., Кошулинська З. Подолання бойового стресу та його психологічних наслідків : книга-буклет. Львів, 2007. 25 с.
- Підчасов Є. В., Ломакін Г. І. Аналіз соціально-психологічних проявів ПТСР в осіб, які приймали участь у бойових діях. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. Вип. 10. С. 86–98.
- Романовська Д. Д., Ілащук О. В. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти : метод. посіб. Чернівці : Технодрук, 2014. 133 с.
- Шевченко В. В., Руденко А. А. Психологічна реабілітація військовослужбовців, що перебували в миротворчому контингенті. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомилинського*. 2014. Вип. 2.12. С. 239–243. (Серія «Психологічні науки»).
- Цибаева Л. Личность в экстремальных условиях. *Развитие личности*. 2007. № 1. С. 165–171.
- Ярошок Ю. В. Регуляція психічної напруженості військовослужбовців в екстремальних умовах службово-бойової діяльності : дис. ... канд. психол. наук : 20.02.02. Хмельницький, 2000. 165 с.
- Євсюков О. П., Садковий В. П. Специфіка особистісних змін, що відбуваються з людьми, які пережили психічну травму. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 120–128.
- Зайцев А. А., Левицкая Т. Е., Дмитриева Е. Н. Проблема здоровья и адаптации военнослужащих, принимавших участие в современных локальных войнах и вооруженных конфликтах. *Вестник Томского государственного университета*. 2009. № 319. С. 165–169. (Серія «Психология и педагогика»).
- Зівзах М. В. Психологічні дезадаптаційні реакції у співробітників спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ (діагностика, психокорекція та профілактика) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Київ, 2007. 18 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2019

Lukashenko M. – Researcher of the Department of Juridical Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3690-4402>

Traumatic Experience of Military Action as a Factor of Deviant Behavior

*The **purpose** article is devoted to the study of the traumatic experience of military operations as a factor of deviant behavior. The **methodological** basis of the article was made up of scientific concepts for studying the military experience of different countries in working with combatants. The features of the influence of stressful situations on the individual are considered. The role of social factors in the formation of illegal behavior in military personnel is revealed. Depending on this, the main reactions to stressful situations, their forms and manifestations are determined. The forms of manifestation of delinquent behavior in the conditions of military service are analyzed. The destructive influence on the personality of psycho-traumatic factors of military operations in the East of Ukraine, the result of which is the development of negative mental states, is considered. The relationship of addictive behavior and post-traumatic stress disorder in combatants is determined. The deviations of the military personnel are considered due to the influence of cultural and organizational conditions of the military organization and elements of professional activity. The negative impact of traumatic experience on the personality of a combatant is determined. The **scientific novelty** of the article lies in the generalization and systematization of research results in dealing with manifestations of delinquent behavior in victims of armed conflict. Deviations containing manifestations of aggressiveness, as well as ethnocultural deviations, which are based on the inadequacy of ethnic expositions, also characteristic of deviant behavior of military personnel. **Conclusion.** A number of practical recommendations have been identified that can be effective in dealing with manifestations of deviant behavior among combatants. The effectiveness of the approaches used in working with manifestations of addictive behavior in military personnel is substantiated. Methods of preventing manifestations of deviant behavior and its types in the conditions of military service are determined.*

Keywords: deviant behavior; deviation; addictive behavior; hostilities; stress; serviceman; post-traumatic stress disorder.

Романенко О. В. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Чинники формування громадської думки в системі політичних PR

Метою статті є висвітлення чинників формування громадської думки в системі політичних PR. Методологічний інструментарій становлять концептуальні засади вивчення громадської думки у вітчизняній та зарубіжній науці. Визначено сутність громадської думки як інтегративного соціального утворення, що характеризується структурно-функціональною складністю. Розглянуто механізми формування громадської думки, ефективність яких залежить від виборчих технологій і здатності лідерів думки до управління поведінкою виборців. Встановлено, що, крім суто інформаційних, змістових аспектів, громадська думка формується під впливом соціально-психологічних чинників і відображається в масовій поведінці. Розглянуто роль інформаційної політики з боку держави, що є цілеспрямованим процесом впливу на формування свідомості громадян засобами PR. Обґрунтовано необхідність вивчення громадської думки як передумови електоральної поведінки, описано чинники, що впливають на перебіг передвиборної кампанії. Визначено вплив конкуруючих політичних сил на формування громадської думки залежно від однорідності структури цільової аудиторії, характеру подання політичної інформації, що реалізується ЗМІ, та позиції лідерів думки, забарвленої відповідним іміджем. Висвітлено роль психологічної установки в електоральній поведінці, яка задається стереотипним змістом іміджу та цілеспрямованим формуванням потреби в діяльності політичного лідера. Наукова новизна статті полягає в окресленні актуальних тенденцій взаємозв'язку між інформаційно-політичними та соціально-психологічними чинниками формування громадської думки в системі сучасних політичних PR. Висновки статті полягають у тому, що врахування цих чинників та їх коректне застосування становить підґрунтя для вдосконалення відповідних стратегій, спрямованих на подальше зміцнення та демократизацію Української держави.

Ключові слова: громадська думка; політичні PR; інформаційна держава; соціально-психологічні чинники; PR-кампанія; виборчі технології; імідж; електоральна поведінка.

Вступ

У сучасних умовах актуальним є розвиток науки про управління громадською думкою, що є підґрунтям прикладних досліджень у галузі організації громадських зв'язків (ПР). Для України ці процеси відображають вираженість інформаційної політики держави, що сприяє зміцненню її позицій у глобалізованому світі, подальшій демократизації суспільства, протистоянню в гібридній війні, розв'язаній Російською Федерацією.

Методологічний інструментарій ПР як універсальної теоретичної та прикладної дисципліни дає змогу дослідити закономірності взаємодії суб'єкта громадських взаємин із громадянами, громадськими організаціями, органами влади та управління тощо. Ця проблематика внесена до різноманітних галузей практичної психології, зокрема, найбільша кількість досліджень представлена в предметному полі політичної психології. На разі науковий інтерес стосується розгляду процесу формування громадської думки в поєднанні інформаційно-політичних та соціально-психологічних чинників, що безпосередньо позначається на електоральній поведінці громадян.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення чинників формування громадської думки в системі політичних PR. Відповідно до мети, окреслено завдання дослідження: 1) визначення сутності

громадської думки як інтегративного соціального утворення; 2) розгляд механізмів формування громадської думки як передумови електоральної поведінки; 3) встановлення характеру взаємозв'язку між інформаційно-політичними та соціально-психологічними чинниками формування громадської думки.

Виклад основного матеріалу

Різні аспекти вивчення громадської думки представлені в класичних працях Г. Лебона, Г. Тарда, Ф. Тьонніса, а також у сучасних дослідженнях вітчизняних вчених (О. Нельга, В. Матусевич, В. Осовський, Л. Орбан-Лембрик, В. Полторак, Ю. Сурмін та ін.). Вчені відзначають такі особливості громадської думки: 1) вона є не арифметичною сумою думок інших індивідів, а інтегративним утворенням, що характеризується структурно-функціональною складністю; 2) формується внаслідок висловлювань групи людей, об'єднаних спільністю інтересів; 3) стосується лише актуальних соціальних, суспільних або політичних проблем; 4) характеризується інтенсивністю поширення, сталістю, вираженою соціальною спрямованістю; 5) може виявлятися як у вербальних судженнях, так і в реальній поведінці; 6) часто має конфліктний характер, тобто містить як явне, так і приховане ставлення різних соціальних спільнот до проблем, подій та

фактів дійсності (Nelha, 2008; Orban-Lembrik, 2004; Ossovskiy, 2005; Poltorak, 2000).

Громадська думка набуває дедалі важливішого значення в сучасному світі, оскільки її пріоритетність характеризує відкрите демократичне суспільство, прозорість влади, звітність перед платниками податків. Вона є проміжним механізмом у системі «влада – народ», обумовлюючи їхню взаємозалежність, оскільки впливає як на соціальні інститути влади, так і на суспільство в цілому. У цьому процесі провідну роль відіграють лідери громадської думки та ЗМІ.

Таким чином, громадська думка є соціальним феноменом, що визначає ставлення суспільства до певної проблеми. Найбільш виразним прикладом соціального акта, формою вираження громадської думки є політичні вибори. Вони характеризуються певними ознаками, що найбільше відображають сутність поняття громадської думки: право кожного члена суспільства брати в них участь, анонімність цієї процедури, що дає змогу узагальнити всю сукупність ставлень громадян та шляхом підрахунків виявити кінцевий результат.

Механізмом формування громадської думки є політичні ПР, ефективність яких залежить від виборчих технологій та здатності до управління поведінкою виборців. Цей процес ускладнюється внаслідок того, що суб'єкти громадської думки одночасно зазнають впливу конкуруючих політичних сил, дезінформації, агітації, пропаганди, політичної реклами та штучно створеного політичного іміджу лідерів.

З боку держави здійснюється інформаційна політика, яка є цілеспрямованим процесом впливу на формування свідомості громадян засобами ПР. Передбачено, що цей процес загалом спрямований на зміцнення держави. Водночас учені визначають негативні риси сучасної інформаційної держави: 1. Інформаційна асиметрія в стосунках між державою та громадянами, оскільки інформаційна держава знає дедалі більше про індивідів, у той час як індивіди менше знають про державу. 2. Посилення відчуження між громадянами та керівництвом держави, що призводить до загострення відмінностей між уявленнями пересічних індивідів та можновладців про те, чим є і якою має бути держава. 3. Обмеження можливостей участі громадян у політичних процесах, оскільки більшість даних, що беруться до уваги під час прийняття політичних і суспільно значущих рішень, генерується цифровими технологіями обробки масивів даних, доступ до яких надається лише вузькому колу осіб. 4. Зниження рівня довіри громадян до голосування, невпевненість у тому, що їхні голоси будуть об'єктивно враховані й не стануть об'єктом маніпуляцій. 5. Дегуманізація процесів прийняття рішень, оскільки зібрані за допомогою цифрових

технологій статистичні дані не мають нічого спільного з правами та свободами громадянина. 6. Імовірність історичного ревізйонізму внаслідок розширення можливостей для коригування недавньої історії. 7. Маніпулювання доступом до інформації, оскільки це використовується інформаційною державою в пропагандистських цілях (Kresina, Horbatenko, Kovalenko et al., 2018, p. 22-24).

У сучасних іноземних дослідженнях здійснено всебічне вивчення чинників, які впливають на громадську думку. Зокрема, відзначається роль расової неоднорідності соціуму у цьому процесі. У багатьох країнах, передусім, США, збільшується кількість расових меншин у суспільстві, що дає підстави розглядати расу як динамічний та гнучкий соціальний конструкт. Модель раси включає такі значущі параметри, як час, місце, об'єкт сприйняття та ціль, що має враховуватися у процесі впливу на формування громадської думки (Richeson, & Sommers, 2016).

Стосовно американської культури, попри значні позитивні зміни в епоху громадянського суспільства, поняття расизму та верховенства білої раси не втрачає своєї актуальності. Це виявляється в появі нової історичної епохи, яка найкраще описується як епоха *Laissez Faire Racism*. Вчені вважають, що поширене ставлення серед білих американців, певні теоретичні аргументи і гіпотези в американській соціології, а також обрання Дональда Трампа президентом мають ознаки расизму. Зокрема, електоральний успіх Трампа визначається американським дослідником Л. Бобо трьома критичними дилемами раси, які визначили контури президентських виборів 2016 року: 1) погіршення економічної нерівності в умовах швидко мінливої етно-расової демографії; 2) активізація політичної партійності в присутності добре організованих расово-кодованих стратегій та риторики кампанії; 3) невдача кампанії Клінтона одночасно відстоювати інтереси сімей робочих і середніх класів, та стимулювати раніше потужну багаторасову коаліцію Обами (Bobo, 2017).

Порівняльні дослідження в цій галузі є актуальними для політичної психології, а також і для українського суспільства загалом, оскільки обумовлює необхідність орієнтації на етнічну ідентичність, врахування інтересів не лише регіонів, але й представників різних етносів, дотримання толерантності у процесі впливу на різні сегменти цільової аудиторії за етнічною ознакою, що є запорукою єдності держави.

У сучасних дослідженнях вивчається роль соціальних мереж, зокрема Twitter як політичної та медіа-галузі. Концептуальна основа таких досліджень спирається на теорію поля П. Бурдьє, яка застосовується соціальними медіа

при вивченні опосередкованих соціальних просторів. На підставі дослідження моделі спілкування в Twitter між політичними, медіа та агентами громадян під час виборів у Бельгії виявлено зв'язок розмовних практик із позиціями, які застосовуються політичними, медійними чи громадянськими агентами. Аналіз моделей комунікацій вказує на децентралізовану та вільно сполучену мережу, в якій головну роль відіграє можливість обговорення громадянами різних політичних подій. Окрім того, політики та представники ЗМІ тісно пов'язані з мережею, але взаємне спілкування цих агентів значно нижче, ніж у громадян. Запропонований авторами підхід полягає в спробі системного розуміння взаємозв'язків між політичними, медіа та агентами громадян у середовищі Інтернет-мережі (D'heer, & Verdegem, 2014).

У дослідженнях відзначається, що так само, як і більшість інших проривів у комунікації перед нею, початкова реакція засобів масової інформації на популярність Інтернету була в основному негативною. Проте, всупереч первісному і широко публічному твердженню, що використання Інтернету викликає депресію і соціальну ізоляцію, надалі вивчення впливу Інтернету на свідомість людини та на формування громадської думки набуло психологічних аспектів порівняння того, як соціальна ідентичність, соціальна взаємодія і формування відносин можуть бути різними в Інтернеті, ніж у реальному житті (McKenna, & Bargh, 2000).

У сучасному суспільстві виокремився новий вид діяльності спеціального «менеджера розмов», що розглядалася на прикладі фламандського громадського телеканалу VRT. Вивчалася поєднання впливу як журналістських, так і соціальних медіаагентів у полі Бурдьє. Мережевий аналіз діяльності Twitter свідчить про вплив диспетчера розмов, хоча його діяльність передусім керується традиційними журналістськими цінностями. У свою чергу, аудиторія, що публікує твітти, впливає на практику новин, переважно як показник оцінки аудиторії. Як відзначають автори, дані соціальних медіа ще більше ускладнюють визначення та розуміння понять громадськості та громадської думки (D'heer, & Verdegem, 2016).

Основні аспекти таких тенденцій висвітлено в евристичних моделях залучення аудиторії в журналістику. Розвиток комунікаційних технологій дав змогу не тільки запровадити нові шляхи взаємодії аудиторії з новинами, але й нові способи, якими журналісти можуть контролювати поведінку аудиторії в Інтернеті. Через нові інформаційні системи, зокрема такі, як вебаналітика, вплив аудиторії на процес конструювання новин, аудиторія загалом зростає. Це відбувається тому, що журналістське поле намагається орієнтуватися на аудиторію у процесі

повідомлення новин і таким чином її розширювати. Результати досліджень визначають ступінь впливу вебаналітиків на традиційні процеси управління громадською думкою в Інтернеті (Tandoc, 2014).

У сучасній журналістиці існує потреба кращого осмислення мінливої природи різноманітних уявлень аудиторій, а також діяльності з продукування, розповсюдження та інтерпретації новин, за допомогою яких поєднуються громадськість і ЗМІ. Редакційна діяльність, бізнес і технології виступають як ключові сфери для вивчення організаційних впливів, що формують журналістику. У цьому процесі задіяні так звані журналістські хакатони, тобто очікувані події, на основі яких створюються прототипи новинних продуктів. Це надає можливість широкому колу інституційних зацікавлених сторін (як журналістів, так і широкої громадськості) об'єднатися в розмові навколо ключових громадських питань. Вчені досліджують, як і якою мірою хакатони журналістики діють як лабораторія громад для перекладу відкритих даних від практиків до громадськості. Аналіз глибинних інтерв'ю з організаторами подій у різних країнах вказують на те, що журналістські хакатони є найбільш успішними, коли співпраця об'єднує громадські організації та громадських лідерів (Boyles, 2017).

Науковці стверджують, що алгоритми формування громадської думки є результатом, а не заміною медіалогіки, вони ґрунтуються на поєднанні інтересів громадськості з медіалогікою. Оскільки саме ЗМІ є одним з основних каналів впливу на громадську думку, ефективність взаємодії ЗМІ з публікою є визначальним щодо електоральної поведінки. У процесі вивчення міжпартійної конкуренції інтернет-дослідники цікавляться, яким чином партії конкурують за увагу виборців в Інтернеті, набираючи підтримку через свою мережу. Результати дослідження підтверджують, що провідні партії домінують у прийнятті персональних вебсайтів, у той час, як менш чисельні партії є більш активними користувачами соціальних медіа. Обидві стратегії ефективні в отриманні голосів, вказуючи на те, що Інтернет-мережа може істотно змінювати баланс у міжпартійній конкуренції. Зазначається також, що багато політичних партій, особливо тих, які мають внутрішньо розділені групи, схильні до деполітизації своїх позицій щодо європейської інтеграції (Klinger, & Svensson, 2018).

Визначено чинники, що впливають на перебіг передвиборчої кампанії: довготривалий ефект тенденцій партійної ідентифікації електорату; середньотривалий ефект показників конкретних особливостей національної економіки; короткотривалий ефект від конкретних зусиль політика в передвиборчій кампанії (Pochepstov, 2004). Коливання настроїв електорату та його

відмежування від партій вказують на пріоритетність індивідуальної електоральної поведінки, яка виявляється під впливом значно більшої кількості чинників: послаблення впливу релігії, процес соціальної диверсифікації, зростання культурного рівня, зміни в соціальній структурі суспільства тощо. Індивідуальна емансипація людини як виборця є виявом загального посилення індивідуалізму, що обумовлює незалежність вибору.

Загальновідомо, що поведінка людини в складі соціальних груп має суттєві відмінності від її індивідуальної поведінки. Вчені по-різному тлумачать чинники колективної поведінки людей. Так, згідно з концепцією зараження Г. Лебона, саме в натовпі формується ірраціональна поведінка. Він визначав три способи впливу на натовп: ствердження, повторення, зараження. Саме завдяки повторенню ідея здатна входити у свідомість настільки міцно, що сприймається вже як доведена істина. З. Фрейд стверджував, що психологія мас має особливий характер, виступаючи стародавньою психологією людства. Ф. Ніцше аналізував витoki стадного інстинкту, вважаючи, що схильність до нього обумовлена страхом самотності. Теорія конвергенції Г. Олпорта стверджує, що учасники збираються та діють відповідно до чинних схильностей. Великого значення надають наявності певних норм і оцінок, які включаються в регулювання колективною поведінкою. Вагомим чинником поведінки людей також є політичний протест, коли учасники висловлюють невдоволення політичним і соціальним устроями.

Важливою характеристикою мас є їхня неоднорідність, що обумовлює труднощі масових комунікацій та прогнозування уніфікованості впливу на виборців. Із цією метою політичними ПР проводяться ПР-кампанії, що застосовують різні механізми соціально-психологічного впливу в залежності від потреб різних сегментів цільової аудиторії. ПР-кампанію визначають як науково керований процес, що має таку структуру: 1) визначення проблеми; 2) планування та програмування; 3) дії та комунікації; 4) оцінка програми (Katlip, 2003). Оскільки початком такої діяльності є визначення проблеми, цілком закономірно, що вона починається з вивчення цільової аудиторії.

Прогнозування поведінки виборців є постійним предметом уваги дослідників громадської думки, оскільки вони є прагматичною цінністю для політичних лідерів. Наявність певного ставлення пов'язано з механізмом прийняття рішення та певним поведінковим актом індивіда. У процесі передвиборчої кампанії виявляються питання щодо співвідношення впливу системи масової комунікації та особистого впливу кандидатів на результати виборів.

Складність такого прогнозу полягає в тому, що соціологічні опитування вивчають лише ті думки, які існують на сьогодні. Неможливо точно передбачити результат виборів. Інша проблема полягає в тому, що публікація опитувань громадської думки часто має безсистемний характер, коли результати представляються ЗМІ вибірково, що створює можливості для маніпулювання інформацією. Таке маніпулювання реалізується внаслідок того, що деякі сфери суспільного життя, зокрема, політика, доволі далекі від безпосереднього життєвого досвіду конкретної особи, люди не мають спеціальних знань у цій галузі, а часто спираються на суб'єктивні, довольні умовиводи. Тому найбільш впливовий чинник, що кардинально змінює поведінку людини, – це чинник розповсюдженості тієї чи іншої думки в пресі. Яскравим прикладом цього є оприлюднення рейтингів кандидатів.

Соціологи прагнуть до підвищення достовірності оцінки громадської думки та прогнозування поведінки виборців. Зокрема, концептуальна схема американських дослідників громадської думки та політичної поведінки громадян отримала назву «мічиганської моделі». Авторами моделі визначено такі релевантні змінні: партійні орієнтації, релігійні переконання, соціальний статус, освіта, референтні групи, авторитарність (ліберальність) психологічних установок. Окрім статусних ідентифікацій, ця модель включає ситуативні змінні, що ідентифікують ставлення людей до політичних лідерів та їхніх програм, уявлення про актуальні суспільні проблеми, оцінки внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації. Ця теорія передбачає, що психологічні установки, які визначають політичні уподобання, формуються внаслідок попереднього досвіду індивіда (його соціального статусу, національності, освіти, належності до певної конфесії тощо) та взаємодіють із зовнішніми чинниками. Внаслідок такої взаємодії формуються певні уявлення про політичну ситуацію в країні та, як наслідок, приймається рішення стосовно голосування. Велике значення в цьому має також вплив політичних ПР-кампаній, а також особистий вплив політичного лідера на публіку (Fedotova, 2003).

Урахування та аналіз цих змінних соціологічними агентствами надає можливість прогнозувати поведінку виборців. У сучасних дослідженнях виявлено поляризацію електорату під впливом преси. Визначено, що ті виборці, що змінили свої вподобання, були нав'ювані та піддалися тиску пропаганди. Водночас наявність у людей соціальної інтеграції перешкоджає зміні позиції. Установки пересічних виборців, які не належать до лідерів думки, суттєво залежать від того, якої мірою вони інтегровані у первинні комунікативні групи. Чим більше однорідна група,

тим менше її учасники піддаються впливові та змінюють свої рішення.

Сфера вивчення громадської думки як передумови електоральної поведінки є важливою, оскільки результати опитувань чинять певний вплив на виборців. Інформований споживач має можливість знаходити найкраще рішення як з огляду власних інтересів, так і з огляду загальної політичної та економічної системи. Це обумовлює необхідність поглиблених знань щодо проведення досліджень та інтерпретації їхніх результатів. У зв'язку з цим у багатьох країнах діють закони, що забороняють публікацію результатів опитувань протягом виборчого періоду. Водночас таке рішення формує умови для маніпулювання громадською думкою, оскільки від суспільства приховується інформація.

Як зазначалося, громадська думка безпосередньо пов'язана з поведінкою громадян, тому найбільш загальні завдання управління нею з боку владних структур полягають у створенні мотивації до посилення наявної бажаної поведінки чи нейтралізації небажаної поведінки.

Соціологи прагнуть до застосування окремих методів, які застосовуються у більш точних галузях наукових знань. Найбільш ефективним способом проникнення у масову свідомість є вплив лідерів думки та той імідж, який вони презентують публіці. Відображаючи потреби масової свідомості, він легко закріплюється та зберігається в пам'яті людей. Імідж містить риси, які, з одного боку, представляють інтерес для комунікатора, а з другого – є значущими для аудиторії. Основною характеристикою іміджу є його подвійна спрямованість, оскільки він має відповідати як можливостям носія, так і потребам аудиторії. Наразі розуміння іміджу розширилося до розмірів корпоративного світу та тотального комунікаційного поля навколо нього. Це особливий психічний образ, тобто його зміст є суто психологічним. Тому ця категорія розглядається в таких галузях наукової психології, як соціальна психологія, психологія особистості, соціальна перцепція, психологія відношень.

Пошук відповідних механізмів впливу на масову свідомість становить головний психологічний зміст іміджмейкерської діяльності та визначає характер складових ефективного іміджу. Основними з них є такі: 1) метафора, завдяки якій здійснюється презентація суттєвих якостей образу, що сприймається людиною на свідомому та несвідомому рівнях; 2) герой (уособлює реальність, час або бореться з ними; причому часто застосовуються архетипи героїчного та сімейного кола з позицій аналітичної психології К. Юнга); 3) знак (характерна символіка, зовнішність, поведінка тощо).

Теоретичні засади, що лежать в основі психологічної категорії образу, одночасно

становлять підґрунтя для окреслення основних закономірностей ефективного іміджу: імідж має формуватися як механізм впливу на поведінку цільової аудиторії; подвійна спрямованість іміджу обумовлена тим, що він має відповідати як можливостям носія, так і потребам аудиторії; найбільш ефективним способом просування іміджу є моделювання конкретних ситуацій, у яких найбільш виразно виявляється спрямованість іміджу; імідж передбачає здійснення впливу на аудиторію як на свідомому, так і на несвідомому рівнях; у процесі просування іміджу застосовуються різні механізми соціально-психологічного впливу; ефективному іміджу притаманна яскравість, емоційна забарвленість, що ґрунтується на сильному враженні; імідж містить стереотипні риси, які добре відомі та схвалюються цільовою аудиторією; у процесі просування іміджу, застосовується позиціонування орієнтовно до очікувань сегментів цільової аудиторії; імідж має включати оптимальне співвідношення реального та ілюзорного компонентів; імідж передбачає вплив на відчуття різних модальностей з пріоритетністю застосування візуального ряду.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає у висвітленні актуальних тенденцій взаємозв'язку між інформаційно-політичними та соціально-психологічними чинниками формування громадської думки в системі сучасних політичних ПР. Окрім суто інформаційних, змістових аспектів, громадська думка формується під впливом соціально-психологічних чинників та відображається в електоральній поведінці виборців. Важлива роль у цьому процесі належить психологічній установці особистості, яка задається стереотипним змістом іміджу та цілеспрямованим формуванням потреби в діяльності політичного лідера. Сучасні технологічні, організаційні та інституційні зміни фундаментально змінюють взаємозв'язок між журналістикою та її аудиторією, що безпосередньо відображається не тільки на журналістській практиці, а й впливає на стан теоретико-методологічних питань вивчення медіа та політичних ПР.

Висновки

Чинники формування громадської думки, що визначає взаємодію між владою і народом, регулюються лідерами думки та ЗМІ, передбачають як інформаційно-політичні, так і соціально-психологічні аспекти, виявляються в системі політичних ПР. На масову свідомість безпосередньо впливає характер подання політичної інформації, що реалізується ЗМІ, та позиція лідерів думки, забарвлена відповідним

іміджем. Визначення психологічного змісту іміджу та прикладних аспектів його формування дає змогу краще зрозуміти функції іміджу: по-перше, імідж повинен задавати певне враження, яке зазвичай підпорядковане конкретній меті та відповідає певній стратегії; по-друге, це позиціонування певної організації чи лідера перед цільовою аудиторією, що ґрунтується на усвідомленні свого призначення та переваг; по-третє, це спонукання до дій. Згідно із психологічними законами людської поведінки, для формування у людини готовності до дії в необхідному напрямку необхідно створити установку. Для такої установки потрібна основа, яка задається

стереотипним змістом іміджу та цілеспрямованим формуванням потреби в діяльності політичного лідера. Причому інформаційно-політичні та соціально-психологічні чинники формування громадської думки виявляються тісно взаємопов'язаними. Їх коректне, адекватне реалізації застосування становить підґрунтя для вдосконалення відповідних стратегій, спрямованих загалом на подальше зміцнення та демократизацію Української держави. Серед перспектив подальших досліджень у цій галузі слід визначити розроблення технологій формування громадської думки для різних сегментів цільової аудиторії.

REFERENCES

- Bobo, L. (2017). Racism in Trump's America: reflections on culture, sociology, and the 2016 US presidential election. *Published. British Journal of Sociology*, 8, 76-89. doi: 10.1111/1468-4446.12324.
- Bogdanov, E.N., & Zazykin, V.G. (2003). *Psichologicheskie osnovy "Pablik rileyshnz" [Psychological foundations of Public Relations]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Boyles, J. (2017). Laboratories for news? Experimenting with journalism hackathons. *Research Article*. First Published October 17, 2017. Article first published online. doi: <https://doi.org/10.1177/1464884917737213>.
- D'heer, E., & Verdegem, P. (2014). Conversations about the elections on Twitter: Towards a structural understanding of Twitter's relation with the political and the media field. *European Journal of Communication*, 1, 34-50. doi: 10.1177/0267323114544866.
- D'heer, E., & Verdegem, P. (2016). Analyzing the offline and online impact of a dedicated conversation manager in the newsroom of a public broadcaster. *New Media & Society Published*, 3(10), vol. 18, 2287-2304. doi: 10.1177/1461444815583462.
- Fedotova, L.N. (2003). *Pablik rileyshnz i obshchestvennoe mnenie [Public Relations and Public Opinion]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Katlip, S. (2003). *Pablik rileyshnz. Teoriia i praktika [Public Relations. Theory and practice]*. Moscow: Viliams [in Russian].
- Klinger, U., & Svensson, J. (2018). The end of media logics? On algorithms and agency. *Research Article*, 20(12), 4653-4670. doi: <https://doi.org/10.1177/1461444818779750>.
- Kresina, I.O., Horbatenko, V.P., & Kovalenko, A.A. (et al.). (2018). *Pravovyi vymir derzhavnoi informatsiinoi polityky Ukrainy v umovakh hlobalnykh vyklykiv [Legal dimension of the state information policy of Ukraine in the face of global challenges]*. I.O. Kresina (Eds.). Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskogo NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- McCall, L. (2017). The multidimensional politics of inequality: taking stock of identity politics in the U.S. Presidential election of 2016. *British Journal of Sociology*, 1, 29-41. doi: 10.1111/1468-4446.12316.
- McKenna, K., & Bargh, J. (2000). The Implications of the Internet for Personality and Social Psychology. *Research Article From Cyberspace*, 4(1), 57-75. doi: https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0401_6.
- Nelha, O.V. (2008). *Sotsiologhiia hromadskoi dumky. Kurs lektsii [Sociology of public opinion. Course of lectures]*. Kyiv: Sheinina O.V. [in Ukrainian].
- Orban-Lembrik, L.B. (2004). Osoblyvosti formuvannia hromadskoi dumky [Features of formation of public opinion]. *Sotsialna psykholohiia, Social Psychology*, 2(4), 77-89 [in Ukrainian].
- Osovskiy, V.L. (2005). *Sotsiologhiia hromadskoi dumky [Sociology of public opinion]*. Kyiv: Foliant; Stylos [in Ukrainian].
- Pochepstov, G.G. (2004). *Pablik rileyshnz [Public Relations]*. Moscow: Tsentr [in Russian].
- Poltorak, V.A. (2000). *Sotsiologhiia obshchestvennogo mneniia [Sociology of Public Opinion]*. Kiev; Dnepropetrovsk: Sotsiopolis; Art-Press [in Russian].
- Richeson, J., & Sommers, S. (2016). Toward a Social Psychology of Race and Race Relations for the Twenty-First Century. *Annual Review of Psychology*, 4, 22-77. doi:10.1146/annurev-psych-010213-115115. 37.
- Tandoc, E. (2014). Journalism is twerking? How web analytics is changing the process of gatekeeping. *New Media & Society Published*, 1(4), vol. 16, 559-575. doi: 10.1177/1461444814530541.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Bobo L. Racism in Trump's America: reflections on culture, sociology, and the 2016 US presidential election. *Published. British Journal of Sociology*. 2017. No. 8. P. 76–89. doi: 10.1111/1468-4446.12324.
- Богданов Е. Н., Зазыкин В. Г. Психологические основы «Паблик рилейшнз». СПб. : Питер, 2003. 208 с.
- Boyles J. Laboratories for news? Experimenting with journalism hackathons. *Research Article*. First Published October 17, 2017. Article first published online. doi: <https://doi.org/10.1177/1464884917737213>.

- D'heer E., Verdegem P. Conversations about the elections on Twitter: Towards a structural understanding of Twitter's relation with the political and the media field. *European Journal of Communication*. 2014. No. 1. P. 34–50. doi: 10.1177/0267323114544866.
- D'heer E., Verdegem P. Analyzing the offline and online impact of a dedicated conversation manager in the newsroom of a public broadcaster. *New Media & Society Published*. 2016. No. 3. Vol. 18. Issue 10. P. 2287–2304. doi: 10.1177/1461444815583462.
- Федотова Л. Н. Паблик рилейшнз и общественное мнение. СПб. : Питер, 2003. 352 с.
- Катлип С. Паблик рилейшнз. Теория и практика. М. : Вильямс, 2003. 624 с.
- Klinger U., Svensson J. The end of media logics? On algorithms and agency. *Research Article*. 2018. Vol. 20. Issue 12. P. 4653–4670. doi: <https://doi.org/10.1177/1461444818779750>.
- Правовий вимір державної інформаційної політики України в умовах глобальних викликів : монографія / [І. О. Кресіна, В. П. Горбатенко, А. А. Коваленко та ін.] ; за ред. І. О. Кресіної. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 282 с.
- McCall L. The multidimensional politics of inequality: taking stock of identity politics in the U.S. Presidential election of 2016. *British Journal of Sociology*. 2017. No. 1. P. 29–41. doi: 10.1111/1468-4446.12316.
- McKenna K., Bargh J. The Implications of the Internet for Personality and Social Psychology. *Research Article From Cyberspace*. 2000. No. 1. Vol. 4. Issue 1. P. 57–75. doi: https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0401_6.
- Нельга О. В. Соціологія громадської думки. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Шейніна О. В., 2008. 186 с.
- Орбан-Лембрик Л. Б. Особливості формування громадської думки. *Соціальна психологія*. 2004. № 2 (4). С. 77–89.
- Оссовский В. Л. Соціологія громадської думки. Київ : Фоліант ; Стилоп, 2005. 186 с.
- Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз. М. : Центр, 2004. 336 с.
- Полторак В. А. Социология общественного мнения : учеб. пособие. Киев ; Днепропетровск : Социополис ; Арт-Пресс, 2000. 264 с.
- Richeson J., Sommers S. Toward a Social Psychology of Race and Race Relations for the Twenty-First Century. *Annual Review of Psychology*. 2016. No. 4. P. 22–77. doi: 10.1146/annurev-psych-010213-115115.37.
- Tandoc E. Journalism is twerking? How web analytics is changing the process of gatekeeping. *New Media & Society Published*. 2014. No. 1. Vol. 16. Issue 4. P. 559–575. doi: 10.1177/1461444814530541.

Стаття надійшла до редколегії 19.03.2019

Romanenko O. – Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Public Opinion Factors in the System of Political PR

The **purpose** of this article is to highlight the factors shaping public opinion in the system of political PR. The **methodological** toolkit formed the conceptual framework for the study of public opinion in domestic and foreign science. The essence of public opinion as an integrative social formation characterized by structural and functional complexity is determined. The mechanisms of formation of public opinion, the effectiveness of which depends on electoral technologies and the ability to control the behavior of voters are considered. It has been established that in addition to purely informational and substantive aspects, public opinion is formed under the influence of socio-psychological factors and is reflected in mass behavior. The role of information policy on the part of the state, which is a deliberate process of influencing the formation of citizens' consciousness by means of PR, is considered. The necessity of studying public opinion as a prerequisite of electoral behavior and the factors influencing the course of the election campaign are described. The influence of competing political forces on the formation of public opinion depending on the homogeneity of the structure of the target audience is determined. The **scientific novelty** of the article is to determine the actual trends of the relationship between the information and political and socio-psychological aspects of the formation of public opinion in the system of political PR. The **conclusions** of the article are that consideration of these aspects and their correct application form the basis for the improvement of the relevant strategies, aimed in general for further strengthening and democratization of the Ukrainian state. The mass consciousness is directly influenced by the nature of the presentation of political information, which is being implemented by the media, and the position of opinion leaders, painted with the corresponding image.

Keywords: public opinion; political PR; informational state; socio-psychological factors; PR campaign; electoral technologies; image; electoral behavior.

Казміренко Л. І. – кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8812-7588>;

Заболоцький П. В. – здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6421-4516>

Вплив емоційного інтелекту на сприймання соціальної реклами особами раннього юнацького віку

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження щодо визначення взаємозалежності між сприйняттям соціальної реклами особами раннього юнацького віку й ступенем розвитку їхнього емоційного інтелекту. Методологічна основа представлена сукупністю теоретичних (аналіз, синтез, узагальнення) та емпіричних (опитувальник Д. Люсіна, авторський опитувальник) методів. Проаналізовано погляди вітчизняних та іноземних науковців щодо сутності та функцій соціальної реклами. Висвітлено основні підходи до розуміння емоційного інтелекту. Наукова новизна. Аргументовано, що соціальна реклама може бути представлена інформацією будь-якого виду, розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку й спрямоване на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей через діяльність державних інститутів, некомерційних організацій. Встановлено, що в експериментальній групі більшість респондентів має середній рівень сприйняття соціальної реклами про шкідливість куріння, у контрольній – низький рівень. Висновки. На підставі проведеного дослідження можна дійти таких висновків: соціальна реклама – інформація будь-якого виду, розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку та спрямоване на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей через діяльність державних інститутів, некомерційних організацій; в експериментальній групі більшість респондентів має середній рівень сприйняття соціальної реклами про шкідливість куріння, в контрольній – низький рівень. Доведено, що сприйняття соціальної реклами в осіб раннього юнацького віку не залежить від рівня розвитку емоційного інтелекту. Це засвідчує необхідність більш детального вивчення проблеми сприйняття соціальної реклами особами раннього юнацького віку й пошуку впливових чинників на це явище.

Ключові слова: соціальна реклама; емоційний інтелект; ранній юнацький вік; шкідливість куріння; експериментальна група; контрольна група.

Вступ

Одним із вагомих чинників соціалізації є засоби масової інформації, до яких належать телебачення, радіо, інтернет, преса, де показують чи розповідають про певні цінності, норми, ідеали, які так чи інакше впливають на людину. Усе те, що чує чи бачить особистість, не проходить повз неї, воно вже встигло її трохи змінити. Добре, коли інформація, що сприймається, є корисною і не вводить в оману.

Одним із невід'ємних компонентів сучасних ЗМІ та й, власне, нашого життя є реклама, яка по-різному впливає на аудиторію. Реклама, спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, називається соціальною рекламою. Вона є важливим чинником формування здорової особистості й здорового суспільства загалом. Першочергово цей вплив здійснюється стосовно осіб «групи ризику», серед яких – підлітки та юнаки.

На підставі даних Міністерства соціальної політики України можемо стверджувати, що стан і динаміка вживання алкоголю, наркотиків та поширеності тютюнопаління в країні є негативними. Встановлено, що курять щодня 12,2 % учнівської молоді (18,2 % хлопців і 6,7 % дівчат), причому

важливими чинниками, що визначають тенденції куріння серед підлітків, є доступність цигарок і несприйняття ризиків куріння. Кожний п'ятий учень має безперешкодний доступ до цигарок. Серед усіх опитаних учнів лише 18,4 % вважають, що куріння створює великий ризик негативних наслідків для здоров'я ("Informatsiia shchodo rezultativ doslidzhennia", 2016).

У віці 16–17 років 85 % учнів вживали алкогольні напої, найпоширенішим є вино (1–2 рази протягом останнього місяця його вживали 26,6 % учнів) і пиво (20 %). Вік першого сп'яніння впродовж останніх п'яти років залишається незмінним і становить 15 років. 34,5 % учнів вказали на те, що їм «легко» або «дуже легко» придбати алкогольні напої. Причому менше половини учнів вважають, що вживання алкоголю щодня становить великий ризик для здоров'я ("Informatsiia shchodo rezultativ doslidzhennia", 2016).

Хоча б один раз у житті вживали наркотики 11,3 % опитаних (хлопці – 15,4 %, дівчата – 7,9 %), найбільш вживаним наркотиком залишається марихуана або гашиш. Популяризм марихуани пояснюється тим, що за бажання її «легко» та «дуже легко» придбати (12,1 % опитаних).

Актуальності набуває сьогодні проблема інтернет-залежності. У середньому учні проводять 2–3 години в Інтернеті протягом робочого дня, і 4–5 годин – у вихідні. Базовий показник інтернет-залежності засвідчує, що лише 8,4 % опитаних учнів не мають такої залежності, тоді як 10,6 % мають сильну залежність. Причому 47,3 % підлітків мають помірну залежність і 3,4 % – сильну залежність від комп'ютерних онлайн-ігор, яка впливає на повсякденне життя, виконання домашніх завдань та обов'язків, стосунки з близькими та спілкування з однолітками ("Informatsiia shchodo rezultativ doslidzhennia", 2016). Тому проблема підвищення ефективності пропаганди здорового способу життя та профілактики поширення шкідливих звичок серед молоді залишається вельми актуальною для українського суспільства. Посприяти розв'язанню цієї проблеми в практичній площині може адресне використання соціальної реклами, отже, воно має відбуватися правильно та продумано, зважаючи на особливості вікової групи.

У вітчизняній психології питання залежності сприйняття соціальної реклами від емоційного інтелекту вивчали поверхнево, інформації тут дуже мало. Таким чином, актуальність обраної теми, з одного боку, зумовлена потребами практики в підвищенні ефективності здійснення впливу на молодь засобами соціальної реклами, з іншого – необхідністю розширення уявлень науковців про психологічні механізми сприйняття соціальної реклами підлітками та особами раннього юнацького віку.

Соціальна реклама лише нещодавно стала предметом спеціального дослідження в психології: змістовне наповнення соціальної реклами (Л. Березовець, О. Докторович та ін.), використання соціальної реклами в соціально-психологічній діяльності (О. Безпалько, Р. Вайнола, А. Капська, О. Клочко, І. Фірсова, К. Яресько та ін.) та експериментальна перевірка її ефективності (Т. Алексєєнко, О. Онипченко, І. Пінчук, А. Стрелковська та ін.), співпраця соціальних психологів / соціальних педагогів і ЗМІ (О. Балакірева, В. Лютий, Т. Семигіна та ін.). Водночас широке коло питань щодо впливу соціальної реклами на формування особистості та визначення чинників такого впливу ще потребують свого вивчення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – визначення взаємозалежності між сприйняттям соціальної реклами особами раннього юнацького віку та ступенем розвитку їх емоційного інтелекту.

Завдання статті:

1) встановити рівень розвитку емоційного інтелекту в осіб раннього юнацького віку;

2) виокремити особливості сприйняття ними соціальної реклами;

3) підтвердити чи спростувати наявність зв'язку між сприйняттям соціальної реклами та ступенем розвитку емоційного інтелекту в осіб раннього юнацького віку.

Виклад основного матеріалу

Загальні витрати на соціальну рекламу в Україні становлять упродовж року близько 200 млн грн. Тобто на кожного громадянина України припадає орієнтовно 4 грн ("Kontseptsiia rozvytku"). Така ситуація не може вважатися виправданою, оскільки, згідно із законодавством України, держава надає пільги особам, які здійснюють на безоплатній основі діяльність із виробництва та розповсюдження соціальної рекламної інформації. Крім того, розповсюджувачі реклами, діяльність яких повністю або частково фінансується коштом державного бюджету, повинні розміщувати соціальну рекламну інформацію державних органів безкоштовно в обсязі не менше 5% ефірного часу (друкованої площі), відведеного для реклами ("Spetsyfika sotsialnoi reklamy").

Дослідження сприймання соціальної реклами залежно від емоційного інтелекту особами раннього юнацького віку передбачає, передусім, теоретичний аналіз наукової літератури з метою розкриття сутності означеної проблеми та розкриття основних понять – реклама, соціальна реклама, емоційний інтелект, ранній юнацький вік.

Термін «реклама» походить від лат. «reclamare» – «голосно кричати» або «сповіщати» – так на базарах і площах стародавніх Греції та Риму понад 2000 років тому голосно викрикували та розхвалювали різні товари. Автори книги «Реклама: принципи і практика» У. Уеллс, Дж. Бернет, С. Моріарті дають таке визначення: «Реклама – сплачена неперсоналізована комунікація, здійснювана ідентифікованим спонсором, що використовує засоби масової інформації з метою схилити до чогось аудиторію чи вплинути на неї» (Uells, Bernet, & Moriarti, 2001).

У Законі України «Про рекламу» надано таке визначення: «Реклама – інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформуванню або підтриманню обізнаності споживачів реклами та їх інтерес щодо таких особи чи товару» ("Zakon Ukrainy", 1996).

Якщо узагальнити наявні в літературі та законодавстві визначення реклами (Bernadskaiia, Marochkina, & Smotrova, 2005; Didyk, 2015; Doktorovych, 2014; Holub, 2010; Kotler, 2000; Kuznetsov, 2010; Uells, Bernet, & Moriarti, 2001), можна запропонувати таку дефініцію: реклама – розповсюджувана в будь-якій формі інформація

про особу, товари, послуги або громадський рух, сплачена рекламодавцем з метою залучення уваги до об'єкта рекламування.

Таке визначення дає змогу виокремити ознаки реклами, а саме: сплачуваність, неперсоніфікованість, одностороння спрямованість повідомлення, опосередкованість. Об'єктом реклами є певний товар чи послуга, а предметом – встановлені цілі та завдання [Bernadskaia, Marochkina, & Smotrova, 2005; Didyk, 2015; Doktorovych, 2014; Holub, 2010; Kotler, 2000; Kuznetsov, 2010; Uells, Bernet, & Moriarti, 2001]. Найважливіші цілі реклами структуровані в концепції «ступінчатої дії». У межах цієї концепції американський рекламист Е. Левіс сформулював AIDA-правило, яке встановлює такі завдання реклами: Attention – увага, Interest – інтерес, Desire – бажання, Action – дія (Mitrofanov, Seliverstov, Butskaia, Evstratov, & Nikolaeva, 2017). Упродовж довгого часу модель зазнавала численних змін, причому іноді інтерес вважався не як наслідок уваги, а як його передумова (IADA); модифікацією формули є моделі AIDCA, що включає п'яту сходинку Confidence – довіру, і AIDMA, що містить мотивацію – Motive.

Реклама виконує економічну, просвітницьку, естетичну та політичну ролі, але для нас найцікавіші – соціальна та психологічна (Didyk, 2015; Doktorovych, 2014; Strelkovska, 2007).

Соціальна роль реклами полягає в її впливові на суспільство. Вона сприяє підвищенню життєвого рівня населення, популяризує матеріальні, соціальні, екологічні та культурні можливості. Рекламу сприяє розвитку громадських організацій, засобів масової інформації, некомерційних організацій, формує культурний, правовий та економічний менталітет кожного члена суспільства.

Психологічна роль реалізується в тому, що реклама бере активну участь у формуванні психологічних установок людини, системи її оцінок навколишнього середовища та самооцінки, характеру реакцій тощо.

Соціальна реклама – інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку.

У літературі визначено три основні підходи до трактування сутності соціальної реклами (Didyk, 2015; Doktorovych, 2014), серед яких:

- інформація, що сприяє вирішенню та профілактиці соціальних проблем;
- соціальне явище, що має вплив на ціннісні орієнтації, світогляд, поведінкову модель цільової аудиторії;
- соціальний інститут; нормативно оформлювана і внутрішньо структурована сукупність рекламодавців, виробників та розповсюджу-

вачів реклами, споживачів і громадських відносин між ними, спрямована на профілактику та розв'язання соціальних проблем і наділена певними матеріальними ресурсами.

На підставі зазначеного можна дійти висновку, що місією соціальної реклами як виду комунікації, орієнтованого на залучення уваги до актуальних проблем суспільства та його моральних цінностей, є зміна поведінкової моделі широкого кола громадян.

Завданнями соціальної реклами є: популяризація соціальних проблем, інформування про них; надання громадськості всіх можливих точок зору з певної теми, інформування про всі можливі наслідки; створення позитивної громадської думки з конкретного питання, соціальної проблеми; стимулювання участі у розв'язанні проблеми; сприяння зміні поведінкових моделей (Holub, 2010; Kuznetsov, 2010; "Spetsyfika sotsialnoi reklamy").

Суб'єктом соціальної реклами можуть виступати державні інститути, некомерційні організації, соціально орієнтовані бізнес-структури. *Об'єкт соціальної реклами* – те, до чого залучається увага, те, що пропагується (цінності, соціально схвалювані моделі поведінки тощо) (Holub, 2010; Kuznetsov, 2010; "Spetsyfika sotsialnoi reklamy").

На особливу увагу заслуговують такі типи соціальної реклами:

– реклама певного (здорового) способу життя (прикладом може бути реклама, спрямована проти куріння, вживання алкоголю та наркотиків, що закликає до занять спортом, правильного харчування);

– реклама законслухняності, конституційних прав і свобод людини (прикладом подібної реклами можуть бути телевізійні ролики: «Заплати податки і спи спокійно», «Пора вийти з тіні»);

– патріотична реклама (реклама до свят, спортивних подій, покликана об'єднати націю, пробудити почуття гордості і національної самосвідомості).

Реклама є одним із значущих чинників соціалізації, вона не тільки орієнтує поведінкові «траєкторії» індивідів, а й відіграє важливу роль у процесах соціокультурної динаміки сучасного суспільства. Сьогодні практика рекламної діяльності засвідчує, що реклама здатна формувати не тільки потреби, а й виховувати, формувати певні соціальні стереотипи.

Отже, реклама – одна зі складових соціалізації сучасної молоді поряд із традиційними інститутами: сім'єю, групами однолітків, школою. Вона адаптує людину до нових соціальних ролей і цінностей, способів регуляції поведінки в різноманітних ситуаціях (Kokorina, & Shumskaia, 2018; Skrypchenko, Dolynska, & Ohorodniichuk, 2001; Strelkovska, 2007).

Таким чином, суть проблемної ситуації щодо вивчення реклами як чинника соціалізації молоді полягає в тому, що в сучасному світі реклама є найпотужнішим важелем стереотипізації світосприйняття молоддю, що впливає на осмислення зовнішнього середовища як позитивно, так і негативно. Реклама моделює не тільки поведінку, а й цінності, норми, установки молоді. Причому ступінь її впливу варіюється залежно від соціального статусу молодої людини, індивідуально-психологічних особливостей та емоційного відгуку на інформацію.

На сьогодні ще не сформовано єдиного підходу до розуміння емоційного інтелекту та його складових. Усі наявні моделі можна об'єднати у три групи: моделі здібностей, моделі характеристик/рис, змішані моделі.

У межах моделей здібностей (Дж. Мейер, П. Селовей, Д. Карузо) емоційний інтелект трактується як перетин емоцій та пізнання, тобто як когнітивна здібність (Mayer, Salovey, & Caruso, 2000). У ній емоційний інтелект виступає як здатність сприймати емоції та розуміти їх. Емоції є корисним джерелом інформації, що допомагає орієнтуватися в соціальному середовищі. У результаті тривалої роботи з уточнення сутності нового феномену, автори прийшли до усвідомлення його як здатності сприймати та виражати емоції, розуміти та використовувати їх, управляти емоціями таким чином, щоб сприяти своєму особистісному зростанню (Mayer, Salovey, & Caruso, 2000).

Представники змішаних моделей емоційного інтелекту інтерпретують його як складне психологічне утворення, яке має і когнітивну, й особистісну природу. Усі моделі у цьому підході відрізняються тільки набором особистісних характеристик, які до них включено. Таке розуміння емоційного інтелекту поділяють, зокрема, Д. Гоулман та Р. Бар-Он (Houlman, 2009; Bar-On, 2006).

Модель К. Петридіса та Е. Фернхема представлена її авторами як модель характеристик/рис (Petrides, 2010). Аналіз її складових дозволяє зауважити, що за своїм змістом вона близька до змішаних моделей, але включає, окрім особистісних характеристик, і когнітивні здібності. У межах даної моделі автори розглядають емоційний інтелект як сукупність рис особистості й поведінки, пов'язаних з емоціями.

Останнім часом феномен емоційного інтелекту активно досліджується російськими вченими: О. Айгунова, І. Андреева, Г. Гарскова, М. Манойлова, І. Мещерякова та ін. Як і їх іноземні колеги, російські автори по-різному трактують феномен емоційного інтелекту: як здібність, як рису, або ж є прихильниками змішаних моделей.

Найбільш відомою та, на нашу думку, методологічно обґрунтованою є двохкомпонентна теорія емоційного інтелекту Д. Люсіна (Liusin, 2009; Liusin, 2004). Згідно з нею, емоційний інтелект має подвійну природу. Він, з одного боку, пов'язаний з когнітивними здібностями, а з іншого – з особистісними характеристиками. Емоційний інтелект визначається як «здатність до розуміння своїх та чужих емоцій та управління ними». Кінцевим продуктом емоційного інтелекту є прийняття рішення на основі відображення та осмислення емоцій, які становлять собою диференційну оцінку подій, що мають особистісний смисл. Емоційний інтелект відображає внутрішній світ особи, його зв'язки з поведінкою особистості та взаємодією з реальністю.

Емпіричне дослідження сприйняття соціальної реклами залежно від емоційного інтелекту особами раннього юнацького віку. Основним завданням на емпіричному етапі було встановлення залежності між сприйманням соціальної реклами та розвиненістю емоційного інтелекту, що потребувало виявлення рівнів емоційного інтелекту, рівнів сприймання соціальної реклами та встановлення їх взаємозв'язку.

У дослідженні використаний тест Д. Люсіна та авторський опитувальник щодо сприймання соціальної реклами.

Дослідження складалося з наступних етапів:
– опитування за тестом ЕмІн Д. Люсіна;
– формування еквівалентних груп;
– опитування щодо впливу соціальної реклами на ставлення до куріння.

Інтерпретація одержаних за тестом ЕмІн Д. Люсіна результатів передбачає визначення показників за наступними шкалами: шкала МЕІ (міжособистісний емоційний інтелект) – здібність до розуміння емоцій інших людей і управління ними; шкала ВЕІ (внутрішньоособистісний емоційний інтелект) – здібність до розуміння власних емоцій і управління ними; шкала РЕ (розуміння емоцій) – здібність до розуміння своїх і чужих емоцій; шкала УЕ (управління емоціями) – здібність до управління своїми та чужими емоціями.

Для виконання другого етапу використовувались одержані за опитувальником ЕмІн результати. У дослідженні брали участь 56 учнів 10 класу СЗШ № 211 м. Києва. Для створення еквівалентних груп використовувалась стратегія парного відбору (Druzinin, 20008; Maksymenko, & Nosenko, 2008).

На третьому етапі було проведено експериментальне дослідження на підставі демонстрації відеоролика соціальної реклами й авторського опитувальника.

Основна гіпотеза: ставлення до куріння в експериментальній групі буде більш негативне, ніж у контрольній; *контргіпотеза:* ставлення до куріння в експериментальній групі буде

таким самим, як і в контрольній, чи навіть більш позитивним.

Незалежна змінна: показ соціальної реклами з пропаганди здорового способу життя, а саме, про шкідливість куріння; *залежна змінна*: результати тестування.

Учасникам експериментальної групи було продемонстровано соціальну рекламу, після цього проведено опитування щодо ефективності сприймання соціальної реклами. Представники контрольної групи відповідали на ті ж запитання.

Опитувальник складався з двох частин:

– ставлення до соціальної реклами як соціального явища;

– ставлення до куріння.

Кожна відповідь оцінювалася в балах: 0 – не потрібна, ніколи, нічого, ніяке, негативно; 1 – мені однаково, іноді, нейтрально; 2 – необхідна, часто, позитивно.

У першій частині опитувальника були запитання: «Як ви вважаєте, чи потрібна соціальна реклама?»; «Як часто вашу увагу привертає соціальна реклама?»; «Що саме в соціальній рекламі вас притягує?»; «Яке відчуття після перегляду соціальної реклами у вас, зазвичай, залишається?»; «Чи мотивує соціальна реклама вас до дій, і до яких саме?».

У другій частині опитувальника респонденти відповідали на запитання: «Ви палите?»; «Як ви ставитеся до паління?»; «Що саме вплинуло на вас?»; «Чи плануєте ви кинути, якщо палите?»; «Як ви намагаєтеся схилити навколишніх кинути палити?».

Відповіді за субшкалами («ставлення до соціальної реклами як до соціального явища» та «ставлення до куріння як до негативного явища») при обробці результатів об'єднуються в загальну шкалу – сприймання соціальної реклами. Загальна шкала має наступні рівні: дуже низький – менше за 6 балів, низький – 7–8 балів, середній – 9–11 балів, високий – 12–13 балів, дуже високий – понад 14 балів.

За результатами опитування за методикою Д. Люсіна (EmIn) було встановлено, що найпоширенішим для респондентів є середній рівень загального емоційного інтелекту, який притаманний 63 % осіб, у 16% – високий, у 10 % – низький, у 7 % – дуже низький та у 4 % – дуже високий.

Причому результати за субшкалами різняться: за субшкалою MEI (міжособистісний емоційний інтелект) – переважає середній рівень; за субшкалою BEI – переважає високий рівень; за субшкалою PE – переважає високий рівень; за субшкали UE (управління емоціями) – переважає середній рівень.

Згідно з результатами авторського опитувальника, більшість членів експериментальної групи, які переглядали соціальну рекламу, мають середній рівень ставлення до соціальної реклами

(56 %), 24 % осіб – низький, 12 % – високий, 8 % – дуже низький. Причому є пряма залежність: чим вищий рівень, тим більш негативне ставлення до куріння. Особи з високим рівнем не палять, намагаються вплинути на курців тощо. Особи з середнім рівнем – це курці, які після перегляду задумалися, чи варто палити, та ті, хто відмовився від паління.

У контрольній групі одержано такі показники: 68 % осіб – низький рівень, 24 % – середній, 8 % – високий. Отже, можемо стверджувати, що основна гіпотеза підтвердилася: респонденти після перегляду соціального ролика мають більш негативне ставлення до куріння.

За шкалою загального сприймання соціальної реклами більшість респондентів експериментальної групи демонструють середній рівень (58 %), у 28 % осіб він високий, у 9 % – низький, у 5 % – дуже низький. Це засвідчує, що на таку групу осіб можна впливати через соціальну рекламу, і вона буде ефективною, але необхідно зменшити кількість звичайної реклами.

Наукова новизна

Встановлено, що за дуже низького рівня емоційного інтелекту (EI) характерним є середній та високий рівні сприйняття соціальної реклами (ССР), за низького рівня EI – середній рівень ССР, за середнього рівня EI – середній рівень ССР, за високого рівня EI – високий рівень ССР. Отже, середній рівень ССР більше притаманний особам з дуже низьким, низьким і середнім рівнем EI; а високий рівень – високому EI.

Отже, ми не одержали однозначної відповіді на запитання, чи залежить сприйняття соціальної реклами від рівня емоційного інтелекту в групі респондентів. Імовірно, важливою детермінантою тут є не врахована нами змінна – динаміка особистості, остаточне становлення якої відбувається значно пізніше. Загалом респонденти після перегляду соціального ролика висловлюють більш негативне ставлення до куріння, хоча їх рівень емоційного інтелекту та ефективність сприймання соціальної реклами коливається в межах середніх значень.

Висновки

На підставі здійсненого дослідження можна дійти таких висновків:

– соціальна реклама – інформація будь-якого виду, розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку і спрямоване на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей через діяльність державних інститутів, некомерційних організацій;

– в експериментальній групі більшість респондентів має середній рівень сприйняття

соціальної реклами про шкідливість куріння, у контрольній – низький рівень.

Основна гіпотеза дослідницької роботи не підтвердилася, на що вказують отримані емпіричні дані: сприйняття соціальної реклами особами раннього юнацького віку не залежить

від рівня розвитку емоційного інтелекту. Це засвідчує необхідність більш детального вивчення проблеми сприймання соціальної реклами особами раннього юнацького віку та пошуку впливових чинників на це явище.

REFERENCES

- Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*, 18, 13-25.
- Bernadskaia, Iu.S., Marochkina, S.S., & Smotrova, L.F. (2005). *Osnovy reklamy [Advertising basics]*. L.M. Dmitrieva (Eds.). Moscow: Nauka [in Russian].
- Bibarsova, N.V. (2017). Dyagnostika emotsionalnogo intellekta u sovremennykh studentov [Diagnosis of emotional intelligence in modern students]. *Nauchno-metodicheskii elektronnyi zhurnal "Kontsept", Scientific-methodical electronic journal "Concept"*, 29, 270-272. Retrieved from <http://ekoncept.ru/2017/770858.htm> [in Russian].
- Bochkova, M.N., & Meshkova, N.V. (2018). Emotsionalnyy intellekt i sotsialnoe vzaimodeistvie: zarubezhnye issledovaniia [Emotional intelligence and social interaction: foreign studies]. *Sovremennaia zarubezhnaia psikhologiya, Modern foreign psychology*, 2(7), 49-59. doi: 10.17759/jmfp.2018070205 [in Russian].
- Didyk, N.M. (2015). Sutnist, funktsii ta vydy sotsialnoi reklamy v sotsialno-pedahohichnii diialnosti [The essence, functions and types of social advertising in social-pedagogical activity]. *Young Scientist*, 12(27), vol. 3, 129-132 [in Ukrainian].
- Doktorovych, M.O. (2014). Sotsialna reklama: struktura, funktsii, psykholohichniy vplyv [Social Advertising: Structure, Functions, Psychological Impact]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu, Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University*, 115, 70-73 [in Ukrainian].
- Druzhinin, V.N. (2000). *Eksperimentalnaia psikhologiya [Experimental psychology]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Holub, O.Yu. (2010). *Sotsialnaia reklama [Social advertising]*. Moscow: Dashkov i K [in Russian].
- Houlman, D. (2009). *Emotsionalnyy intellekt [Emotional intellect]*. (A.P. Isaeva, Trans). Moscow: AST MOSKVA; Vladimir; VKT [in Russian].
- Informatsiia shchodo rezultativ doslidzhennia na temu: "Kurinnia, vzhyvannia alkoholu ta narkotychnykh rehovyn sered pidlitkiv, yaki navchaiutsia: poshyrennia i tendentsii v Ukraini" vid 20 veresnia 2016 r. [Information on the results of the study on the topic: "Smoking, alcohol and drug use among studying adolescents: prevalence and trends in Ukraine" from September 20, 2016]. (n.d.). [www.msp.gov.ua](http://www.msp.gov.ua/news/10515.html). Retrieved from <http://www.msp.gov.ua/news/10515.html> [in Ukrainian].
- Kokorina, Iu.E., & Shumskaia, Iu.S. (2018). Vzaimosviaz emotsionalnogo intellekta i urovnia tolerantnosti lichnosti [Relationship between emotional intelligence and the level of personality tolerance]. *Science Review*, 6(13), vol. 1. doi: 10.31435/rsglobal_sr/01072018/5902 [in Russian].
- Kontseptsiiia rozvytku v Ukraini sfery sotsialnoi reklamy [Concept of development of the sphere of social advertising in Ukraine]. (n.d.). www.mlsp.gov.ua. Retrieved from <http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=D07510BB37D> [in Ukrainian].
- Kotler, F. (2000). *Marketing i menedzment [Marketing and management]*. (Trans). SPb.: Piter [in Russian].
- Kuznetsov, P.A. (2010). *Sotsialnaia reklama. Teoriia i praktyka [Social advertisement. Theory and practice]*. Moscow: IuNITI-DANA [in Russian].
- Liusin, D.V. (2004). Sovremennye predstavleniia ob emotsionalnom intellekte [Modern ideas about emotional intelligence]. *Sotsialnyy intellekt: teoriia, izmerenie, issledovaniia, Social intelligence: theory, measurement, research*, 29-36. Moscow: In-t psikhologii RAN [in Russian].
- Liusin, D.V. (2009). Oprosnik na emotsionalnyy intellekt Emln: novye psikhometricheskie dannye [Emin emotional intelligence questionnaire: new psychometric data]. *Sotsialnyy i emotsionalnyy intellekt: ot modeley k izmereniam, Social and emotional intelligence: from models to measurements*, 264-278. Moscow: In-t psikhologii RAN [in Russian].
- Luznbina, N.A., Ralnikova, I.A., Vasileva, E.V., & Liubimova, O.M. (2019). Koping-strategii iunoshey v kontekste emotsionalnogo intellekta [Coping strategies of young men in the context of emotional intelligence]. *Chelovecheskiy kapital, Human capita*, 8(128), 164-172. doi: 10.25629/HC.2019.08.16 [in Russian].
- Maksymenko, S.D., & Nosenko, E.L. (2008). *Eksperimentalna psikhologhiia [Experimental psychology]*. Kyiv: Tsentr uchb. lit. [in Ukrainian].
- Mayer, J.D., Salovey, P., & Caruso, D. (2000). Models of emotional intelligence. *Handbook of Intelligence*, 396-420. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitrofanov, D.E., Seliverstov, A.S., Butskaia, A.A., Evstratov, A.D., & Nikolaeva, K.A. (2017). Formula ili model AIDA: pravila sozdaniia reklamy [AIDA Formula or Model: Advertising Creation Rules]. *Molodoy uchenyy, Young Scientist*, 5, 204-205. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/139/39011> [in Russian].
- Petrides, K.V. (2010). Trait Emotional Intelligence Theory. *Industrial and Organizational Psychology*, 3, 136-139.
- Skrypchenko, O.V., Dolynska, L.V., & Ohorodniichuk, Z.V. (2001). *Vikova ta pedahohichna psikhologhiia [Age and Pedagogical Psychology]*. Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].
- Soldatova, E.L., & Chipeeva, N.A. (2017). Emotsionalnyy intellekt i kreativnost v strukture sposobnostey [Emotional intelligence and creativity in the structure of abilities]. *Vestnik IuUrGU, Bulletin of YuUrHU*, 2(10), 5-14. doi: 10.14529/psy170201 [in Russian].

- Spetsyfika sotsialnoi reklamy [Specificity of social advertising]. (n.d.). *revolution.allbest.ru*. Retrieved from http://revolution.allbest.ru/sociology/00047178_0.html [in Ukrainian].
- Strelkovska, A.L. (2007). Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannya pozytyvno spriamovanoi povedinky molodi zasobamy sotsialnoi reklamy [Socio-pedagogical conditions of formation of positively directed behavior of youth by means of social advertising]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Uells, U., Bernet, Dzn., & Moriarti, S. (2001). *Reklama: printsipy i praktika [Advertising: principles and practice]*. (Trans). SPb.: Piter [in Russian].
- Zakon Ukrainy "Pro reklamu": vid 3 lyp. 1996 r. No. 270/96-VR [Law of Ukraine "On Advertising" from July 3, 1996, No. 270/96-VR]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/270/96> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*. 2006. No. 18. P. 13–25.
- Бернадская Ю. С., Марочкина С. С., Смотрова Л. Ф. Основы рекламы : учебник / под ред. Л. М. Дмитриевой. М. : Наука, 2005. 281 с.
- Бибарсова Н. В. Диагностика эмоционального интеллекта у современных студентов. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2017. Т. 29. С. 270–272. URL: <http://ekoncept.ru/2017/770858.htm>.
- Бочкова М. Н., Мешкова Н. В. Эмоциональный интеллект и социальное взаимодействие: зарубежные исследования. *Современная зарубежная психология*. 2018. № 2. Т. 7. С. 49–59. doi: 10.17759/jmfp.2018070205.
- Дідик Н. М. Сутність, функції та види соціальної реклами в соціально-педагогічній діяльності. *Young Scientist*. 2015. № 12 (27). Т. 3. Р. 129–132.
- Докторович М. О. Соціальна реклама: структура, функції, психологічний вплив. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2014. Вип. 115. С. 70–73. (Серія «Педагогічні науки»).
- Дружинин В. Н. Экспериментальная психология. СПб : Питер, 2000. 320 с.
- Голуб О. Ю. Социальная реклама : учеб. пособие. М. : Дашков и К, 2010. 180 с.
- Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / пер. с англ. А. П. Исаевой. М. : АСТ МОСКВА ; Владимир ; ВКТ, 2009. 478 с.
- Інформація щодо результатів дослідження на тему: «Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні» від 20 вересня 2016 р. URL <http://www.msp.gov.ua/news/10515.html>.
- Кокорина Ю. Е., Шумская Ю. С. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и уровня толерантности личности. *Science Review*. 2018. № 6 (13). Т. 1. doi: 10.31435/rsglobal_sr/01072018/5902.
- Концепція розвитку в Україні сфери соціальної реклами. URL: <http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=D07510BB37D>.
- Котлер Ф. Маркетинг и менеджмент / пер. с англ. СПб. : Питер, 2000. 896 с.
- Кузнецов П. А. Социальная реклама. Теория и практика. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 175 с.
- Люсин Д. В. Современные представления об эмоциональном интеллекте. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования. М. : Ин-т психологии РАН, 2004. С. 29–36.
- Люсин Д. В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИн: новые психометрические данные. *Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям*. М. : Ин-т психологии РАН, 2009. С. 264–278.
- Лужбина Н. А., Ральникова И. А., Васильева Е. В., Любимова О. М. Копинг-стратегии юношей в контексте эмоционального интеллекта. *Человеческий капитал*. 2019. № 8 (128) С. 164–172. doi: 10.25629/HC.2019.08.16.
- Максименко С. Д., Носенко Е. Л. Экспериментальна психологія : підручник. Київ : Центр учб. літ., 2008. 360 с.
- Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. Models of emotional intelligence. *Handbook of Intelligence*. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. P. 396–420.
- Митрофанов Д. Е., Селиверстов А. С., Буцкая А. А., Евстратов А. Д., Николаева К. А. Формула или модель AIDA: правила создания рекламы. *Молодой ученый*. 2017. № 5. С. 204–205. URL: <https://moluch.ru/archive/139/39011>.
- Petrides K. V. Trait Emotional Intelligence Theory. *Industrial and Organizational Psychology*. 2010. No. 3. P. 136–139.
- Скрипченко О. В. Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
- Солдатова Е. Л., Чипеева Н. А. Эмоциональный интеллект и креативность в структуре способностей. *Вестник ЮУрГУ*. 2017. № 2. Т. 10. С. 5–14. (Серия «Психология»). doi: 10.14529/psy170201.
- Специфіка соціальної реклами. URL: http://revolution.allbest.ru/sociology/00047178_0.html.
- Стрелковська А. Л. Соціально-педагогічні умови формування позитивно спрямованої поведінки молоді засобами соціальної реклами : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2007. 25 с.
- Уэллс У., Бернет Дж., Мориарти С. Реклама: принципы и практика / пер. с англ. СПб. : Питер, 2001. 736 с.
- Про рекламу : Закон України від 3 лип. 1996 р. № 270/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/270/96>.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.2019

Kazmirenko L. – Ph.D in Psychology, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8812-7588>;

Zabolotskyi P. – Researcher of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6421-4516>

The Influence of Emotional Intelligence on the Perception of Social Advertising by People of Early Youth

*The **purpose** article presents the results of an empirical study aimed at determining the interdependence between the perception of social advertising by young people and the degree of development of their emotional intelligence. A **methodological** tool is presented by totality of theoretical (analysis, synthesis, generalization) and empiric (questionnaire D. Liysin, authorial questionnaire) methods. Theoretical base. The views of domestic and foreign scientists regarding the nature and functions of social advertising are analyzed. The main approaches to understanding emotional intelligence are highlighted. **Scientific novelty.** It is argued that social advertising can be represented by any kind of information, the dissemination of which does not pursue the goal of making a profit and is aimed at achieving socially useful goals, popularizing universal values through the activities of state institutions, non-profit organizations. It was found that in the experimental group, the majority of respondents expressed an average level of perception of social advertising about the dangers of smoking, in the control group – a low level. It is proved that the perception of social advertising in young people does not depend on the level of development of emotional intelligence. Finding the answer to the question whether the perception of social advertising depends on the level of emotional intelligence in the group of respondents does not allow to answer it unequivocally: at very low level of emotional intelligence (EI) is characterized by medium and high level of perception of social advertising (PSA), at low level EI is the average level of the PSA, at the average level of EI – the average level of the PSA and at a high level of the EI – a high level of the PSA. Therefore, the average PSA level is more inherent in individuals with very low, low, and medium EI; at the same time, high levels occur at high EI. Probably an important determinant here is the unrecognized variable – personality dynamics, the final formation of which occurs much later. In general, after viewing the social media, respondents expressed a more negative attitude to smoking, although their level of emotional intelligence and effectiveness of perception of social advertising fluctuated within the mean values. **Conclusions.** Thus, the main hypothesis of the research work has not been confirmed, as indicated by the empirical data obtained: the perception of social advertising in early youth does not depend on the level of development of emotional intelligence. This demonstrates the need for a more detailed study of the problem of the perception of social advertising by young people and the search for influential factors in this phenomenon.*

Keywords: social advertising; emotional intelligence; early adolescence; harmfulness of smoking; experimental group; control group.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9.016.2+343.98.06(045)

doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.54>

Цільмак О. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>

Загальні положення криміналістичного профайлінгу

На сучасному етапі реформування органів і підрозділів Національної поліції України є нагальна потреба в модифікації та модернізації різновидів правоохоронної і правозастосовної діяльності. Так, зокрема, у діяльності органів досудового розслідування завжди постає необхідність складання психолого-криміналістичного портрета невстановленого злочинця. Тому особливої актуальності набуває впровадження такого різновиду діяльності, як криміналістичний профайлінг. **Метою** статті є конкретизація та систематизація загальних положень криміналістичного профайлінгу. **Методологія.** На підставі аналізу, систематизації та узагальнення наукових напрацювань у статті: 1) вперше залежно від часової характеристики (минулого, теперішнього й майбутнього) конкретизовано та визначено об'єкт і предмет вивчення та завдання криміналістичного профайлінгу; 2) уточнено: а) зміст термінів: «криміналістичний профайлінг», «психолого-криміналістичний портрет суб'єкта злочину»; «психолого-віктимологічний портрет жертви злочину»; б) суб'єктів криміналістичного профайлінгу; в) основні принципи криміналістичного профайлінгу; г) джерела криміналістичного профайлінгу; д) переваги й недоліки криміналістичного профайлінгу; е) обов'язкові умови для забезпечення ефективності та результативності криміналістичного профайлінгу. **Висновки.** Структуризація основних загальнотеоретичних положень криміналістичного профайлінгу (об'єкта, предмета, завдань, принципів, джерел, суб'єкта) сприятиме систематизації теоретичних положень юридичної психології в галузі профілювання невстановленого злочинця, а також конкретизації напрямів діяльності профайлера. Систематизація основних переваг і недоліків криміналістичного профайлінгу надасть можливість профайлерам більш ґрунтовно усвідомлювати необхідність дотримання принципів, правил й умов криміналістичного профайлінгу. Перспективним напрямом дослідження є опис основних положень оперативно-розшукового, превентивного та кадрового профайлінгу.

Ключові слова: криміналістичний профайлінг; психолого-криміналістичний портрет; психолого-віктимологічний портрет; суб'єкт злочину; жертва злочину.

Вступ

На сучасному етапі реформування органів і підрозділів Національної поліції України нагальною є потреба в модифікації та модернізації різновидів правоохоронної і правозастосовної діяльності. Так, зокрема, у діяльності органів досудового розслідування завжди виникала необхідність складання психолого-криміналістичного портрета невстановленого злочинця. Тому особливої актуальності набуває впровадження такого різновиду діяльності, як криміналістичний профайлінг (від англ. «profile» – профіль).

Криміналістичний профайлінг – це дуже поширений вид діяльності за кордоном (в Ізраїлі, Німеччині, Америці, Румунії, Росії та ін.). У 1986 році було здійснено спробу описати процес створення криміналістичного профілю (John et al., 1986). Вважається, що процес створення кримінального профілю складається з п'яти взаємопов'язаних послідовних етапів: 1) профілювання вхідних даних; 2) моделі прийняття рішень; 3) оцінка злочинності; 4) кримінальний профіль; 5) розслідування, які в сукупності ведуть до шостого етапу – затримання правопорушника. Ключовими фільтрами зворотного зв'язку в цьому процесі є: досягнення відповідності з доказами, моделями прийняття

рішень і рекомендаціями розслідування, додавання нових доказів.

На думку іноземних фахівців, необхідність розробки психолого-криміналістичного портрета злочинця виникає під час досудового розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, коли констатується істотна або повна відсутність відомостей про суб'єкт злочину, а саме, під час: убивств, що містять ознаки маніпуляцій злочинця з трупом жертви; убивств з посмертними колотими та різаними пораненнями; вбивств на сексуальному підґрунті з ознаками садистського катування жертви; зґвалтувань; «безмотивних» підпалів і вибухів тощо. (John et al., 1986; Anfinogenov, 1997; Pastushenia, 1998; Verenikina, 2017).

Аналізуючи наукові надбання у галузі криміналістичного профайлінгу, було встановлено, що вчені у своїх працях репрезентують наукові положення за трьома напрямками, а саме: 1) *науково-прикладні положення* – наприклад, загальні питання кримінального профілювання, судової віктимології, особливості аналізу місця злочину, характеристику злочинця та інші професійні питання (Turvey, 2012); методи, які використовуються під час криміналістичного профайлінгу (Petherick, 2013); проблеми індуктивної логіки та долучення їх безпосередньо

до області профілювання (Petherick, & Ferguson, 2013); виявлення наукової сутності криміналістичного моделювання особистості невстановленого злочинця (Mukhin, 2015), основні напрями застосування в оперативно-розшуковій діяльності методики складання психологічного профілю (Korobkov, & Vedenin, 2015); необхідність запровадження криміналістичного профайлінгу в діяльність органів Національної поліції України (Tsilmak, 2018) та ін.; 2) *безпосередній процес профілювання* – наприклад, особливості профілювання невстановленого злочинця, жертви та свідків (Salfati, 2013); особливості оцінки та інтерпретування очевидних мотивів на місці злочину (Freeman, & Turvey, 2012); роль сліди в порівняльній і реконструктивній ідентифікації (Karoo, & Chowdhry, 2018) та 3) *вимоги до профайлера як фахівця* – наприклад, залежність якості профілювання від базової освіти профайлера (Woodhouse, & Petherick, 2014); необхідність дотримання етики профілювання (Turvey, 2012) тощо.

Отже, за кордоном криміналістичний профайлінг висвітлюється доволі часто й ефективно застосовується в діяльності поліцейських, як-от:

1. У превентивній діяльності – *превентивний профайлінг*. Застосовується з метою профілактики правопорушень. Для цього складаються типові портрети злочинців (грабіжників, вбивць, наркозалежних тощо) або осіб, які готуються до скоєння правопорушення, в яких акцентується увага на основних типових зовнішніх ознаках та характеристиках (особливості погляду, жестів, міміки, базових емоцій, одягу тощо).

2. В оперативно-розшуковій діяльності – *оперативно-розшуковий профайлінг*. Застосовується з метою пошуку злочинців. Для цього складається словесний портрет особи, яка скоїла правопорушення.

3. У слідчій діяльності – *криміналістичний профайлінг*. Застосовується з метою складання психолого-криміналістичного портрета особи, яка скоїла тяжкий або особливо тяжкий злочин, а також для складання психолого-віктимологічного портрета жертви тяжкого або особливо тяжкого злочину.

4. У кадровій діяльності – *кадровий профайлінг*. Він застосовується з метою якісного підбору кандидатів на службу в органи поліції.

Отже, у XXI столітті криміналістичний профайлінг застосовують у різних видах діяльності, зокрема, сьогодні існують такі різновиди, як: бізнес-профайлінг, банківський профайлінг, етнічний профайлінг, комерційний профайлінг, профайлінг у сфері інформаційної безпеки, психологічний профайлінг, кадровий профайлінг, криміналістичний профайлінг тощо.

На сьогодні в Україні не існує інститутів (відділів, відділень), які б спеціалізувалися на

складанні психолого-криміналістичного портрета осіб, які скоїли тяжкі або особливо тяжкі злочини проти життя та здоров'я людини, а також проти статевої свободи та недоторканості. Також не існує закладів вищої освіти, які б готували фахівців-профайлерів, також не існує й підручників з основ криміналістичного профайлінгу. Все це зумовлює актуальність розробки загальнотеоретичних положень криміналістичного профайлінгу, запровадження в органах досудового розслідування фахівців з криміналістичного профайлінгу, відкриття факультетів із підготовки фахівців у галузі профайлінгу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є конкретизація та систематизація загальних положень криміналістичного профайлінгу. Завданнями дослідження є:

- визначити та конкретизувати об'єкт і предмет вивчення та завдання криміналістичного профайлінгу залежно від часової характеристики (минулого, теперішнього та майбутнього);
- конкретизувати основні принципи, джерела, суб'єктів криміналістичного профайлінгу;
- обґрунтувати основні переваги та недоліки криміналістичного профайлінгу;
- репрезентувати обов'язкові умови для забезпечення ефективності та результативності криміналістичного профайлінгу;
- уточнити зміст термінів: «криміналістичний профайлінг», «психолого-криміналістичний портрет суб'єкта злочину»; «психолого-віктимологічний портрет жертви злочину».

Виклад основного матеріалу

Слід зазначити, що вчені профайлінгом вважають «метод» (Пастушеня О., 1998), «методику» (John et al., 1986), «сукупність методів та методик» (Anfinogenov, 1997; Douglas, & Munn, 2002), «діяльність» (Anrig, Browne, & Gasson, 2008; Winerman, 2004).

На нашу думку, *криміналістичним профайлінгом* варто вважати діяльність, яка ґрунтується на системі науково обґрунтованих методів і методик, необхідних для складання психолого-криміналістичного портрета злочинця, а також психолого-віктимологічного портрета жертви злочину. Обґрунтовуючи це, варто підкреслити такі авторські позиції:

1. У наукових працях (John et al., 1986; Anfinogenov, 1997; Pastushenia, 1998) вживаються такі терміни: «психологічний портрет злочинця», «психологічний портрет жертви злочину» та «профайлінг». Однак, зважаючи на те, що процес складання портретів злочинця та жертви злочину ґрунтується на вивченні та оцінці компонентів криміналістичної характеристики злочину (слідової

картини злочину, способу готування до злочину, способу вчинення злочину, способу приховування злочину, особи потерпілого, предмету злочинного посягання, обстановки вчинення злочину, наслідків злочину, особи злочинця тощо), то доречніше використовувати терміни: «криміналістичний профайлінг», «психолого-криміналістичний портрет злочинця» та «психолого-віктимологічний портрет жертви злочину».

2. Процес складання психолого-криміналістичного портрета злочинця та психолого-віктимологічного портрета жертви злочину забезпечується системою способів пізнання, тобто певними методами та прийомами, які мають результативне значення лише у контексті науково обґрунтованої методики. Тому, криміналістичний профайлінг – це діяльність, а не «метод» або «методика», або «система методів та методик».

Отже, *криміналістичний профайлінг* – це діяльність зі складання психолого-віктимологічного портрета жертви злочину та психолого-криміналістичного портрета злочинця. *Процесуальною складовою* є дослідження й оцінка джерел інформації стосовно елементів і компонентів криміналістичної характеристики злочину. *Результативною складовою* – складання достовірного психолого-віктимологічного портрета жертви злочину та психолого-криміналістичного портрета злочинця.

Психолого-віктимологічний портрет жертви злочину – це комплексна інтегральна характеристика індивідуально-психологічних особливостей, властивостей, рис, ознак, прикмет особи та криміногенно-провокуючих факторів, умов та обставин, які стали підґрунтям для вибору особи як жертви.

Психолого-криміналістичний портрет злочинця – це комплексна інтегральна характеристика індивідуально-психологічних особливостей, властивостей, рис, ознак, прикмет злочинця; його злочинної мети та мотивів, основних способів та форм поведінки (дій, вчинків), настановлень, уподобань тощо.

Криміналістичний профайлінг, як і кожна діяльність, має певні переваги та недоліки, основні принципи, об'єкт та предмет вивчення, мету, завдання та суб'єктів здійснення.

Отже, *суб'єктом криміналістичного профайлінгу* є компетентний фахівець-профайлер, який має спеціальні знання, уміння та навички у галузі криміналістичного профайлінгу (тобто має спеціальну освіту) та спроможний ефективно застосовувати їх на практиці.

Слід зазначити, що успішність криміналістичного профайлінгу залежить від дотримання

профайлером певних принципів. Такими основними *принципами* є:

1) *системність* – необхідно здійснювати дослідження та оцінку компонентів криміналістичної характеристики злочину за певними напрямками;

2) *науковість* – дослідження та оцінка компонентів криміналістичної характеристики злочину мають ґрунтуватися на науково обґрунтованих інструментах (методах, прийомах, методиках, засобах);

3) *комплексність* – під час дослідження та оцінки компонентів криміналістичної характеристики злочину необхідно комплексно охоплювати якомога більшу кількість їх зв'язків;

4) *усебічність* – необхідно охоплювати не окремі елементи компонентів криміналістичної характеристики злочину, а їх взаємозв'язки та взаємодію з іншими, близькими до них;

5) *об'єктивність* – необхідно безпристрасно, об'єктивно та неупереджено вивчати, оцінювати, фіксувати та інтерпретувати отримані фактичні дані (здійснювати «...розгляд будь-якого протиправного вчинку з урахуванням мотиву дії правопорушника...» (Pastushenia, 1998);

6) *несуперечність* – дослідження та оцінка компонентів криміналістичної характеристики злочину повинні ґрунтуватися на узгодженості форми та змісту об'єктивних даних;

7) *систематичність* – дослідження та оцінка компонентів криміналістичної характеристики злочину повинні ґрунтуватися на дотриманні раціональної послідовності;

8) *конкретність* – дослідження та оцінка компонентів криміналістичної характеристики злочину повинні ґрунтуватися на встановленні максимально чітких меж головних параметрів (здійснювати «...облік індивідуальних особливостей правопорушення й особливостей конкретного правопорушника...» (Pastushenia, 1998, p. 15);

9) *детермінізм* – дослідження та оцінка компонентів криміналістичної характеристики злочину повинні ґрунтуватися на встановленні об'єктивних та суб'єктивних причин злочинного явища;

10) *цілісність* – дослідження та оцінка компонентів криміналістичної характеристики злочину повинні бути цілісним узгодженим процесом.

Криміналістичний профайлінг для органів досудового розслідування є доволі необхідним і перспективним різновидом діяльності, що має низку *переваг*, а саме він сприяє:

1) прийняттю правильних процесуально важливих рішень;

2) знаходженню прихованих цілей і мотивів, якими керується злочинець в певній ситуації;

3) пошуку доказів під час здійснення оперативного-розшукових заходів, негласних слідчих (розшукових) дій та слідчих (розшукових) дій;

4) уточненню та звуженню кола підозрюваних в умов неочевидності;

5) висуненню версії та їх перевірки;

6) складанню високоточного прогнозу поведінки особи залежно від обставин і подій зовнішнього характеру;

7) вжиттю превентивних заходів щодо попередження тероризму, унеможливлення скоєння особливо тяжкого кримінального правопорушення;

8) виявленню осіб, які мають протиправні задуми;

9) розкриттю складних кримінальних проваджень, серійних злочинів, які отримали широкий резонанс тощо.

Як і кожний різновид діяльності, криміналістичний профайлінг не позбавлений і недоліків. Отже, *недоліками криміналістичного профайлінгу* є те, що ця діяльність залежить від:

1) рівня компетентності профайлера;

2) обраних профайлером методик та методів;

3) якості та точності зібраних матеріалів по кримінальному провадженню;

4) якості проведених негласних слідчих (розшукових) дій та слідчих (розшукових) дій та їх фіксації.

Тому для забезпечення ефективності та результативності криміналістичного профайлінгу обов'язковими *основними умовами* є: 1) компетентність профайлера; 2) використання надійних, науково обґрунтованих методів, прийомів і методик; 3) спірання на об'єктивні знання та об'єктивні фактичні дані; 4) суворе дотримання основних принципів профайлерської діяльності тощо.

Слід зазначити, що *джерелами інформації для криміналістичного профайлінгу* є:

1. Матеріали кримінального провадження (протоколи негласних слідчих (розшукових) дій та слідчих (розшукових) дій, фототаблиці, схеми, акти судових експертиз тощо).

2. Оперативно-розшукова інформація.

3. Статистичні дані.

4. Фабули інших кримінальних проваджень.

5. Наукові дослідження та факти.

6. Узагальнений досвід криміналістичного профайлінгу.

7. Інформація засобів масової інформації.

8. Інформація та дані з соціальних мереж тощо.

Аналізуючи діяльність зарубіжних профайлерів, встановили, що криміналістичний профайлінг має різні об'єкт та предмет вивчення, мету та завдання – оскільки залежить від часових характеристик, тобто може стосуватися минулого, теперішнього та майбутнього. Розглянемо сутність ретроспективного, поточного та перспективного криміналістичного профайлінгу.

Ретроспективний профайлінг стосується злочинного явища, яке вже відбулося. Об'єктом вивчення ретроспективного криміналістичного

профайлінгу є: 1) злочинне явище; 2) особа злочинця; 3) жертва злочину.

Предметом вивчення є:

1. *Стосовно злочинного явища предметом вивчення* є: речова обстановка, слідова картина злочину, обставини скоєння кримінального правопорушення особливо тяжкого характеру, предмет та об'єкт злочинного посягання тощо.

2. *Стосовно особи злочинця предметом вивчення* є:

а) якщо особу встановлено: цілі та мотиви злочину, зовнішній вигляд, особливості мови, форма і стратегія поведінки, найбільш інформативні приватні ознаки, зовнішня вербальна та невербальна поведінка, основні види діяльності тощо;

б) якщо особу не встановлено: мотив, цілі, умови вчинення злочину, предметні умови досягнення мети, спосіб скоєння злочину (знаряддя і засоби), характер і спосіб дій, зовнішній ряд дій злочинця, суб'єктивно-особистісний зміст дій злочинця, індивідуальні дії злочинця, базові емоції, особистісні особливості суб'єкта злочинної діяльності тощо.

Варто зазначити, що, оцінюючи злочинну поведінку правопорушників (зокрема, серійних вбивць), необхідно розмежувати спосіб дії злочинця *modus operandi*) і його так званий автограф (*signature*), який найчастіше називається «почерком злочину» (John et al., 1986).

На думку фахівців ФБР, поведінкові ознаки злочинця найбільш виразно проявляються в наступних елементах криміналістичної характеристики злочину: особливостях способу заповдіння тілесних ушкоджень жертві, виборі знаряддя фізичного впливу на жертву, локалізації ушкоджень, способі вбивства, виборі місця нападу, характері нападу в цілому, поводженні з трупом, способі приховування, особливостях звільнення з місця події тощо. (John et al., 1986). Це все також є предметом вивчення під час криміналістичного профайлінгу.

3. *Стосовно жертви злочину предметом вивчення* є: найбільш інформативні приватні ознаки жертви, характеристики зовнішності жертви, види діяльності жертви, спосіб життя жертви, характер поведінки жертви; стосунки, що пов'язують жертву злочину та злочинця; ситуації, які передували злочину тощо.

Таким чином, основною метою ретроспективного криміналістичного профайлінгу є надання рекомендацій стосовно напрямів розшуку злочинця, який скоїв особливо тяжкий злочин проти життя та здоров'я особи, злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; серію злочинів тощо.

На думку L. Winerman, метою профілювання є «...виведення характеристик злочинця, заснованих на його (її) поведінці під час злочину...» (Winerman, 2004, p. 66).

Основними завданнями ретроспективного криміналістичного профайлінгу є:

- 1) дослідження та оцінка компонентів криміналістичної характеристики злочину;
- 2) виокремлення індивідуальних рис діяння злочинця (тобто встановлення його характеру дій (персоніфікованого почерку), способу дій («modus operandi»);
- 3) відтворення реальних подій, явищ і ситуацій;
- 4) відтворення дій та вчинків особи (злочинця, жертви злочину);
- 5) встановлення характеру дій злочинця;
- 6) визначення моделей, форм та стратегій поведінки особи (злочинця, жертви злочину);
- 7) встановлення істинних мотивів та цілей злочинця;
- 8) визначення за індивідуальними рисами діяння та характером дій злочинця його: а) основних індивідуально-психологічних характеристик, б) основних способів його дій, поведінки, вчинків за певних обставин тощо;
- 9) складання психолого-віктимологічного портрету жертви злочину;
- 10) складання психолого-криміналістичного портрету злочинця;
- 11) надання рекомендацій стосовно напрямів розшуку злочинця та ін.

Зазначені завдання є загальними, вони можуть деталізуватися залежно від кожного конкретного злочину.

Отже, ретроспективний криміналістичний профайлінг має когнітивно-передбачувальний характер та сприяє висуненню версій стосовно особи злочинця та жертви злочину.

Об'єктом вивчення поточного криміналістичного профайлінгу є:

- 1) конкретна особа, яка підозрюється у скоєнні особливо тяжкого злочину;
- 2) конкретна особа, яка захопила заручників;
- 3) конкретна жертва тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Предметом вивчення є:

1. *Стосовно особи, яка підозрюється в учиненні особливо тяжкого злочину, предметом вивчення є:* цілі та мотиви злочину, зовнішній вигляд, особливості мови, форма і стратегія поведінки, зовнішня вербальна та невербальна поведінка, основні види діяльності тощо.

2. *Стосовно особи, яка захопила заручників, предметом вивчення є:* базові емоції особи; особливості її мовлення, характер вимог, приховані потреби та мотиви, особливості її характеру та темпераменту, слабкі й уразливі місця в її життєдіяльності, основні види діяльності тощо.

3. *Стосовно жертви злочину предметом вивчення є:* базові емоції особи, стратегія поведінки, найбільш уразливі місця, основні види діяльності, особливості зовнішнього вигляду, особливості мовлення, стиль та характер повідом-

лень, стосунки, що пов'язують жертву злочину та злочинця; ситуації, які передують злочину тощо.

Отже, основною метою поточного криміналістичного профайлінгу є надання рекомендацій щодо найбільш ефективних методів та прийомів психологічного впливу на особу злочинця для встановлення об'єктивної істини або для унеможливлення реалізації її злочинних намірів та планів.

Основними завданнями криміналістичного профайлінгу є:

- 1) вивчення індивідуально-психологічних характеристик особи, її форм і стратегій поведінки, особливостей її дій, вчинків та реакцій;
- 2) визначення профілю особи;
- 3) відбір найбільш дієвих методів та прийомів психологічного впливу;
- 4) передбачення основних дій та стратегій поведінки конкретної особи у конкретних умовах для вжиття необхідних заходів;
- 5) розробка рекомендацій щодо найбільш ефективних методів та прийомів психологічного впливу на особу злочинця та ін.

Зазначений різновид криміналістичного профайлінгу має когнітивно-передбачувальний характер та сприяє встановленню об'єктивної істини або зменшенню, чи унеможливленню наслідків кримінального діяння злочинця.

Розглянемо основні положення перспективного криміналістичного профайлінгу. Об'єктом вивчення є: 1) особа, яка вперше планує скоєння злочину особливо тяжкого характеру; 2) особа серійного вбивці, який планує скоєння злочину особливо тяжкого характеру.

Предметом вивчення є: імовірні цілі та мотиви особи, характер вимог (якщо вони є), зовнішній ряд її дій, суб'єктивно-особистісний зміст її дій, індивідуальні дії особи, її базові емоції тощо.

Слід зазначити, що основною метою перспективного криміналістичного профайлінгу є надання рекомендацій щодо вжиття найбільш дієвих заходів для запобігання злочині особливо тяжкого характеру.

Основними завданнями перспективного криміналістичного профайлінгу є:

- 1) вивчення та оцінка основних рис характеру, моделей, форм та стратегій поведінки особи;
- 2) визначення істинних цілей та мотивів особи;
- 3) складання психолого-віктимологічного портрету жертви злочину;
- 4) встановлення особи, яка імовірно може стати жертвою злочину;
- 5) складання психолого-криміналістичного портрету особи, яка планує злочин особливо тяжкого характеру;
- 6) складання високоточного прогнозу поведінки особи в залежності від імовірних обставин і подій зовнішнього характеру;

7) передбачення імовірного місця та часу скоєння запланованого кримінального правопорушення;

8) прогнозування імовірних ризиків під час вжиття запобіжних заходів;

9) рекомендації щодо напрямів вжиття запобіжних заходів тощо.

Зазначені завдання можуть доповнюватися та конкретизуватися в залежності від обставин та ситуації, яка виникає під час перспективного криміналістичного профайлінгу.

Перспективний криміналістичний профайлінг має когнітивно-прогностичний превентивний характер та сприяє вжиттю дієвих заходів для запобігання та унеможливлення скоєння запланованого злочину особливо тяжкого характеру.

Автори Скотія Дж. Хікс і Брюс Д. Сейлса ретельно критикують стан профілізації злочинності сьогодні та вважають, що практика криміналістичного профілювання є мистецтвом, а не усталеною наукою, оскільки відсутні чіткі зв'язки між доказами на місці злочину і мотивами злочинця, особистістю і поведінкою. Вони зазначають, що, не маючи наукового підґрунтя для своїх суджень, профайлери розходяться у своїх висновках і рекомендаціях, що робить профілювання проблематичним як інструмент правозастосування (Hicks, & Sales, 2006). Тому, розроблення наукових основ криміналістичного профайлінгу є першочерговим завданням для науковців та практиків, а створення факультетів підготовки фахівців для профайлерської діяльності – перспективним на край необхідним.

Наукова новизна

У статті:

1) *вперше* конкретизовано та визначено об'єкт і предмет вивчення та завдання криміналістичного профайлінгу залежно від часової характеристики (минулого, теперішнього й майбутнього);

2) *уточнено* зміст термінів: «криміналістичний профайлінг», «психолого-криміналістичний портрет суб'єкта злочину»; «психолого-віктимологічний портрет жертви злочину»; суб'єкти криміналістичного профайлінгу; основні принципи криміналістичного профайлінгу; джерела криміналістичного профайлінгу; переваги та недоліки криміналістичного профайлінгу; обов'язкові умови для забезпечення ефективності та результативності криміналістичного профайлінгу.

Висновки

Отже, структуризація основних загально-теоретичних положень криміналістичного профайлінгу (об'єкта, предмета, завдань, принципів, джерел, суб'єкта) сприятиме систематизації теоретичних положень юридичної психології в галузі криміналістичного профайлінгу та конкретизації напрямів діяльності профайлера. Систематизація основних переваг і недоліків криміналістичного профайлінгу надасть можливість фахівцям у галузі профайлінгу найбільш ґрунтовно усвідомлювати необхідність дотримання принципів, правил й умов криміналістичного профайлінгу.

Перспективним напрямом є опис основних положень оперативно-розшукового профайлінгу, превентивного та кадрового профайлінгу.

REFERENCES

- Anfinogenov, A.I. (1997). Psikhologicheskii portret prestupnika, ego razrabotka v protsesse rassledovaniia prestupleniia [Psychological portrait of a criminal, his development in the process of investigating a crime]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- Anrig, B., Browne, W., & Gasson, M. (2008). *The Role of Algorithms in Profiling. Profiling the European Citizen: Cross Disciplinary Perspective*. M. Hildebrandt, S. Gutwirth (Eds.). Springer.
- Douglas, J., & Munn, C. (2002). Modus Operandi and the Signature Aspects of Violent Crime. J. Douglas, A. Burgess, A. Burgess, R. Ressler (Eds.). *Crime Classification Manual*. N.Y. doi: <https://doi.org/10.1002/bsl.2370040405>.
- Freeman, J., & Turvey, B.E. (2012). Interpreting Motive. Criminal Profiling (Fourth Edition). *An Introduction to Behavioral Evidence Analysis*, 311-329. doi: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-385243-4.00013-7>.
- Hicks, S.J., & Sales, B.D. (2006). *Criminal Profiling: Developing an Effective Science and Practice (Law and Public Policy: Psychology and the Social Sciences)* (1st ed.). Retrieved from <https://trove.nla.gov.au/version/46689891>.
- John, E., Douglas, M.S., Robert, K., Ressler, M.S., Ann, W., Burgess, R.N., Carol, R., & Hartman, R.N. (1986). Criminal profiling from crime scene analysis. *Behavioral Science the Law*, 4(4). 401-421. doi: <https://doi.org/10.1002/bsl.2370040405>.
- Kapoor, P., & Chowdhry, A. (2018). Salivary signature in forensic profiling: A scoping review. *Journal of Forensic Dental Sciences*, 3(10), 123-127. Retrieved from <http://www.jfds.org/text.asp?2018/10/3/123/257892>. doi: 10.4103/jfo.jfds_30_18.
- Korobkov, V.A., & Vedenin, A.V. (2015). Osnovnye napravleniia primeneniia v operativno-rozysknoy deiatelnosti metodiki sostavleniia psikhologicheskogo profilii [Vedenin A.V. The main directions of application in the operational-search activity of the methodology for compiling a psychological profile]. *Vestnik Nizhgorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo, Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky*, 5-6, 237-241 [in Russian].

- Mukhin, G.N. (2015). Teoreticheskie problemy modelirovaniia lichnosti neustanovlennogo prestupnika [Theoretical problems of modeling the identity of an unidentified criminal]. *Pravo i demokratiia, Law and democracy*, 26, 292-304 [in Russian].
- Pastushenia, A.N. (1998). *Kriminogennaia sushchnost lichnosti prestupnika: metodologiya doznaniia i psikhologicheskaia kontseptsii* [Criminogenic essence of the personality of the criminal: inquiry methodology and psychological concept]. Minsk [in Russian].
- Petherick, W. (Ed.) (2013). *Profiling and serial crime: Theoretical and practical Issues* (3rd ed.). doi: <https://doi.org/10.1016/B978-1-4557-3174-9.00019-7>.
- Petherick, W., & Ferguson, C. (2013). Behavioral consistency, the homology assumption, and the problems of induction. W. Petherick (Ed.). *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues* (3rd ed.). doi: <https://doi.org/10.1016/B978-1-4557-3174-9.00003-3>.
- Prentky, R.A., Burgess, A.W., Rokous, F., Lee, A., Hartman, C., Ressler, R., & Douglas, J. (1989). The Presumptive Role of Fantasy in Serial Sexual Homicide. *Am J Psychiatry*, 146(7), 887-89. doi: 10.1176/ajp.146.7.8871.
- Salfati, G.C. (2013). Salfati Investigative Psychology. *Encyclopedia of Forensic Sciences*, 139-143. doi: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-382165-2.00024-6>.
- Tsil'mak, O.M. (2018). Zaprovdzhennia kryminalistychnoho profailnhu u diialnist orhaniv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Introducing forensic profiling in the activities of the National Police of Ukraine]. *Kiberbezpeka v Ukraini: pravovi ta orhanizatsiini pytannia, Cybersecurity in Ukraine: Legal and Organizational Issues: Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 67-68). Odesa: Odes. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Turvey, B.E. (2012). Criminal Profiling: Introduction to Behavioral Evidence Analysis. (4th ed.). *Forensic Solutions*. USA; Sitka; Alaska. doi: 10.1016/B978-1-4557-3174-9.00011-2.
- Verenikina, N.A. (2017). Profayling kak sredstvo raskrytiia i rassledovaniia prestupleniy [Profiling as a means of disclosing and investigating crimes]. *Aktualnye problemy rossiiskogo prava, Actual problems of Russian law*, 9(82), 203-208. doi: <https://doi.org/10.17803/1994-1471.2017.82.9.203-209> [in Russian].
- Winerman, L. (2004). Criminal profiling: the reality behind the myth. *By Lea Winerman. Monitor Staff*, 7(35), 66. Retrieved from <https://www.apa.org/monitor/julaug04/criminal.aspx>.
- Woodhouse, B., & Petherick, W. (2013). Metacognition in criminal profiling. W. Petherick (Ed.). *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues* (3rd ed.). United Kingdom: Elsevier. doi: <https://doi.org/10.1016/B978-1-4557-3174-9.00010-0>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Анфиногенов А. И. Психологический портрет преступника, его разработка в процессе расследования преступления : дис. ... канд. психол. наук. М., 1997, 169 с.
- Anrig B., Browne W., Gasson M. The Role of Algorithms in Profiling. *Profiling the European Citizen: Cross Disciplinary Perspective* / edited M. Hildebrandt, S. Gutwirth. Springer, 2008. P. 39–50.
- Douglas J., Munn C. Modus Operandi and the Signature Aspects of Violent Crime / J. Douglas, A. Burgess, A. Burgess, R. Ressler (Eds.). *Crime Classification Manual*. N.Y., 2002. doi: <https://doi.org/10.1002/bsl.2370040405>.
- Freeman J., Turvey B. E. Interpreting Motive. *Criminal Profiling (Fourth Edition). An Introduction to Behavioral Evidence Analysis*. 2012. P. 311–329. doi: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-385243-4.00013-7>.
- Hicks S. J., Sales B. D. *Criminal Profiling: Developing an Effective Science and Practice (Law and Public Policy: Psychology and the Social Sciences)*. 1st Edition, 2006. P. 293. URL: <https://trove.nla.gov.au/version/46689891>.
- John E., Douglas M. S., Robert K., Ressler M. S., Ann W., Burgess R. N., Carol R., Hartman R. N. Criminal profiling from crime scene analysis. *Behavioral Science the Law*. 1986. No. 4 (4). P. 401–421. doi: <https://doi.org/10.1002/bsl.2370040405>.
- Kapoor P, Chowdhry A. Salivary signature in forensic profiling: A scoping review. *Journal of Forensic Dental Sciences*. 2018. No. 3 (10). P. 123–127. URL: <http://www.jfds.org/text.asp?2018/10/3/123/257892>. doi: 10.4103/jfo.jfds_30_18.
- Коробков В. А., Веденин А. В. Основные направления применения в оперативно-розыскной деятельности методики составления психологического профиля. *Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского*. 2015. № 5–6. С. 237–241.
- Мухин Г. Н. Теоретические проблемы моделирования личности неустановленного преступника. *Право и демократия*. 2015. № 26. С. 292–304.
- Пастушеня А. Н. Криминагенная сущность личности преступника: методология дознания и психологическая концепция : монография. Минск, 1998. 238 с.
- Profiling and serial crime: Theoretical and practical Issues / In W. Petherick (Ed.). 3rd ed. Elsevier, 2013. doi: <https://doi.org/10.1016/B978-1-4557-3174-9.00019-7>.
- Petherick W., Ferguson C. Behavioral consistency, the homology assumption, and the problems of induction / In W. Petherick (Ed.). *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues*. 3rd ed. Elsevier, 2013. P. 37–61. doi: <https://doi.org/10.1016/B978-1-4557-3174-9.00003-3>.
- Prentky R. A., Burgess A. W., Rokous F., Lee A., Hartman C., Ressler R. Douglas J. The Presumptive Role of Fantasy in Serial Sexual Homicide. *Am J Psychiatry*. 1989. No. 146 (7). P. 887–891. doi: 10.1176/ajp.146.7.887.
- Salfati G. C. Salfati Investigative Psychology. *Encyclopedia of Forensic Sciences*. 2013. P. 139–143. doi: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-382165-2.00024-6>.

- Цільмак О. М. Запровадження криміналістичного профайлінгу у діяльність органів Національної поліції України. *Кибербезпека в Україні: правові та організаційні питання* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 30 листоп. 2018 р.). Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 67–68.
- Turvey B. E. Criminal Profiling: Introduction to Behavioral Evidence Analysis : Book. 4th Edition. *Forensic Solutions*. USA ; Sitka ; Alaska, 2012. 728 p. doi: 10.1016/B978-1-4557-3174-9.00011-2.
- Вереникина Н. А. Профайлинг как средство раскрытия и расследования преступлений. *Актуальные проблемы российского права*. 2017. № 9 (82). С. 203–208. doi: <https://doi.org/10.17803/1994-1471.2017.82.9.203-209>.
- Winerman L. Criminal profiling: the reality behind the myth. By Lea Winerman. *Monitor Staff*. 2004. No. 7. Vol 35. P. 66. URL: <https://www.apa.org/monitor/julaug04/criminal.aspx>.
- Woodhouse B., Petherick W. Metacognition in criminal profiling / In W. Petherick (Ed.). *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues*. 3rd ed. United Kingdom : Elsevier, 2013. P. 185–206. doi: <https://doi.org/10.1016/B978-1-4557-3174-9.00010-0>.

Стаття надійшла до редколегії 26.02.2019

Tsilmak O. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Sociology and Psychology of the National University «Odessa Law Academy», Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>

General Provisions of Forensic Profiling

There is an urgent need to modify and modernize the types of law enforcement and enforcement activities at the present stage of reforming the bodies and units of the National Police of Ukraine. Particularly, always was a demand to draw up a psychological and criminalistic portrait of an unidentified criminal in the activity of the bodies of pre-trial investigation. Accordingly, the introduction of such type of activity as forensic profiling becomes especially relevant. The purpose of the article was to specify and systematize the general provisions of forensic profiling. Methodology. Based on the analysis, systematization and generalization of scientific achievements the author in the article: 1) for the first time the object and subject of study and tasks of forensic profiling were specified and defined; 2) were clarified: a) the meaning of the terms: «forensic profiling», «psychological and forensic portrait of the subject of crime»; «psychological and victimological portrait of a crime victim»; b) subjects of forensic profiling; c) basic principles of forensic profiling; d) sources of forensic profiling; e) advantages and disadvantages of forensic profiling; f) mandatory conditions for ensuring the effectiveness and efficiency of forensic profiling. Thereby, structuring the basic general theoretical provisions of forensic profiling (object, subject, targets, principles, and sources) will contribute to the systematization theoretical provisions of legal psychology in the field of profiling an unidentified offender, as well as specifying the directions activity of the profiler. The systematization of the main advantages and disadvantages of forensic profiling will enable profilers the most thoroughly aware of the need to abide by the principles, rules and conditions of forensic profiling. The description of the basic provisions of operational-search profiling, preventive profiling and personnel profiling is a promising direction.

Keywords: criminalistics profiling; psychological-criminalistics portrait; psychological-victimological portrait; crime subject; victim of crime.

Браверман С. С. – здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6118-2483>

Аналіз сучасних підходів до підвищення ефективності проведення допиту під час досудового розслідування

Метою статті є висвітлення сучасного стану наукових розробок такої слідчої дії, як «допит», і зміни його сприйняття у світовій практиці під впливом нових досліджень у галузі юридичної психології, визначення основних недоліків застосування примусових методів проведення допиту, проведення дослідження переваг запровадження в роботу правоохоронних органів процесуального інтерв'ю. **Методологія.** Для підготовки цієї публікації були використані як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження. Серед них необхідно виокремити такі: історичний; порівняльний, формально-логічний, системно-структурний та функціональний. Основні положення та висновки статті ґрунтуються на результатах опрацювання наукових публікацій, аналізі юридичної літератури та законодавчих актів та особистому досвіду автора. **Наукова новизна** дослідження полягає в обґрунтуванні необхідності реформування підходу до проведення допитів у вітчизняній кримінальній практиці. Запропоновано шляхи адаптації досвіду провідних європейських країн у сфері процесуального інтерв'ювання за методикою Р.Е.А.С.Е. Автор убачає необхідність подальших досліджень за цим напрямом, адже їх результати матимуть безпосереднє значення для підвищення ефективності роботи слідчих органів України, покращення довіри населення до правоохоронної системи загалом і найбільш повного процесуального захисту прав та свобод допитуваних осіб. **Висновки:** 1) важливо вивчити особу опитуваного для об'єктивних і неупереджених доказів; 2) ретельне вивчення особистості допитуваної особи є обґрунтовано необхідною для отримання об'єктивних та неупереджених свідчень; 3) найбільш доцільними методами криміналістичного дослідження особистості автор вважає: методи бесіди, спостереження, моделювання, біографічний метод; 4) встановлення психологічного контакту є обов'язковою умовою формування ефективної комунікації між слідчим і допитуваним для досягнення цілей допиту. Автор вважає, що заради підвищення ефективності проведення досудового розслідування в системі освіти правоохоронних органів України необхідно обов'язково запровадити додаткові курси, що давали б змогу слідчим отримувати сучасну й систематизовану інформацію про переваги інформативних методів ведення допиту (інтерв'ювання), зокрема за методикою Р.Е.А.С.Е.

Ключові слова: допит; процесуальне інтерв'ю; особистість; аналіз особистості; психологічний контакт; тактичний прийом.

Вступ

Удосконалення процесів розкриття та розслідування злочинів є одним із головних завдань правоохоронних органів. Але його виконання неможливе без запровадження сучасних видів і методів криміналістичної тактики проведення допиту. Допит є одним із найбільш поширених засобів отримання доказової інформації в системі слідчих дій. Вітчизняними та іноземними дослідниками в галузі криміналістики приділено багато уваги питанням методики й тактик проведення допиту. Проте дослідження останніх десятиріч у сфері юридичної психології та практика іноземних правоохоронних органів свідчать про необхідність перегляду концептуального підходу до допиту, зміни методів отримання інформації. Саме це зумовлює актуальність дослідження.

Проблематику проведення допиту вивчали такі вчені-криміналісти: В. В. Баранчук (Baranchuk, 2009), Б. М. Дердюк, М. І. Порубов (Porubov, 1973; Porubov, 1998), М. В. Салтевський (Saltevskiy, 2005), А. М. Тимчишин, В. Ю. Шепітько (Shepitko, 2001; Shepitko, 2007) та ін. Безпосередньо особливості процесу встановлення психологічного контакту під час досудового розслідування досліджували такі вчені, як: М. В. Боева,

Ф. В. Глазирін (Glazyrin, 1973) А. В. Дулов (Dulov, 1975), М. І. Єнікеев, Г. О. Зорін (Zorin, 2001), В. О. Коновалова, В. Г. Лукашевич (Lukashevich, 1989) тощо. На необхідність використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі звертали увагу О. В. Полстовалов (Polstovalov, 2009), В. О. Пономаренков (Ponomarenkov, 2008).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення перспективних методів проведення допиту особи під час досудового розслідування в Україні з урахуванням міжнародного досвіду в галузі кримінальної психології.

Виклад основного матеріалу

Вчені, що займаються дослідженнями поведінки й мозку, наполягають на тому, що психологічний або фізичний тиск не є надійним і продуктивним засобом отримання точної інформації. Ці фактори негативно впливають на діянки мозку, пов'язані з пам'яттю та когнітивною функцією загалом. Вони можуть порушувати функції пам'яті, які належать до кодування, консолідації та відтворення інформації.

Дотепер у низці країн під час проведення слідчих дій продовжують домінувати методи, що ґрунтуються на психологічних маніпуляціях із підозрюваними, спрямовані на зниження опору підозрюваного та спонукання до визнання (Walsh, Oxburgh, Redlich, & Myklebust, 2016). Наприклад, дослідники визначили 25 різних методів психологічної маніпуляції, які існували в США (Leo, 1996) і 17 – у Великобританії (Soukara, Bull, Vrij, Turner, & Cherryman, 2009). Одне з найвпливовіших досліджень встановило існування 71 допитувальної техніки, що використовувалася не лише в поліцейському розслідуванні, а й службами розвідки, безпеки, збройними силами (Kelly, Miller, Redlich, & Kleinman, 2013).

Система кримінального правосуддя наводить незаперечні докази того, що результатом застосування примусових методів ведення опитування, навіть коли вони не підпадають під категорію тортур, є помилкові обвинувачення. Примус може придушити волю особи настільки, що вона може засумніватися у своїй пам'яті, повірити висунутим проти неї звинуваченням або визнати себе винною в силу своєї переконаності в тому, що ніхто не повірить в її невинуватість.

За даними Хуана Е. Мендеса (Mendes, 2016), зазначеними в доповіді для Генеральної Асамблеї ООН у 2016 році, понад чверть помилково засуджених осіб у деяких країнах здійснили неправдиве зізнання або дали свідчення обвинувального характеру проти самих себе. Перегляд вироків і відновлення в правах зазначених осіб відбулися на підставі результатів аналізу ДНК.

Результати досліджень доводять, що чим вищий рівень примусу під час допиту, тим вищою є ймовірність отримання помилкового зізнання.

У зв'язку з цим все більше розвинених країн змінюють концепцію отримання інформації від свідків та підозрюваних. На зміну допиту в класичному вітчизняному розумінні приходить процесуальне інтерв'ю. В його основі лежать принципи міжособистісного спілкування – повага, етика та права людини. Спілкування, побудоване на цих принципах, стимулює до комунікації та дозволяє слідству зібрати якомога більше достовірної та надійної інформації.

На відміну від обвинувальних методів допиту, процесуальне інтерв'ю застосовується для отримання даних та орієнтоване на збір фактів, пов'язаних зі злочинном, а не на отримання зізнань (Bull, & Soukara, 2010), що значно зменшує можливість здійснення психологічного тиску й обману (Dixon, 2010).

Процесуальне інтерв'ю покликане запобігати неправдивим зізнанням або помилкам у процесі здійснення правосуддя. Цей метод допомагає співробітникам проводити інтерв'ю систематично та неупереджено й уникати розповсюджених

помилоч, пов'язаних із передчасними висновками. Також важливо, що процесуальне інтерв'ю сприяє комунікації та обміну інформацією, що призводить до виявлення злочинів. З точки зору захисту прав людини, процесуальне інтерв'ю допомагає застосуванню презумпції невинуватості на практиці.

Процесуальне інтерв'ю зменшує ризик людської помилки та неправдивих зізнань, які можуть статися в результаті застосування методів, призначених для отримання зізнання та підтвердження версії, яку інтерв'юер вважає істиною.

Іноземними спеціалістами було визначено такі переваги проведення процесуального інтерв'ю:

– по-перше, це довіра громадськості, адже професійні інтерв'ю надають високоякісний матеріал, який дозволить притягнути винних до відповідальності та виправдати невинних;

– по-друге, послідовне проведення опитування – розслідування, в основному відбувається за межами поліцейської дільниці; інтерв'ю з потерпілими та свідками проводяться на місці злочину, в будинках свідків, за місцем їхньої роботи, в автомобілях і на вулиці, що допомагає слідчим досягти позитивних результатів навіть у важких випадках;

– по-третє, це робота із жертвами та свідками, адже вони можуть бути засмучені, налякані або збентежені; більш лояльні слідчі методи співбесіди допоможуть заспокоїти їх, аби вони могли надати точнішу інформацію.

Процес підготовки до проведення допиту повинен щонайменше у 2–3 рази перевищувати час проведення слідчої (розшукової) дії. Така підготовка необхідна, і чим ретельнішою вона є, тим меншою є ймовірність помилок, насамперед тактичного характеру (Dudko, 2019, p. 175).

Як зазначає В. Давиденко (Davydenko, 2019, p. 53), у переліку завдань підготовки слідчого до допиту підозрюваного пріоритетними є збирання вихідної характеризуючої інформації, ознайомлення з даними про особу допитуваного. Така характеризуюча інформація сприятиме обранню ефективної тактики допиту, визначенню правильності оцінки його показань.

Вітчизняна практика засвідчує, що слідчі доволі часто приділяють недостатньо часу вивченню особистості допитуваної особи. Однак проблеми тактики допиту неможливо розв'язати без урахування особистості допитуваного, оскільки діапазон зазначених осіб як у віковому, так і в соціальному аспекті достатньо широкий (це можуть бути як малолітні особи, так і раніше судимі, особи, які не притягалися до кримінальної відповідальності).

Під час оцінювання отриманих показань необхідно порівнювати їх з уже наявними у справі доказами, а також ретельно проаналізувати з урахуванням соціально-психологічних особливостей допитуваного, оскільки свідчення формуються

під впливом різних суб'єктивних й об'єктивних факторів, пов'язаних як з індивідуальністю самого допитуваного, так і з особливостями умов та обставин, у яких відбувалося сприйняття інформації, її збереження в пам'яті й відтворення на допиті. Тобто йдеться про те, що в процесі досудового розслідування у слідчого виникає практична необхідність вивчення особистості допитуваної особи.

Поняття «особистість» є об'єктом дослідження різних галузей знань: у філософії вивчається роль особистості в суспільстві, особливості індивідуальної та суспільної свідомості; психологів переважно цікавить зміст психічних процесів, що відбуваються у свідомості особистості, властивостей і станів; юристи звертаються до особистості як до учасника правовідносин.

Криміналістичне ж вивчення особистості має на меті виявлення основних індивідуальних рис, властивостей та характеристик людини, що мають значення в розслідуванні злочину, її взаємодію з іншими особами.

Вважаємо, що особистість допитуваного повинна бути об'єктом самостійного криміналістичного аналізу, в якому першочергового значення набувають відомості, що характеризують допитуваного як особу, котра сприймає та передає інформацію. Причому слідчим повинні бути встановлені й оцінені особливості розумових здібностей та пам'яті допитуваного. Важливе значення мають вік, стать, світогляд людини, її життєвий досвід, професія. Для вибору тактики допиту слід брати до уваги й рівень розвитку мови допитуваного.

Для отримання від свідка достовірних показань має вагоме значення рівень його інтелектуального розвитку. Саме встановлення слідчим здатності (нездатності, обмеженої здатності) свідка розуміти сутність і значення події кримінального правопорушення та його здатності (нездатності, обмеженої здатності) об'єктивно відтворювати її є необхідною умовою для подальшої верифікації показань (Tsilmak, 2019, p. 202).

Особистість допитуваного може бути вивчена ретельніше та заздалегідь, із використанням інформації, отриманої в ході допиту інших учасників процесу, а також на підставі даних інших слідчих дій. Проте, в переважній більшості випадків, вивчення особистості допитуваного відбувається під час бесіди, що передує допиту, а також і в процесі самого допиту. Метод бесіди доповнюється спостереженням за поведінкою допитуваного. У необхідних випадках може призначатися судово-психологічна експертиза для встановлення здатності допитуваного правильно сприймати та відтворювати інформацію.

Вивчення особистості допитуваного слідчим повинно проводитися за заздалегідь розробленим

планом, в якому повинні бути передбачені такі пункти:

- визначення задач вивчення особистості;
- підготовка питань, що підлягають з'ясуванню;
- встановлення конкретних способів, методів і методик вивчення даної особистості;
- шляхи перевірки отриманих результатів.

Вважаємо, що, вивчаючи особистість допитуваного, слідчому доцільно використовувати методи бесіди, спостереження, моделювання, біографічний метод. Розглянемо основні особливості кожного з них.

Найпоширенішим є метод бесіди. Бесіда передбачає взаємний обмін інформацією шляхом розмови неформального характеру. Під час бесіди, що проводиться перед допитом, можна виявити важливі параметри, які характеризують особу допитуваного, наприклад, інтелектуальний, культурний, професійний рівень розвитку, темперамент, стан психіки. Деякі мовні особливості людини можуть вказувати на наявність у неї психічних хвороб або особливих психічних станів.

Криміналістичне спостереження є одним із найпоширеніших методів кримінального судочинства. Під час бесіди або в процесі допиту слідчий, сприймаючи обсяг інформації, спостерігає за поведінкою, манерами та реакціями допитуваного. Однак слід враховувати, що даний метод дуже відрізняється від звичайного і має специфічні особливості. Так, у процесі криміналістичного спостереження необхідно виявляти як негативні, так і позитивні моменти поведінки. Для об'єктивної оцінки слід конкретно формулювати результати спостереження і до їх оцінки залучати відповідних фахівців, а також ставити під сумнів елементи, які демонструються навмисне, оскільки вони можуть врешті-решт виявитися помилковою демонстрацією, симуляцією або інсценуванням.

Метод криміналістичного спостереження простий у застосуванні, доступний, економічний, переважно досить інформативний, хоча для конкретних висновків вимагає вдосталь часу. Тому доцільність його застосування для збору інформації очевидна.

Ще одним методом вивчення особистості є криміналістичне моделювання – процес побудови, вивчення та використання моделей пізнаваних об'єктів. Ефективність допиту в процесі підготовки багату в чому підвищується завдяки використанню методу перспективного ситуаційного моделювання. Враховуючи особливості особи та конкретних обставин розслідуваної кримінальної справи, слідчий може заздалегідь змоделювати можливі ситуації допиту. У ряді інших ситуацій аналіз особистості допитуваного допоможе виявити його позитивні якості, стимуляція яких слідчим сприятиме отриманню необхідної інформації на допиті.

Біографічний метод дає можливість проаналізувати життя та діяльність конкретної людини в певній хронологічній послідовності з урахуванням

визначення психологічної обумовленості мотивів поведінки.

Джерелами відомостей біографічного характеру є, як правило, розповіді самого допитуваного про різні періоди його життя або ж дані, отримані від його рідних, знайомих, колег. Також може бути проаналізована й особиста кореспонденція, матеріали кримінальних справ, якщо допитуваний раніше притягувався до відповідальності.

Можливе й опосередковане вивчення особистості, яке буває, як правило, на початковому етапі розслідування. Причому слідчий знайомиться з особистісними особливостями потенційних допитуваних на підставі аналізу зібраних документів та іншої інформації, використовуючи широко відомий в криміналістиці метод узагальнення незалежних характеристик. В узагальненій оцінці певною мірою нівелюються можливі суб'єктивні відхилення, що забезпечує достатню об'єктивність отриманих результатів.

Одним із достовірних методів вивчення особистості в кримінальному судочинстві може виступати проведення відповідних експертиз. На думку дослідників, судово-медична експертиза стану здоров'я та судово-психологічна експертиза можуть надати повнішу інформацію щодо окремих характеристик особистості.

Після попереднього дослідження особистості допитуваної особи, важливим фактором успішного допиту є формування психологічного контакту між учасниками цієї слідчої дії.

Складність допиту полягає в тому, що він є суворо регламентованою кримінально-процесуальними нормами форму спілкування, яка завжди має вимушений характер і зумовлена необхідністю. Така ситуація викликає психологічну близькість людей, «викликає» додаткові комунікативні перешкоди, що в окремих випадках сприяє приховуванню істини у справі (Tsybenko, 2018, p. 209).

Успіх допиту багато в чому залежить від того, наскільки повно будуть враховані та використані особливості особистості допитуваного: його психіка, культурний і загальноосвітній рівень, професія, погляди, громадська активність тощо.

Однак не всі слідчі можуть домогтися встановлення контакту з допитуваним. Психологічному контакту сприяють комунікабельність слідчого, тобто його здатність викликати прихильність до себе людей, вміння з урахуванням індивідуальних особливостей допитуваного (віку, характеру, інтересів, психічного стану, ставлення до справи тощо) знаходити правильний тон у спілкуванні, пробуджувати зацікавленість до дачі правдивих показань. Встановлюючи психологічний контакт, важливого значення набувають доброзичливість, коректність слідчого, його об'єктивність, неупередженість, готовність уважно вислухати допитуваного, вміння зняти напругу в спілкуванні.

Виникнення психологічного контакту сприяє отриманню повних й об'єктивних показань, які мають значення для встановлення істини у справі. Психологічний контакт є обов'язковим елементом успішного міжособистісного спілкування сторін, що взаємодіють: слідчого і допитуваного, незалежно від процесуального положення останнього, і є результатом міцно усталеного стану взаєморозуміння, довіри та ділової активності, в процесі якого допитуваний готовий повідомити слідчому необхідні дані, а слідчий – їх зафіксувати для ефективного використання надалі.

Налагодження тісних зв'язків між слідчим і допитуваним будується, з одного боку, на нормах кримінально-процесуального законодавства, а з іншого – на наукових положеннях криміналістики, судової психології, логіки (Lukashevich, 1989, p. 40). У криміналістичній та судово-психологічній літературі питання, пов'язане з визначенням поняття й змісту психологічного контакту при допиті, є дискусійним.

Психологічний контакт розглядається сучасною наукою як поетапний психологічний процес із певними особливостями прояву на кожному з етапів.

Зміст психологічного контакту вченими-криміналістами визначається по-різному: по-перше, як умова, прийом, стадія слідчої дії, по-друге, як стан слідчого й учасника слідчої дії.

В. Баранчук (Baranchuk, 2009) у дисертації «Система тактичних прийомів установа психологічного контакту при допиті» визначає психологічний контакт під час допиту як ситуаційно зумовлений двосторонній (багато-сторонній) взаємозв'язок між особами, що беруть участь у проведенні слідчих (розшукових) та судових дій, утворений за допомогою психологічного механізму скерованого впливу на підставі сприятливої психологічної атмосфери спілкування, що має на меті досягнення взаєморозуміння, подолання негативного психологічного відношення та змінення обраної позиції в сторону узгодженості.

Отже, психологічний контакт можна розглядати як тактичну операцію, яка об'єднує сукупність тактичних прийомів, спрямованих на вирішення серії завдань при здійсненні допиту. А. В. Дулов визначає психологічний контакт як «...цілеспрямовану, плановану діяльність по створенню умов, що забезпечують розвиток спілкування в потрібному напрямку й досягнення його цілей» (Dulov, 1975, p. 107) і вказує на необхідність врахування психічних явищ, які закономірно розвиваються у людини перед початком спілкування. Виявлення цих закономірностей поведінки, характерних для конкретної людини, є однією з головних задач слідчого при підготовці до слідчої дії. З одного боку, психологічний контакт дозволяє раціоналізувати режим спілкування, з іншого – психологічний контакт обумовлює оптимізацію інших слідчих дій

за участю особи, з якою слідчий на допиті раніше сформував стабільний психологічний контакт.

На даний момент серед науковців не існує єдиної концепції щодо етапів його встановлення. У криміналістиці розроблені тактичні прийоми встановлення психологічного контакту, які носять найбільш загальний характер.

В. Г. Лукашевич пропонує дев'ять способів встановлення психологічного контакту на допиті:

- створення належного оточення при допиті;
- допит наодинці;
- коректна поведінка слідчого як представника держави, що виконує важливі суспільні функції;
- демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до допитуваного, які породжують інтерес до слідчого як партнера по спілкуванню;
- демонстрація вміння вислухати до кінця, не підвищувати тон;
- проведення попередньої бесіди на абстрактну тему;
- звернення до логічного мислення;
- роз'яснення цілей і завдань допиту;
- створення оточення, що спонукає до зацікавленості в результатах допиту (Lukashevich, 1989, p. 259).

Вибір конкретних тактичних прийомів має здійснюватись на підставі з'ясування основної мети встановлення психологічного контакту та додаткових завдань.

Наукова новизна

Наукова новизна роботи вбачається в аргументованому формулюванні необхідності зміни концептуального підходу до такої слідчої дії, як

допит у вітчизняній криміналістиці. Запропоновано адаптування та подальша розробка західних «розслідувальних» методик допитування, які використовуються для всебічного збору інформації про подію (злочин), а не на для отримання зізнання та підтвердження версії, яку слідчий вважає істиною.

Висновки

Отже, на нашу думку, для отримання всебічної та неспотвореної інформації під час проведення допиту на стадії досудового розслідування слідчим необхідно не лише здійснити концептуальний перехід до процесуального інтерв'ю, але й активно використовувати в роботі тактичні засоби, розроблені у сфері соціальної психології.

Вважаємо, що продуктивність і темпи впровадження зазначених заходів у вітчизняну криміналістичну практику, залежатимуть від двох основних факторів:

- постійного підвищення кваліфікації слідчих в аспектах тактики та психології допиту, шляхом проведення тренінгів, курсів, консультацій тощо;
- законодавчої формалізації використання процесуального інтерв'ю під час досудового розслідування.

Комплексний та всебічний підхід до питань реформування методики проведення допиту на державному рівні, зокрема із залученням міжнародних спеціалістів, надасть українським фахівцям можливість підвищити якість роботи.

REFERENCES

- Baranchuk, V.V. (2009). Poniattia ta oznaky psykhologichnoho kontaktu v protsesi dopytu [Concepts and signs of psychological contact during interrogation]. *Zbirnyk naukovykh prats, Collection of scientific works*, 17, 326-332 [in Ukrainian].
- Baranchuk, V.V. (2018). Systema taktychnykh pryimov ustanovlennia psykhologichnoho kontaktu pry dopyti [System of tactical methods of establishing psychological contact during interrogation]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Bull, R., & Soukara, S. (2010). Four studies of what really happens in police interviews. G.D. Lassiter, C.A. Meissner (Eds.). *Police interrogations and false confessions: Current research, practice, and policy recommendations*, 81-95. Washington; DC; USA: American Psychological Association. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315169910-13>.
- Davydenko, V. (2019). Taktyka vykryttia nepravdyvykh pokazan pry rozsliduvanni ekonomichnykh zlochyniv [The tactic of exposing false testimony in the investigation of economic crimes]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo, Foreign trade: economics, finance, law*, 1, 45-57. doi: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(102\)05](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(102)05). [in Ukrainian]
- Dixon, D. (2010). Questioning suspects: A comparative perspective. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 26, 426-440. doi: <https://doi.org/10.1177/1043986210377107>.
- Dudko, O. (2019). Pomylyky advokata pid chas provedennia dopytu na stadii dosudovoho rozsliduvannia. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo, Entrepreneurship, Economy and Law*, 10, 173-178. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.29> [in Ukrainian]
- Dulov, A.V. (1975). *Sudebnaia psikhologiiia [Forensic Psychology]* (2nd ed., rev.). Minsk: Vysheishaia shk. [in Russian].
- Glazyrin, F.V. (1973). *Lzuchenie lichnosti obviniaemogo i taktika sledstvennykh deistvii [Study of the identity of the accused and tactics of investigative actions]*. Sverdlovsk: lurid. in-t [in Russian].
- Kelly, C.E., Miller, J.C., Redlich, A.D., & Kleinman, S.M. (2013). A taxonomy of interrogation methods. *Psychology, Public Policy, and Law*, 19, 165-178. doi: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0030310>.
- Leo, R.A. (1996). Inside the interrogation room. *Journal of Criminal Law & Criminology*, 86, 266-303. doi: <https://doi.org/10.2307/1144028>.

- Lukashevich, V.G. (1989). *Taktika obshcheniia sledovatelya s uchastnikami otdelnykh sledstvennykh deistvii (dopros, ochnaia stavka, prediavlenie dlia opoznaniia, proverka pokazanii na meste)* [Communication tactics of the investigator with participants in individual investigative actions (interrogation, confrontation, presentation for identification, verification of evidence on the spot)]. Kiev: NI i RIO KVSh MVD SSSR [in Russian].
- Mendes, Kh.E. (2016). *Promeznotochnyi doklad Spetsialnogo dokladchika po voprosu o pytkakh i drugikh znestokikh, beschelovechnykh ili uniznaiushchikh dostoinstvo vidakh obrashcheniia i nakazaniia* [Interim report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment]. Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/250/33/PDF/N1625033.pdf?OpenElement> [in Russian].
- Polstovalov, O.V. (2009). *Sovremennye problemy kriminalisticheskoi taktiki* [Modern problems of forensic tactics]. Moscow: lurlitinform [in Russian].
- Ponomarenkov, V.A. (2008). Etnosotsialnaia determinatsiia ugolovno-protsessualnogo dokazyvaniia [Ethnosocial determination of criminal procedural evidence]. *Doctor's thesis*. Vladimir [in Russian].
- Porubov, N.I. (1973). *Dopros v sovetskom ugolovnom protsesse* [Interrogation in the Soviet criminal trial] (2nd ed., rev.). Minsk: Vysheishaia shk. [in Russian].
- Porubov, N.I. (1998). *Taktika doprosa na predvaritelnom sledstvii* [Pre-trial interrogation tactics]. Moscow: BEK [in Russian].
- Saltevs'kyi, M.V. (2005). *Kryminalistyka (u suchasnomu vykladi)* [Forensic science (today)]. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
- Shepitko, V.Yu. (2001). *Dovidnyk slidchoho* [Investigator's Handbook]. Kyiv: InYure [in Ukrainian].
- Shepitko, V.Yu. (2007). *Kryminalistychna taktika (systemno-strukturnyi analiz)* [Forensic tactics (system-structural analysis)]. Kharkiv: Kharkiv yuryd. [in Ukrainian].
- Soukara, S., Bull, R., Vrij, A., Turner, M., & Cherryman, J. (2009). What really happens in police interviews of suspects? *Tactics and confessions. Psychology, Crime & Law*, 15, 493-506. doi: <https://doi.org/10.1080/10683160802201827>.
- Tsil'mak, O.M. (2019). Osnovni zavdannia slidchoho dlia veryfikatsii pokazan svidka [The primary investigator's tasks for testimonies verification]. *Mizhvidomchyi Naukovo-metodychnyi zbirnyk «Kryminalistyka i sudova ekspertyza», Interdepartmental scientific-practical collection «Criminalistics and Forensics», 64, 200-209. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.17>. [in Ukrainian].*
- Tsybenko, O.S. (2018). Osoblyvosti dopytu pidozriuvanoho pry rozsliduvanni nezakonnoho zavolodinnia avtomobilem, uchynenoho iz podolanniam system zakhystu [Features of the interrogation of the suspect in the investigation of the illegal capture of a car made with overcoming protection systems.]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 1, 208-212. doi: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-1-208-212> [in Ukrainian].
- Walsh, D., Oxburgh, G., Redlich, A., & Myklebust, T. (Eds.). (2016). Interview and interrogations of suspects: Obtaining the truth, not just confessions. *International developments and practices in investigative interviewing and interrogation*, 2, 267-270. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315769677>.
- Zorin, G.A. (2001). *Rukovodstvo po taktike doprosa* [Interrogation Tactics Guide]. Moscow: lurlitinform [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Баранчук В. В. Поняття та ознаки психологічного контакту в процесі допиту. *Збірник науковий праць*. 2009. Вип. 17. С. 326–332.
- Баранчук В. В. Система тактичних прийомів установлення психологічного контакту при допиті : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 20 с.
- Bull R., Soukara S. Four studies of what really happens in police interviews / in G. D. Lassiter, C. A. Meissner (Eds.). *Police interrogations and false confessions: Current research, practice, and policy recommendations*. Washington ; DC ; USA : American Psychological Association, 2010. P. 81–95.
- Давиденко В. Тактика викриття неправдивих показань при розслідуванні економічних злочинів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 1. С. 45–57. doi: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(102\)05](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(102)05).
- Dixon D. Questioning suspects: A comparative perspective. *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 2010. No. 26. P. 426–440.
- Дудко, О. Помилки адвоката під час проведення допиту на стадії досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 173-178. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.29>.
- Дулов А. В. Судебная психология : учеб. пособие. 2-е изд. испр. и доп. Минск : Вышэйшая шк., 1975. 464 с.
- Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий : учеб. пособие. Свердловск : Юрид. ин-т, 1973. 178 с.
- Kelly C. E., Miller J. C., Redlich A. D., Kleinman S. M. A taxonomy of interrogation methods. *Psychology, Public Policy, and Law*. 2013. No. 19. P. 165–178.
- Leo R. A. Inside the interrogation room. *Journal of Criminal Law & Criminology*. 1996. No. 86. P. 266–303.
- Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте). Киев : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. 88 с.
- Мендес Х. Э. Промежуточный доклад Специального докладчика по вопросу о пытках и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видах обращения и наказания. 2016. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/250/33/PDF/N1625033.pdf?OpenElement>.
- Полстovalов О. В. Современные проблемы криминалистической тактики. М. : Юрлитинформ, 2009. 376 с.

- Пономаренков В. А. Этносоциальная детерминация уголовно-процессуального доказывания : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Владимир, 2008. 325 с.
- Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном процессе. 2-е изд., перераб. и доп. Минск : Вышэйш. шк., 1973. 368 с.
- Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии. М. : БЕК, 1998. 208 с.
- Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
- Шепітько В. Ю. Довідник слідчого. Київ : Ін Юре, 2001. 208 с.
- Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 432 с.
- Soukara S., Bull R., Vrij A., Turner M., Cherryman J. What really happens in police interviews of suspects? *Tactics and confessions. Psychology, Crime & Law*. 2009. No. 15. P. 493–506.
- Цільмак О. М. Основні завдання слідчого для верифікації показань свідка. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. № 64. С. 200-209. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.17>.
- Цибенко О.С. Особливості допиту підозрюваного при розслідуванні незаконного заволодіння автомобілем, учиненого із подоланням систем захисту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 208-212. doi: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-1-208-212>.
- Interview and interrogations of suspects: Obtaining the truth, not just confessions / in D. Walsh, G. Oxburgh, A. Redlich, T. Myklebust (Eds.). *International developments and practices in investigative interviewing and interrogation*. 2016. Vol. 2. P. 267–270.
- Зорин Г. А. Руководство по тактике допроса : учеб.-практ. пособие. М. : Юрлитинформ, 2001. 320 с.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.2019

Braverman S. – Researcher of the Department of Law Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6118-2483>

Analysis of Modern Approaches to Increasing the Efficiency of Interrogation during the Pre-Trial Investigation

The first purpose of the article is to show the current state of the scientific development of such investigative action as «interrogation». The article describes the changes of personal perception of «interrogation» in the world practice, under the great influence of new researches in the field of legal psychology, concerned the main disadvantages of the coercive methods of interrogation, and that is the second aim of the article. In addition, the third aim of the article is to conduct the research about the benefits of implementation interrogational methods in to the practices of law enforcement agencies in Ukraine and abroad.

Methodology. Both general scientific and special research methods were used to prepare this work. There are historical, comparative, formal-logical, system-structural and functional methods worth to be highlighted separately. The main provisions and conclusions of the article are based on the scientific publications researches, legal literature and legislation analysis, unique investigative experience of the author. The **scientific novelty** of the research is to substantiate the demand for new approaches of conducting interrogations in domestic criminal practice. The author of the article proposes to adopt the experience of leading European countries in the field of procedural interviewing by the method of P.E.A.C.E. The author sees the need for further researches in this area, because the results of this will improve the investigative efficiency of law-enforcement bodies in Ukraine. It will also improve public confidence in the law enforcement system, and will provide fullest procedural protection of interviewee's rights and freedoms. **Conclusions.** The results of the research indicate the following: 1) It is very important to study carefully the identity of the interviewee for objective and impartial evidence; 2) The author considers that methods of conversation, observation, modeling and biographical method are the most expedient methods to conduct forensic investigation of personality; 3) Establishing the psychological contact with person is main stipulation for forming effective communication between the investigator and the interrogatee. It is possible to achieve the purpose of the interrogation during such kind of communication more effectively. The author believes that additional courses should be introduced in the law enforcement education system of Ukraine in order to increase the effectiveness of pre-trial investigation, in which investigators could be provided by systematic and up to date information about the benefits of informative interrogation methods (interviews), like the PEACE method.

Keywords: interrogation; investigative interviewing; personality; personality research; psychological contact; interrogation tactic.

Скубак Е. О. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2111-3664>

Психологічна природа й мотиви злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, і способи їх подолання

Метою статті є аналіз мотивації та стимулів державних службовців до вчинення злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, з подальшим визначенням психологічних передумов для ефективного розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем державними службовцями в Україні, зокрема керівниками державних підприємств. **Методологія.** Дослідження здійснено на підставі опрацювання й аналізу наукових праць криміналістів України та інших країн. Як методологія наукового пізнання використано системний, функціональний, загальнонауковий (аналогія, аналіз, синтез, порівняння) та спеціально-юридичні (порівняльно-правовий, формально-правовий, конкретно-правовий) методи. **Наукова новизна.** У процесі дослідження було визначено основні групи мотивів як спонукальних причин дій та поведінки особи під час зловживання службовим становищем, проаналізовано роль заробітної плати як універсального запобіжника корупційних ризиків, надано оцінку державній системі невідворотності покарання, належного контролю за державними закупівлями, моніторингу способу життя чиновників, а також ролі дієвого антикорупційного законодавства та спеціалізованих антикорупційних органів. Результатом дослідження є здійснення психологічного аналізу мети й мотиву вчинення корупційних злочинів держслужбовцями на прикладі різних країн світу. Визначено можливі чинники та підґрунтя для вчинення корупційних правопорушень. Запропоновано шляхи пошуку психологічних засад зниження злочинної мотивації у сфері злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем. **Висновки.** На підставі дослідження виокремлено основні мотиви, корупціогенні фактори для зловживання службовим становищем, представлено рекомендації щодо комплексних заходів подолання корупційних мотивів державних службовців, запропоновано практичні механізми їх втілення.

Ключові слова: зловживання владою; зловживання службовим становищем; корупція; мотиви злочинів; особистість державного службовця; розслідування кримінальних проваджень.

Вступ

Питання вивчення психологічної природи злочинної діяльності з метою ефективного розслідування злочинів було розглянуто в наукових працях криміналістів України й інших країн: Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, А. Ф. Волобуєва, В. Г. Гончаренка, В. А. Журавля, А. В. Іщенка, Н. І. Клименко, В. Я. Колдіна, О. М. Колесніченка, В. О. Коновалової та інших. Разом з тим, криміналістичним рекомендаціям щодо розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем з використанням відомостей про психологічні характеристики суб'єкту злочину, присвячено недостатньо уваги.

Мета і завдання дослідження

З метою визначення психологічних передумов ефективного розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні, зокрема керівниками державних підприємств, необхідно глибше вивчити мотиви особи в цій сфері кримінальних правопорушень та з'ясувати ті чинники, які спонукають до вчинення злочинів цього виду.

Виклад основного матеріалу

Поняття професійної мотивації науковці визначають як структуру мотивів, котрі відображають самоціннісне (вияв внутрішнього

спонування до діяльності) й інструментальне (система стимулів) ставлення до професійної діяльності (Sydorenko, 2013).

У середині 60-х років ХХ століття почали з'являтися наукові праці, присвячені вивченню мотивації та стимулів державних службовців. Так, частина дослідників основними мотивами чиновника вважала перспективу кар'єрного зростання і справедливе просування по службі. Водночас інші науковці виокремлювали такі ключові мотиви державних службовців, як: влада, дохід, престиж, безпека (захищеність), зручність, відданість (ідеї, народу), гордість за бездоганно виконану роботу, бажання служити суспільним інтересам (Arefniia, 2018).

Мотиви як спонукальні причини дій та поведінки поділяються на такі групи (Artemenko, 2016):

- матеріальні (матеріальна винагорода, поліпшення житлових умов, придбання матеріальних цінностей);
- духовні (вияв своїх вмінь і можливостей, підвищення професійної майстерності, потяг до змістовної та відповідальної роботи, бажання отримати нові знання);
- виробничо-побутові (сприятливий режим праці й відпочинку, мікроклімат у колективі);
- соціальні (престижність, соціальні гарантії, бажання підвищити соціальний статус, мати певну позицію у суспільстві).

Беручи за основу зазначену класифікацію, варто детальніше розкрити особистісні характеристики осіб, що обіймають керівні посади у державних підприємствах, та особливості їхньої мотивації, що сприятиме об'єктивному вивченню особи в аспекті можливого вчинення нею протиправних дій для подальшої побудови плану досудового розслідування щодо можливого вчинення нею кримінального правопорушення.

Результати дослідження мотиваційно-ціннісної сфери державних службовців (Zelinskyi, & Reznichenko, 2013) також підтверджують, що найпривабливішими в роботі останні вважають такі цінності: гроші й матеріальне благополуччя; можливість самовдосконалення; коло спілкування; високий соціальний статус. Причому, основними стимулюючими факторами є підвищення заробітної плати, довіра керівництва, просування по службі.

Вважається, що головним мотивуючим стимулом проти зловживання службовим становищем всупереч інтересам служби є високий рівень зарплати посадовця. Низька зарплата посадовця, керівника державного підприємства чи бюджетного працівника підвищує його стимули шукати джерела додаткових доходів, зокрема, якщо зарплати не покриватимуть базових потреб їхніх родин.

Рей Фісман та Міріам Голден (Fisman, & Golden, 2017), досліджуючи корупцію у своїй книзі «Корупція: що кожен повинен знати», зазначають, що в Індії 1997 року зарплати працівників митниці підвищили вдвічі, утім це не вплинуло на зростання митних надходжень, що могло свідчити про подальше продовження службовцями отримання хабарів. Економісти, досліджуючи проблему, дійшли висновку, що причиною можуть бути високі митні тарифи. Торгові митні бар'єри створювали настільки сприятливі можливості для корупції, що навіть двократне підвищення зарплат не слугувало достатнім стимулом для припинення подальшого отримання неправомірної вигоди з використанням наданого службового становища.

За відсутності системи належного контролю та гарантованого покарання стійка культура корупційних норм, незаконного збагачення в організації та культ розкоші серед посадовців стимулюють не відмовлятися від хабарів, навіть на тлі зростання офіційних доходів.

Утім протилежна ситуація за наявності схожих вихідних даних відбувалася в іншій країні. Вивчаючи корупцію у сфері державних закупівель у лікарнях Аргентини, економісти (Shapiro, & Stiglitz, 1984) дійшли висновку, що після підвищення рівня зарплат працівникам шпиталів, останні почали заощаджувати бюджетні кошти та здійснювали закупівлі необхідних товарів за нижчими цінами, ніж до цього, що вказує на зниження рівня отримання неправомірної вигоди від постачальників товарів за завищеними цінами.

Але спрацьовувало це лише після проведення низки антикорупційних заходів: покращення системи моніторингу державних закупівель і запровадження суворішого контролю використання бюджетних коштів.

Таким чином, справедливим є висновок, що роль заробітної плати як позитивного матеріального стимулу, який би знижував потребу в незаконних доходах, жодним чином не впливає на відсутність у державі дієвої системи невідворотності покарання. Це не означає, що рівень зарплат є недієвим або другорядним інструментом у подоланні корупції, але даний засіб не може бути ефективним інструментом сам собою. Якщо ймовірність покарання низька, стимули поводитися чесно теж будуть низькими.

Класичним «ідеальним» прикладом симбіозу високого матеріального забезпечення держслужбовців (на рівні провідних топ-менеджерів приватних корпорацій) та, паралельно з цим, досконалої побудованої правоохоронної та судової систем за принципами невідворотності покарання та нульової толерантності до корупції, є Сінгапур.

Антикорупційне законодавство Сінгапуру встановлює «презумпцію винуватості» чиновників – за наявністю підозри він вважається корупціонером, якщо не доведе зворотне. Це одна із небагатьох країн світу, де тягар доказування невинуватості цілком покладається на підозрюваного у скоєнні корупційного правопорушення.

Крім того, для ефективного правозастосування урядом Сінгапуру був створений та наділений надзвичайними повноваженнями спеціалізований антикорупційний орган – Бюро розслідувань корупційної діяльності. Представники Бюро мають виключне право без рішення суду затримувати і обшукувати осіб, підозрюваних у корупційних діяннях, до яких є претензії на підставі інформації з достовірних джерел, можуть вести розслідування стосовно їхніх дружин, дітей, родичів і поручителів. Законною практикою стало надання громадянами на вимогу слідчих потрібної їм конфіденційної інформації. Відмова від співпраці зі слідством і приховування інформації розглядаються як правопорушення і караються штрафом до 10 тис. доларів США або взяттям під варту на термін до року. До суду можна притягнути будь-якого громадянина, незалежно від його статусу і рангу. Під особливим контролем перебувають вищі посадові особи та працівники правозастосовних органів, які обіймають потенційно корупціогенні посади.

Крім того, мабуть, основним нововведенням було те, що слідчі Бюро не мають потреби доводити, що хабарник дійсно мав можливість надати необхідну послугу. Всі закінчені розслідування справи передаються прокурору з пропозицією вжити щодо конкретних осіб передбачені законом дії (Hermenchuk, 2011).

Таким чином, наявність у державі досконалого законодавства у сфері запобігання вчиненню корупційних злочинів, а також дієвих спеціалізованих правоохоронних органів у сфері запобігання та протидії корупції є важливими факторами подавлення мотивів чиновників до зловживання службовим становищем.

Окрему увагу слід приділити негативним соціальним стимулам, тобто тим чинникам, які сприяють вчиненню корупційних кримінальних правопорушень. У корумпованому соціальному середовищі фактори доброчесності, законослухняності, сумлінності та патріотизму втрачають дієвість. Корпоративна етика колективу з домінуванням культу незаконного збагачення та максимального споживання залишає новому співробітнику лише два шляхи розвитку подій: або слідувати сталим правилам, встановленим у колективі, і бути задіяним у корупційному механізмі, або залишити цей колектив.

Зовсім інша ситуація складається всередині колективу, який дотримується принципів доброчесності та високих етичних норм, оскільки майже неможливо порушувати закон, коли оточення, у якому ти знаходишся, їх дотримується. По-перше, різко зростає ймовірність бути виявленим і покараним, по-друге, особа зіштовхується з постійним суспільним неприйняттям. У суспільствах розвинутої демократії з високим рівнем демократичних свобод та правосвідомості громадян найбільшим негативним соціальним наслідком є втрата добропорядної репутації у суспільстві. Втрата репутації фактично робить людину «токсичною» та не спроможною до подальшого кар'єрного зростання в будь-якій сфері.

У своїх роботах американський дослідник Г. С. Беккер зазначає, що стримування протиправної поведінки залежить, по-перше, від ймовірності її виявлення й притягнення до відповідальності правопорушника, а також від характеру застосовуваних санкцій: як покарань, винесених судовими інстанціями, так і більш специфічних негативних наслідків – втрати репутації або громадського осуду.

Ще одним чинником, який створює умови та передумови для зловживання службовим становищем, є високий рівень бюрократії, превалювання дозвільної системи видачі документів і надмірний контакт чиновників з клієнтами. За таких умов будь-який чиновник, рівень зарплати якого залишається фіксованим незалежно від кількості опрацьованої роботи, намагається максимально зменшити навантаження на себе, зменшуючи потік документів та, відповідно, людей, уповільнюючи швидкість їх обробки та опрацювання. Тривале опрацювання документів державним органом є найпоширенішим корупціогенним фактором в усіх країнах світу, який створює умови, за яких люди вимушені шукати будь-які способи пришвидшення

надання їм публічних послуг шляхом пропонування неправомірної вигоди чиновнику.

Так, спрощення бюрократичних процедур у Південній Кореї за рахунок жорсткого реформування держструктур позитивно вплинуло на зниження рівня корупції в країні. Таким чином, помітно скоротилася кількість контактів з чиновниками, ліцензованих видів діяльності, обов'язкових погоджень і підписів. У країні майже два десятиріччя працює система стеження OPEN, що дозволяє громадянам подавати заяву про корупцію у режимі онлайн, а також контролювати через Інтернет процес розгляду своєї заявки. Кожна заява про факт корупції розслідується в обов'язковому порядку.

За викладених умов необхідним є запровадження у сфері регуляторної політики механізмів, направлених на мінімальний контакт громадянина з державним службовцем, шляхом автоматизації та запровадження електронної форми та дистанційної видачі всіх видів довідок, рішень органів державної влади та місцевого самоврядування.

Окремим мотивом до вчинення дій як позитивного, так і негативного характеру є потреба у так званому самоутвердженні особи.

Мотиви *самоутвердження* виникають унаслідок прагнення мати визначений статус на соціальному, соціально-психологічному (особистісно значущого оточення, референтної групи) й індивідуально-психологічному рівнях (самооцінка, самоповага) (Khekkhauzen, 1986).

Його задоволення відбувається завдяки вчинкам, що демонструють (реально або уявно) сильні сторони особи. Мотив самоутвердження простежується при вчиненні злочинів різної спрямованості, тобто він не є специфічним для злочинів корисливих, корисливо-насильницьких, насильницьких, хоча й проявляється на різних рівнях особистості. Зокрема, вчинення розбою дозволяє самоутверджуватися на соціально-психологічному та індивідуально-психологічному рівнях.

Самоутверджуючись, людина схильна відчувати у собі впевненість та незалежність, що й забезпечує їй необхідний психологічний комфорт і гармонію. За таких умов відчуття власної неповноцінності мінімізується.

Корислива мета зловживання службовим становищем, а також учинення інших корупційних злочинів виражається в інтелектуальному (передбачення настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді шкоди для здоров'я потерпілого) та вольовому (бажання настання таких наслідків) компонентах умисної вини. У психологічному сенсі сутність вольового процесу полягає в активному внутрішньому прагненні суб'єкта до досягнення наміченої мети шляхом використання наданих йому державою владних повноважень не в

інтересах держави, служби або суспільного блага, а заради задоволення власних матеріальних потреб та амбіцій.

Так, для окремих категорій осіб з викривленими цінностями, замість бажання приносити користь суспільству, прагнення до самореалізації та бажання зробити успішну кар'єру, основним мотивом є доведення собі власної спроможності шляхом використання наданих повноважень, обходу встановлених державою правил та вимог, отримуючи при цьому додаткові незаконні дивіденди від свого перебування на обійманій посаді. За вказаної форми самоутвердження для чиновника пріоритетом стає не розмір одержаної неправомірної вигоди, а задоволення від самого успішного факту вчинення корупційного злочину, як доказу інтелектуальної переваги над іншими.

Слушною є думка із В. М. Кудрявцева, який у процесі аналізу структури протиправної поведінки зазначає: «Ситуація дає ту об'єктивну сукупність варіантів поведінки («поле можливостей»), з яких особі належить зробити вибір. Цей вибір реалізується у визначенні конкретної мети суб'єкта, досягнення якої, на його думку, задовольнить мотив. Мета обирається внаслідок взаємодії найменшою мірою трьох чинників: мотиву, життєвої установки особистості й уявлення про конкретну ситуацію, у якій відбуваються події» (Kudriavtsev, 2007, p. 23).

Наукова новизна

Матеріал, представлений у статті, має важливе значення як теоретичне для юридичної психології, так і практичне для правоохоронних органів в аспекті застосування у процесі розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних із зловживання владою або службовим становищем.

У теоретичному аспекті наукова новизна публікації полягає в тому, що:

– визначено основні групи мотивів, що спонукають державних службовців до зловживання

службовим становищем, з урахуванням досвіду зарубіжних країн;

– проаналізовано основні фактори запобігання сучасним корупційним ризикам у системі державної служби, зокрема гідну заробітну плату, державну систему невідворотності покарання, належний контроль за державними закупівлями, моніторинг способу життя чиновників;

– схарактеризовано роль дієвого антикорупційного законодавства та спеціалізованих антикорупційних органів у процесі розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням владою або службовим становищем.

У практичній площині наукова новизна статті полягає у встановленні ймовірних чинників, що є підґрунтям для вчинення корупційних правопорушень, а також у представленні основних шляхів виявлення психологічних засад зниження мотивації державних службовців до вчинення ними корупційних правопорушень.

Висновки

Проаналізувавши психологічну природу зловживання службовим становищем, було визначено основні мотиви, сприятливі та корупціогенні фактори до зловживання службовим становищем, серед яких: низький рівень зарплат чиновників, надмірна бюрократизація процесів у сфері державної служби, корпоративна етика низьких моральних якостей, відсутність дієвої системи невідворотності покарання, неналежний рівень антикорупційного законодавства в державі, особистий мотив до самоутвердження особи шляхом демонстрації інтелектуальної переваги.

Встановлено, що подолання корупційних мотивів особи державними механізмами має втілюватися комплексно, оскільки ліквідація певного мотиву окремо не здатна призвести до позитивних результатів у подоланні мотивації до зловживання службовим становищем.

REFERENCES

- Arefniia, S.V. (2018). Osnovni napriamky praktychnoi psikhologo-pedahohichnoi roboty iz syndromom vyhorannia v sluzhbovtsiv derzhavnykh orhaniv vlady [The main directions of practical psychological and pedagogical work with the syndrome of burnout of public servants] *Teoriia i praktyka suchasnoi psikhologii, Theory and practice of modern psychology*, 3, 81-86 [in Ukrainian].
- Artemenko, N.F. (2016). Osoblyvosti motyvatsii personalu u sferi derzhavnoi sluzhby [Features of staff motivation in public service] *Kadrova polityka ta publichna sluzhba, Personnel policy and public service*, 4-5(30-31), 37-47 [in Ukrainian].
- Fisman, R., & Golden, M.A. (2017). *Corruption: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/327202630>. doi: <https://doi.org/10.1111/1475-4932.12432>.
- Hermenchuk, V.V. (2011). Borba s korruptsiei v Singapore: slagaemye uspekha [The fight against corruption in Singapore: the components of success]. *Bankuyskiy vestnik, Bankui Herald*, 34(543), 62-66. Retrieved from <http://www.nbrb.by/bv/articles/8938.pdf> [in Russian].
- Khekkhauzen, Kh. (1986). *Motivatsiia i deiatelnost [Motivation and activity]*. (Vlos. 1-2). Moscow: Pedagogika [in Russian].

- Kudriavtsev, V.N. (2007). *Prichinnost v kriminologii [Causality in criminology]*. Moscow: Prospekt. doi: <https://doi.org/10.2753/RUP1061-1940330247> [in Russian].
- Shapiro, C., & Stiglitz, J.E. (1984). Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device. *The American Economic Review*, 74(3), 433-444. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1804018>. doi: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511559594.004>.
- Sydorenko, N.S. (2013). Strukturni komponenty profesiinoi kultury derzhavnykh sluzhbovtiv [Structural components of professional culture of public servants] *Kadrova polityka ta publichna sluzhba, Personnel policy and public service*, 1(1), 84-91. doi: <https://doi.org/10.15421/151314> [in Ukrainian].
- Zelinskyi, S.E., & Reznichenko, N.O. (2013). Pytannia motyvatsii derzhavnykh sluzhbovtiv ta yikh stymuliuвання [Issues of civil servants motivation and their stimulation] *Analitika i vlada, Analytics and power*, 7, 157-164 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арефнія С. В. Основні напрямки практичної психолого-педагогічної роботи із синдромом вигорання в службовців державних органів влади. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 3. С. 81–86.
- Артеменко Н. Ф. Особливості мотивації персоналу у сфері державної служби. *Кадрова політика та публічна служба*. 2016. № 4–5 (30–31). С. 37–47.
- Fisman R., Golden M. A. Corruption: What Everyone Needs to Know. New York : Oxford University Press, 2017. URL: <https://www.researchgate.net/publication/327202630>. doi: <https://doi.org/10.1111/1475-4932.12432>.
- Герменчук В. В. Борьба с коррупцией в Сингапуре: слагаемые успеха. *Банкуйский вестник*. 2011. № 34 (543). С. 62–66. URL: <http://www.nbrb.by/bv/articles/8938.pdf>.
- Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2 т. М. : Педагогика, 1986. Т. 1. 408 с.; Т. 2. 392 с.
- Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии : монография. М. : Проспект, 2007. 173 с. doi: <https://doi.org/10.2753/RUP1061-1940330247>.
- Shapiro C., Stiglitz J. E. Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device. *The American Economic Review*. 1984. No. 74 (3). P. 433–444. URL: <https://www.jstor.org/stable/1804018>. doi: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511559594.004>.
- Сидоренко Н. С. Структурні компоненти професійної культури державних службовців. *Кадрова політика та публічна служба*. 2013. № 1 (1). С. 84–91. doi: <https://doi.org/10.15421/151314>.
- Зелінський С. Е., Резніченко Н. О. Питання мотивації державних службовців та їх стимулювання. *Аналітика і влада*. 2013. № 7. С. 157–164.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2019

Skubak E. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2111-3664>

Psychological Nature and Motives for Crimes Related to Abuse of Office and Ways of Overcoming them

The **purpose** of this article is to analyze the motivation and incentives of civil servants to commit crimes related to abuse of office with the further identification of psychological prerequisites for the effective investigation of offenses related to abuse of power by civil servants in Ukraine, in particular heads of state. **Methodology.** The research was carried out on the basis of the study and analysis of scientific works of criminologists of Ukraine and other countries. Systematic, functional, general scientific (analogy, analysis, synthesis, comparison) and special-legal (comparative-legal, formal-legal, specific-legal) methods were used as the methodology of scientific knowledge. **Scientific novelty.** The study identified the main groups of motives as motivating causes of actions and behavior of a person during abuse of office, analyzed the role of wages as a universal preventer of corruption risks, evaluated the state system of inevitability of punishment, proper control over public procurement, ways of life as well as the role of effective anti-corruption legislation and specialized anti-corruption bodies. The result of the study is a psychological analysis of the purpose and motive of committing corruption crimes by public officials on the example of different countries of the world. Possible factors and grounds for committing corruption offenses have been identified. Suggested ways to find the psychological underpinning to reduce criminal motivation in the area of offenses related to office abuse. **Conclusions.** The research identified the main motives, favorable and corruptive factors for abuse of power, made recommendations on comprehensive measures to overcome corruption motives of civil servants and suggested practical mechanisms for their implementation.

Keywords: abuse of power; abuse or office; corruption; motives of crimes; public servant personality; criminal investigation.

УДК 159.942:343.982:343.143

doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.74>

Галустьян О. А. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2898-2387>;

Захаренко Л. М. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2121-0862>;

Юрченко-Шеховцова Т. І. – науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Особливості емоційного інтелекту спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України

У сучасному світі значного поширення набуло проведення опитувань з використанням комп'ютерного поліграфа. В Україні такі опитування здійснюють у процесі кадрового добору й під час проведення судово-психологічної експертизи. У Національній поліції України такі опитування проводять спеціалісти з проведення опитування з використанням поліграфа. Теоретичний аналіз стану розробленості окресленої проблематики надає можливість встановити відсутність чітких психографічних і професіографічних вимог до осіб, які здійснюють опитування з використанням поліграфа. З наукових джерел відомо, що зумовленість і детермінація емоційного інтелекту пов'язана з низкою особистісних рис. Саме тому метою дослідження стало емпіричне вивчення особливостей емоційного інтелекту спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України. **Методологічною основою** дослідження стали сучасні наукові погляди на структуру особистості. Використані структурно-логічний метод, методи емпіричного психологічного дослідження (тестування), порівняльного аналізу сприяли досягненню мети дослідження. Емпіричну базу дослідження (n=30) склали спеціалісти з проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України, які проходили курси підвищення кваліфікації на базі Національної академії внутрішніх справ. **Наукова новизна.** Під час дослідження було виявлено, що нейротизм й екстраверсія – це системоутворювальні чинники, які істотно впливають на емоційний інтелект спеціалістів з проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України, визначають диференціацію їх схильності до певного виду професійного заняття, конформність та організованість діяльності. Збільшення кількості проведених опитувань з використанням поліграфа призводить до зростання невротизації респондентів та їх сприйнятливості до нового. **Висновки.** Респондентам необхідно займатися саморозвитком окремих якостей власного емоційного інтелекту. Важливим у професійному становленні спеціалістів з проведення опитування з використанням поліграфа є реалізація навчальних тренінгових занять та опрацювання індивідуальних програм під час курсів підвищення кваліфікації в академії для опанування ними навичок самоконтролю та стресостійкості.

Ключові слова: емоційний інтелект; опитування з використанням поліграфа, Національна поліція України.

Вступ

З давніх-давен людей цікавило питання розрізнення брехні та правди. Різноманітні способи виявлення брехні та встановлення істини відображені в усній народній творчості та літературних джерелах різних народів. Наукові дослідження «детекції неправди» сприяли створенню комп'ютерного поліграфа та його широкому застосуванню.

Застосування поліграфа в Україні закріплено на законодавчому рівні. Згідно з п. 2 ст. 50 Закону України «Про Національну поліцію», перевірка кандидатів на службу в поліції, за їхньою згодою, проводиться шляхом проходження тестування на поліграфі ("Закон України", 2015). У наказі МВС України від 13 листопада 2017 року № 920 «Про

затвердження Інструкції про порядок використання поліграфів у Національній поліції України» вказано, що опитування з використанням поліграфа в національній поліції проводять під час вступу кандидатів на службу; у процесі атестування поліцейських; перевірки з власної ініціативи особи, яка виявила бажання бути опитаною з використанням поліграфа, зокрема під час проведення службових розслідувань; здійснення оперативно-розшукової діяльності ("Наказ МВС", 2017). Також опитування з використанням поліграфа може застосовуватися під час проведення судово-психологічної експертизи стосовно психічно здорових осіб (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, виправданий, засуджений, свідок, потерпілий, позивач,

відповідач; малолітні; неповнолітні; дорослого та похилого віку) «з метою отримання орієнтувальної інформації» ("Nakaz Ministerstva yustytzii", 1998; "Zakon Ukrainy", 1994).

У наказі МВС України від 13 листопада 2017 року № 920 «Про затвердження Інструкції про порядок використання поліграфів у Національній поліції України» зазначено, що опитування з використанням поліграфа проводять спеціалісти з проведення опитування з використанням поліграфа ("Nakaz MVS", 2017). Це службові особи Національної поліції України, які пройшли відповідну підготовку за напрямом проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа, отримали відповідний сертифікат і функціональними обов'язками яких передбачено проведення опитувань.

На підготовчому етапі опитування з використанням поліграфа спеціаліст із проведення опитування з використанням поліграфа має з'ясувати психічний та фізичний стан опитуваної особи; встановити з нею психологічний контакт ("Nakaz Ministerstva yustytzii", 1998). Передтестова бесіда з підекспертною особою є основою для фахового проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа (Motliakh, & Potylchak, 2014). Саме тому важливими для спеціалістів з проведення опитування з використанням поліграфа є комунікативні вміння та навички (Motliakh, & Todosiienko, 2015), толерантність (Kobzar, 2018) та конфліктологічна культура (Motliakh, & Potylchak, 2011), розвинений емоційний інтелект (Kokorina, & Schumskaya, 2018).

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження – емпірично дослідити й описати особливості емоційного інтелекту спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України.

Завдання дослідження:

1. Емпірично дослідити особливості якостей та рівня розвитку емоційного інтелекту, особистісних рис і представленість професійних переваг респондентів відповідно до домінуючого типу професії.

2. Описати особливості взаємозв'язків якостей емоційного інтелекту й особистісних рис респондентів, їх вияву в домінуючому типі професії.

Гіпотези дослідження:

1. Спеціалісти з проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції

України мають високі рівні розвитку емоційного інтелекту, екстраверсії, сумлінності, відкритості досвіду, стресостійкості та низькі рівні нейротизму та поступливості, а їх професійні переваги відповідають основному типу професії «людина-техніка».

2. Особистісні якості респондентів не залежать від віку, статі, ступеня вищої освіти, наявності фахової освіти (спеціальності), наявності кваліфікації судового експерта за видом експертизи «Психологічна експертиза», кількості та виду проведених опитувань з використанням поліграфа.

3. Кількість проведених опитувань з використанням поліграфа зумовлює зростання у респондентів відкритості досвіду та невротизації.

Виклад основного матеріалу

У нашому дослідженні використано низку референтних методик:

1) «Диференційно-діагностичний опитувальник» (ДДО) Є. А. Климова (для визначення основного типу професії);

2) «Діагностика емоційного інтелекту» (Н. Холл) для виявлення здібності респондентів розуміти відносини, що репрезентується в емоціях, і керувати своєю емоційною сферою на основі прийняття рішень (Fetiskin, Kozlov, & Manuylov, 2005);

3) «Опитувальник великої п'ятірки» (адаптований для використання в поліції україномовний варіант англійської психодіагностичної методики «Опитувальник великої п'ятірки» авторів О. Джон, Л. Науман, С. Сото (Barko, Ostarovych, & Barko, 2008);

4) «Опитувальник особистісної орієнтованості» (В. Г. Андросюк) для виявлення провідної мотивації діяльності.

Для обробки результатів дослідження використано описову статистику, t-критерій Стьюдента, g-коефіцієнт кореляції Пірсона, U-критерій Манна-Уїтні. Статистична обробка даних проводилася за допомогою програми SPSS 10 for Windows.

Емпірична база дослідження (вибірка): 30 спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України, які проходили курси підвищення кваліфікації на базі Національної академії внутрішніх справ.

Стислу узагальнену характеристику вибірки відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Узагальнена характеристика вибірки

№ з/п	Критерій розподілу	Характеристики	Кількість осіб
1.	За віком	до 30 років	1
		30–35 років	17
		36–40 років	8
		41–45 років	4
2.	За статтю	чоловіча	19
		жіноча	11
3.	За рівнем вищої освіти	перший (бакалаврський) рівень	8
		другий (магістерський) рівень	22
4.	За спеціальністю	юридична	16
		психологічна	10
		педагогічна	4
		технічна	5
		економічна	3
		соціологічна	1
5.	За кількістю здобутих ступенів вищої освіти	один	16
		два	13
		три	1
6.	За видами досліджень, що виконуються	кадровий відбір	6
		кримінальні розслідування	9
		кадровий відбір і кримінальні розслідування	15
7.	За кількістю проведених опитувань з використанням комп'ютерного поліграфа	кадровий відбір	до 700
		кримінальні розслідування	до 800
		кадровий відбір і кримінальні розслідування	до 3000
8.	За кваліфікацією судового експерта	наявна	–
		відсутня	30

Відповідно до табличних даних вибірка представлена респондентами чоловічої та жіночої статі віком від 30 до 45 років, з повною вищою освітою, що відповідає першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівням вищої освіти. Вони здобули один (або два) ступені вищої освіти «магістр» («спеціаліст») за обраними спеціальностями. Половина респондентів проводять опитування з використанням комп'ютерного поліграфа у процесі кадрового відбору, і в ході кримінальних розслідувань. Загалом проведено приблизно 3000 опитувань. Решта респондентів спеціалізується на проведенні опитувань з використанням поліграфа або лише у процесі кадрового відбору, або лише під час проведення кримінальних розслідувань. Загалом вони здійснили близько 700 та 800 опитувань відповідно. Кваліфікація судового експерта за

видом експертизи «Психологічна експертиза» в респондентів відсутня.

За даними щодо узагальненої характеристики вибірки можна констатувати, що респонденти опанували професії, що відповідають трьом основним типам професійних переваг: «людина – людина» (30 осіб); «людина – техніка» (5 осіб); «людина – знакова система» (4 особи).

За допомогою методики «Диференційно-діагностичний опитувальник» (ДДО) Є. А. Климова було визначено, до якого з основних типів професій схильні респонденти: «людина – людина», «людина – техніка», «людина – знакова система», «людина – художній образ», «людина – природа». Представленість домінуючого типу професії респондентів, визначеного за допомогою методики Є. А. Климова, подано в табл. 2.

Таблиця 2

**Представленість професійних переваг відповідно до основних типів професій
 (за класифікацією Є. А. Климова)**

	Л-Л	Л-Т	Л-З	Л-Х	Л-П	Л-Л, Л-З, Л-Х	Л-Л, Л-П	Л-Т, Л-П	Не визначен.
К-сть осіб	16	5	1	2	1	1	1	1	2
%	53,3	16,7	3,3	6,7	3,3	3,3	3,3	3,3	6,7

Примітка. Л-Л – «Людина – людина»; Л-П – «Людина – природа»; Л-Т – «Людина – техніка»; Л-З – «Людина – знакова система»; Л-Х – «Людина – художній образ».

Згідно з даними таблиці, більшість респондентів (16 осіб, або 53,3 %) мають схильності до типу професій «людина – людина» (предметом праці для них є люди); 5 респондентів (16,7 %) – до типу професій «людина – техніка» (предмет їхньої праці – технічні об'єкти (машини, механізми); 2 респонденти (6,7 %) – до типу професій «людина – художній образ», що пов'язані з творчою діяльністю. Решта типів професій («людина – природа», «людина – знакова система») обрали по одному респонденту (по 3,3 %); троє респондентів обрали по 2–3 типи професій одночасно, а двоє респондентів взагалі не визначилися щодо своїх професійних переваг.

Таким чином, половина опитаних мають схильність до спілкування з людьми та професій, пов'язаних із безпосередньою комунікативною взаємодією, майже кожен п'ятий схильний до

технічних видів професій. У вибірці є досить незначна кількість респондентів, які схильні до творчої діяльності, чи прагнуть поліпшити стан навколишнього середовища, чи керуються математичним складом розуму. Наявні респонденти, яким було складно визначитися щодо своїх схильностей до певного виду діяльності, і вони обрали декілька типів професій або взагалі не визначилися. Гіпотеза дослідження щодо домінуючого в респондентів типу професії «людина – техніка» не підтвердилася.

За допомогою методики «Діагностика емоційного інтелекту» (Н. Холл) було визначено рівні розвитку емоційного інтелекту респондентів, а також його якості («емоційна обізнаність»; «управління своїми емоціями»; «самотивація»; «емпатія»; «розпізнавання емоцій інших людей»). Отримані дані подано в табл. 3.

Таблиця 3

Кількісні показники за шкалами емоційного інтелекту у вибірці

	Емоційна обізнаність	Управління своїми емоціями	Самотивація	Емпатія	Розпізнавання емоцій інших	Сума
Мін.	-2	-6	0	5	2	13
Макс.	16	15	18	18	18	80

Відповідно до даних таблиці в респондентів найбільш розвинена емпатія (розуміння емоцій інших людей), самотивація (управління своєю поведінкою внаслідок управління емоціями), розпізнавання емоцій інших (уміння впливати на емоційну поведінку інших). Найменше розвинені управління своїми емоціями й емоційна обізнаність (усвідомлення та розуміння своїх емоцій).

Визначення рівнів розвитку парціального й інтегрального інтелекту респондентів відбувалося

відповідно до кількісних показників, запропонованих Н. Холлом. Відповідно до цього розподілу всім респондентам характерний високий рівень розвитку парціального інтелекту (від лат. *partialis* – частковий, окремих, який становить частину чогось) – понад 14 балів. Розподіл респондентів у групи за рівнем розвитку інтегрального емоційного інтелекту відображено в табл. 4.

Таблиця 4

Рівні розвитку інтегрального емоційного інтелекту респондентів

Високий рівень (70 і більше балів)	Середній рівень (40–69 балів)	Низький рівень (39 і менше балів)
1	19	10

Згідно з отриманими даними інтегральний (нерозривний, пов'язаний воедино, цілісний) емоційний інтелект, що поєднує різні якості емоційного інтелекту, набирає значень від низького до високого рівня розвитку.

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу Р. Фішера було визначено, що респонденти з різним рівнем розвитку емоційного інтелекту статистично значимо відрізняються за вираженістю таких його якостей як емоційна обізнаність ($F=6,979$; $df=2$; $p=0,004$), управління своїми

емоціями ($F=10,025$; $df=2$; $p=0,001$), самомотивація ($F=5,024$; $df=2$; $p=0,014$): вони не завжди правильно розуміють, інтерпретують свої емоції та соціально безпечно їх виражають та контролюють.

За допомогою україномовного варіанту методики «Опитувальник великої п'ятірки» (Barko, Ostapovych, & Barko, 2008) було визначено показники екстраверсії, нейротизму, поступливості, сумлінності й відкритості досвіду та рівні їх розвитку, а також побудовано п'ятифакторну модель особистості (рис. 1).

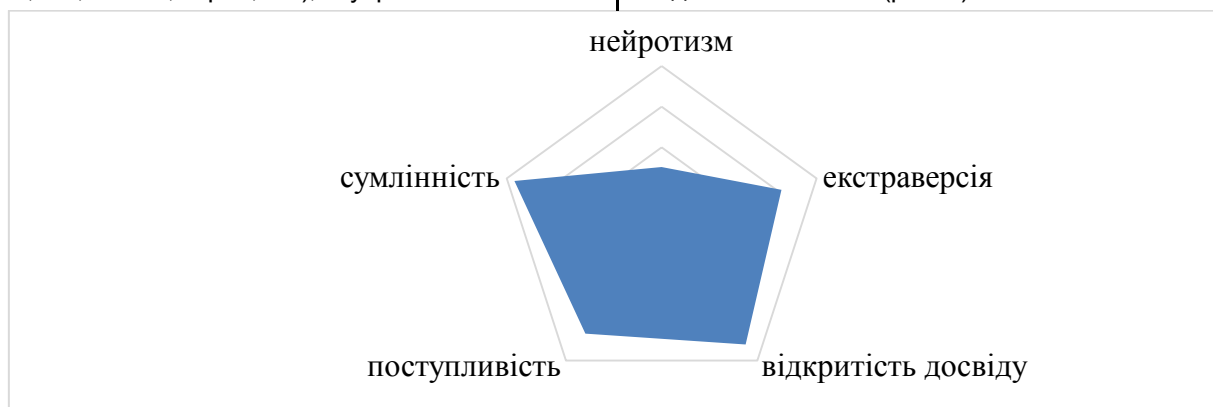

Рис. 1. П'ятифакторна модель (за шкалами «Опитувальника великої п'ятірки»)

Відповідно до цієї моделі респондентам притаманна низька невротичність ($M=15,17$), висока сумлінність ($M=38$) і прагнення до пізнання нового ($M=35,13$), середня комунікабельність ($M=30,97$) та поступливість ($M=31,83$).

Респондентів можна схарактеризувати як орієнтованих на завдання людей, відкритих новому досвіду й емоційно врівноважених.

Розподіл кількісних показників за шкалами опитувальника подано в табл. 5.

Таблиця 5

Кількісні показники особистісних факторів у вибірці

	Екстраверсія	Поступливість	Сумлінність	Нейротизм	Відкритість досвіду
Мін.	25	23	31	9	27
Макс.	37	44	44	32	44

Згідно з отриманими даними розподіл кількісних показників набирає значень від 9 до 44 балів, що надає можливість визначити

рівень розвитку кожного особистісного фактора (див. табл. 6).

Таблиця 6

Рівні розвитку психологічних показників у вибірці за шкалами «Опитувальника великої п'ятірки»

	Екстраверсія	Поступливість	Сумлінність	Нейротизм	Відкритість досвіду
Високий рівень	–	1	12	–	–
Середній рівень	26	15	15	1	30
Низький рівень	4	14	3	29	–

Відповідно до отриманих даних респондентам характерний середній рівень відкритості досвіду (30 осіб), більшість з них є екстравертованими (26 осіб), з низьким рівнем нейротизму (29 осіб), з

низьким, середнім або високим рівнями розвитку поступливості та сумлінності.

За рівнем розвитку особистісних рис респондентів можна об'єднати в такі групи (табл. 7).

Таблиця 7

Розподіл респондентів у групи відповідно до рівнів розвитку особистісних рис

К-сть груп	Екстраверсія	Поступливість	Сумлінність	Нейротизм	Відкритість досвіду	К-сть осіб
1.	середній	середній	середній	низький	середній	7
2.	середній	середній	високий	низький	середній	5
3.	середній	низький	високий	низький	середній	5
4.	середній	низький	середній	низький	середній	5
5.	середній	високий	високий	низький	середній	1
6.	середній	низький	низький	низький	середній	2
7.	низький	низький	високий	низький	середній	1
8.	низький	середній	середній	низький	середній	1
9.	низький	низький	середній	низький	середній	1
10.	низький	низький	низький	середній	середній	1

Відповідно до отриманих даних найчисельнішою з десяти груп є одна група (7 осіб), для якої характерний низький рівень нейротизму та середній рівень розвитку решти особистісних рис: вони емоційно врівноважені, комунікабельні, сумлінні у роботі та здатні до конструктивного розв'язання питання, а також відкриті досвіду.

У чотирьох групах (загалом 16 осіб) низький рівень нейротизму та середні рівні екстраверсії, відкритості досвіду, однак різні показники сумлінності та поступливості: вони емоційно врівноважені, комунікабельні та відкриті пізнанню нового, проте можуть бути не поступливими та цілеспрямованими.

В одній групі (1 особа) – середній рівень екстраверсії та відкритості досвіду, однак низькі рівні розвитку решти показників: особа комунікабельна та відкрита новому, проте нецілеспрямована, індивідуалістична, не поступлива.

У трьох групах (загалом 3 особи) – низькі рівні екстраверсії та нейротизму, проте різні рівні розвитку решти показників: вони емоційно врівноважені, однак сором'язливі, хоча можуть бути цілеспрямованими та не поступливими.

В одній групі (1 особа) – середній рівень нейротизму та відкритості досвіду, однак низькі рівні розвитку решти показників: особа не комунікабельна, збудлива, не поступлива, спонтанна, індивідуалістична.

Отже, для 96,7 % респондентів (26 осіб), які ввійшли до перших дев'яти груп, характерна емоційна врівноваженість за різних рівнів розвитку інших особистісних якостей. Для 13,3 % опитаних (4 особи) характерні закритість у спілкуванні, сором'язливість (троє з них – не поступливі, а одна особа – емоційно збудлива), що може негативно впливати та перешкоджати їхньому

професійному розвитку як спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України.

За допомогою непараметричного статистичного U-критерію Манна-Уїтні встановлено статистично значущі відмінності за показником нейротизму респондентів з різними професійними перевагами: нижчий рівень невротизації мають респонденти з провідним типом професії «людина – техніка», у порівнянні з типом професії «людина – людина» ($U=27,500$; $Z=-1,958$; $p=0,050$).

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу Р. Фішера було визначено, що респонденти з різним рівнем розвитку поступливості статистично значимо відрізняються за показниками нейротизму ($F=8,073$; $df=3$; $p=0,008$), екстраверсії ($F=28,491$; $df=3$; $p=0,000$), сумлінності ($F=78,593$; $df=3$; $p=0,000$); а респонденти з різним рівнем розвитку сумлінності – за показниками екстраверсії ($F=30,328$; $df=3$; $p=0,000$) та нейротизму ($F=16,968$; $df=3$; $p=0,000$).

Отже, такі особливості нервової системи респондентів, як рівень невротизації та рівень екстравертованості, є тими особистісними якостями, які визначають їх поступливість, сумлінність, схильність до певної професійної діяльності. Гіпотеза щодо різних рівнів розвитку особистісних рис респондентів підтвердилася частково: опитаним характерний середній рівень відкритості досвіду, різні рівні поступливості та сумлінності, однак не характерні високі рівні розвитку екстраверсії та нейротизму.

За допомогою методики «Опитувальник особистісної орієнтованості», розробленої В. Г. Андросюком, було виявлено провідну мотивацію діяльності респондентів (табл. 8, 9).

Таблиця 8

Кількісні показники за шкалами особистісної орієнтованості

	Мотивація корисливості	Знижена нормативність	Нерозбірливість соціальних зв'язків	Нестійкість моральних принципів
Мін.	4	0	3	3
Макс.	24	18	24	21

Відповідно до отриманих даних респондентам характерні найвищі показники за шкалами «мотивація корисливості» та «нерозбірливість соціальних зв'язків» (до 24 балів). Найнижчі

показники у вибірці за шкалою «знижена нормативність» (до 18 балів).

Вибір респондентами провідного типу особистісної орієнтованості представлений у табл. 9.

Таблиця 9

Розподіл респондентів відповідно до провідного типу особистісної орієнтованості

	Мотивація корисливості	Знижена нормативність	Нерозбірливість соціальних зв'язків	Нестійкість моральних принципів
К-сть	9	1	6	8
%	29	3	19	26

Відповідно до отриманих даних мотивація корисливості є провідним типом особистісної орієнтованості для 9 респондентів (29 %), нестійкість моральних принципів – для 8 респондентів (26 %). З-поміж опитаних 6 осіб (19 %) орієнтовані на нерозбірливі соціальні зв'язки, а одна особа (3 %) має знижену нормативність. Для 7 осіб (23 % опитаних) характерна наявність одразу двох типів, для однієї особи (3 %) – одразу трьох типів особистісної орієнтованості.

Тобто в респондентів є знання щодо норм права й моралі (крім одного опитаного), вони готові дотримуватися встановлених норм і

правил, однак корислива мотивація, нерозбірливі соціальні зв'язки або нестійкість моральних принципів можуть призвести до порушень ними загальноприйнятих норм і правил.

Наступним етапом дослідження стало проведення інтеркореляційного аналізу для визначення особливостей взаємозв'язків якостей емоційного інтелекту та особистісних рис, особистісної орієнтованості. Встановлено наявність інтеркореляційних взаємозв'язків окремих особистісних рис і якостей емоційного інтелекту респондентів (табл. 10).

Таблиця 10

Статистично значущі інтеркореляційні взаємозв'язки особистісних рис та якостей емоційного інтелекту респондентів

	Екстраверсія	Поступливість	Нейротизм
Управління своїми емоціями	$r=0,380$; $p=0,038$		$r=-0,445$; $p=0,014$
Самомотивація	$r=0,388$; $p=0,034$	–	$r=-0,422$; $p=0,020$
Емпатія	–	$r=0,497$; $p=0,005$	$r=0,391$; $p=0,033$
Розпізнавання емоцій інших людей	–	–	$r=0,412$; $p=0,024$

Згідно з отриманими даними якості емоційного інтелекту (крім емоційної обізнаності) взаємопов'язані з такими особистісними рисами, як екстраверсія, поступливість, нейротизм. Екстравертованість особистості позитивно впливає на управління власними емоціями ($r=0,380$; $p=0,038$), їхню самомотивацію ($r=0,388$; $p=0,034$): товариські, комунікабельні респонденти емоційно поступливі, гнучкі та здатні доволно керувати власною поведінкою шляхом управління емоціями. Нейротизм, навпаки, впливає негативно: нервозність, пригніченість, дратівливість особистості сприяє її емоційній ригідності ($r=-0,422$; $p=0,020$) та невмінню стримувати свої емоції

($r=-0,445$; $p=0,014$). Причому нейротизм безпосередньо пов'язаний з емпативністю та вмінням розпізнавати емоції інших: підвищена чутливість респондентів у стресових ситуаціях зумовлює розуміння чужих емоцій як своїх власних ($r=0,412$; $p=0,024$) та дозволяє впливати на їхній емоційний стан ($r=0,412$; $p=0,024$). Поступливість також прямо взаємопов'язана з емпатією ($r=0,497$; $p=0,005$): вияви респондентами доброзичливості сприяють кращому розумінню емоційного стану інших людей.

Тобто екстраверсія та нейротизм є тими особливостями нервової системи, що значно впливають на емоційний інтелект. Підтверджено

гіпотеза щодо впливу кількості проведених опитувань з використанням поліграфа на окремі психологічні показники: зі збільшенням кількості проведених опитувань респондентами зростає їх сприйнятливості до нових знань та невротизація. Гіпотези про вплив на емоційний інтелект віку, статі, ступеня вищої освіти, спеціалізації, виду та кількості проведених опитувань з використанням поліграфа не підтвердилися.

Наукова новизна

1. Нейротизм й екстраверсія є тими системоутворювальними чинниками, що значно впливають на емоційний інтелект спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України, визначають диференціацію схильності до певного виду професійного заняття, конформність та організованість діяльності. Екстравертованість позитивно впливає на здатність керувати власною поведінкою шляхом управління емоціями, а нейротизм – на прояви емпативності та вміння розпізнавати емоції інших.

2. Нижчий рівень невротизації мають респонденти, які схильні до професії, що описуються типом «людина – техніка», і респонденти, які провели незначну кількість опитувань з використанням поліграфа. Збільшення кількості проведених респондентами подібних опитувань зумовлює зростання рівня їх невротизації та сприйнятливості до нових знань.

Висновки

1. Спеціалісти з проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України комунікабельні, відкриті до знань, емоційно врівноважені. Їм не притаманні високі рівні розвитку екстраверсії та нейротизму. Половина опитаних

має схильність до спілкування з людьми і до професійної діяльності, пов'язаної з безпосередньою комунікативною взаємодією, та кожен п'ятий – схильність до технічних видів професій.

3. Респондентам характерні різні рівні розвитку якостей емоційного інтелекту. На емоційний інтелект респондентів не впливають їхній вік, стать, наявний ступінь вищої освіти чи спеціалізація, вид або кількість проведених опитувань з використанням поліграфа, тип особистісної орієнтованості.

4. Можливі вияви в поведінці респондентів корисливої мотивації та нехтування моральними принципами не мають суттєвого зв'язку з різними рівнями сформованості емоційного інтелекту.

5. Наявність у вибірці осіб з низькою комунікабельністю, непоступливістю або емоційною збудливістю ставить під сумнів можливості їхньої професійної самореалізації як спеціалістів з проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України.

6. Перспективним убачаємо:

– саморозвиток власного емоційного інтелекту спеціалістами з проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України, зокрема їм потрібно розвивати вміння розуміти та правильно інтерпретувати свої емоції, вчитись соціально безпечно виражати їх і, за необхідності, змінювати на бажані або ж міняти їх інтенсивність;

– реалізацію навчальних тренінгових занять та опрацювання індивідуальних програм під час проходження спеціалістами із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України курсів підвищення кваліфікації на базі академії для опанування ними навичок самоконтролю та стресостійкості.

REFERENCES

- Barko, V.I., Ostapovych, V.P., & Barko, V.V. (2008). *Mozhlyvosti vykorystannia "Opytuvalnyka velykoi piatirky" psykhohohamy Natsionalnoi politzii Ukrainy* [Possibilities of using the Big Five Questionnaire by psychologists of the National Police of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, Scientific Bulletin of Kherson State University*, 3(2), 181-186 [in Ukrainian].
- Cherniei, V.V., & Motliakh, O.I. (2018). *Polihrafolohichna diialnist yak odyin iz perspektyvnykh napriamiv rozvytku Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav* [Polygraphic activity as one of the promising directions of development of the National Academy of Internal Affairs]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 4(109), 13-24. doi: <https://doi.org/10.33270/011810904.13> [in Ukrainian].
- Fetiskin, N.P., Kozlov, V.V., & Manuylov, G.M. (2005). *Diagnostika "emotsionalnogo intellekta" (N. Kholi)* [Diagnosis of "emotional intelligence" (N. Hall)]. *Sotsialno-psykhologicheskaia diagnostika razvitiia lichnosti i malykh grupp, Socio-psychological diagnosis of the development of personality and small groups*. Moscow: In-t Psikhoterapii [in Russian].
- Kobzar, O.F. (2018). *Problemy vykorystannia polihrafnoho opytuvannia pid chas pryiniattia na sluzhbu do Natsionalnoi politzii Ukrainy* [Problems of using a polygraph survey during recruitment to the National Police of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny, Scientific Bulletin of the Sivershchyna*, 1(3). doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.222> [in Ukrainian].

- Kokorina, Iu.E., & Schumskaia, Iu.S. (2018). Vzaimosviaz emotsionalnogo intellekta i urovnia tolerantnosti lichnosti [Relationship of emotional intelligence and level of personality tolerance]. *Science Review*, 6(13). doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_sr/01072018/5902 [in Russian].
- Motliakh, O. I., & Todosienko, A. O. (2015). Peredtestova besida eksperta-polihrafologa z pid ekspertnym yak osnova dlia fakhovoho provedennia psykhofiziologichnoi ekspertyzy z vykorystanniam polihrafa. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 1(34), 153-158. doi: 10.18372/2307-9061.34.8212 [in Ukrainian].
- Motliakh, O.I. (2011). Mistse psykhofiziologichnoi ekspertyzy z vykorystanniam polihrafa v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Place of psychophysiological examination with the use of polygraph in criminal proceedings in Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 1(18), 92-95. doi: 10.18372/2307-9061.18.7187 [in Ukrainian].
- Motliakh, O.I., & Potylchak, A.O. (2011). Mistse psykhofiziologichnoi ekspertyzy z vykorystanniam polihrafa v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Place of psychophysiological examination with the use of polygraph in criminal proceedings in Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 1(18), 92-95. doi: 10.18372/2307-9061.18.7187 [in Ukrainian].
- Motliakh, O.I., & Potylchak, A.O. (2013). Polihraf u kadrovomu psykhologichnomu vidbori personalu v orhany vnutrishnikh sprav Ukrainy: zdobutky, nedoliky ta shliakhy yikh podolannia [Polygraph in Personnel Psychological Selection of Personnel in Internal Affairs Bodies of Ukraine: Achievements, Disadvantages and Ways to Overcome It]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 4(29), 138-142. doi: 10.18372/2307-9061.29.6537 [in Ukrainian].
- Motliakh, O.I., & Potylchak, A.O. (2014). Vykonannia ekspertamy-polihrafologamy taktyko-komunikatyvnoi diialnosti u provedenni instrumentalnoi diahnostyky dostovirnosti verbalnoi informatsii [Performing tactical and communicative activities by expert polygraph experts in carrying out instrumental diagnostics of verbal information authenticity]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 1(30), 140-145. doi: 10.18372/2307-9061.30.8514 [in Ukrainian].
- Motliakh, O.I., & Todosienko, A.O. (2014). Dopustymist vykorystannia u dokazuvanni faktychnykh danykh, yakі byly otrymani za dopomohoiu polihrafa [The admissibility of the use in proving the actual data obtained by means of a polygraph]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 3(32), 140-144. doi: 10.18372/2307-9061.32.8442 [in Ukrainian].
- Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen": vid 8 zhovt. 1998 r. No. 53/5 [Order of the Ministry of Justice of Ukraine "On approval of the Instruction on the appointment and conduct of judicial examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of judicial examinations and expert studies" from October 8, 1998, No. 53/5]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vykorystannia polihrafiv u Natsionalnii politsii Ukrainy": vid 13 lystop. 2017 r. No. 920 [On approval of the Instruction on the procedure of using polygraphs in the National Police of Ukraine: order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine from November 13, 2017, No. 920]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1472-17> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu": vid 2 lip. 2015 r. No. 580-VIII (iz zminyamy i dopovnenniamy) [Law of Ukraine "About the National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII (as amended)]. (n.d.). zakon3.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro sudovu ekspertyzu": vid 25 liut. 1994 r. No. 4038-XII (iz zminyamy i dopovnenniamy) [Law of Ukraine "About forensic examination" from February 25, 1994, No. 4038-XII (as amended)]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Барко В. І., Остапович В. П., Барко В. В. Можливості використання «Опитувальника великої п'ятірки» психологами Національної поліції України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2008. № 3 (2). С. 181–186.
- Черней В. В., Мотлях О. І. Поліграфологічна діяльність як один із перспективних напрямів розвитку Національної академії внутрішніх справ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 13–24. doi: <https://doi.org/10.33270/011810904.13>.
- Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Диагностика «эмоционального интеллекта» (Н. Холл). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. М. : Ин-т Психотерапии. 2005. С. 57–59.
- Кобзар О. Ф. Проблеми використання поліграфного опитування під час прийняття на службу до Національної поліції України. *Науковий вісник Сіверщини*. 2018. № 1 (3). (Серія «Право»). doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.222>.
- Кокорина Ю. Е., Шумская Ю. С. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и уровня толерантности личности. *Science Review*. 2018. № 6 (13). doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_sr/01072018/5902.
- Мотлях О. І., Тодосієнко А. О. Передтестова бесіда експерта-поліграфолога з під експертним як основа для фахового проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа. *Юридичний вісник*. 2015. № 1 (34). С. 153–158. doi: 10.18372/2307-9061.34.8212.
- Мотлях О. І. Місце психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа в кримінальному судочинстві України. *Юридичний вісник*. 2011. № 1 (18). С. 92–95. doi: 10.18372/2307-9061.18.7187.
- Мотлях О. І., Потільчак А. О. Місце психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа в кримінальному судочинстві України. *Юридичний вісник*. 2011. № 1 (18). С. 92–95. doi: 10.18372/2307-9061.18.7187.

- Мотлях О. І., Потильчак А. О. Поліграф у кадровому психологічному відборі персоналу в органи внутрішніх справ України: здобутки, недоліки та шляхи їх подолання. *Юридичний вісник*. 2013. № 4 (29). С. 138–142. doi: 10.18372/2307-9061.29.6537.
- Мотлях О. І., Потильчак А. О. Виконання експертами-поліграфологами тактико-комунікативної діяльності у проведенні інструментальної діагностики достовірності вербальної інформації. *Юридичний вісник*. 2014. № 1 (30). С. 140–145. doi: 10.18372/2307-9061.30.8514.
- Мотлях О. І., Тодосієнко А. О. Допустимість використання у доказуванні фактичних даних, які були отримані за допомогою поліграфа. *Юридичний вісник*. 2014. № 3 (32). С. 140–144. doi: 10.18372/2307-9061.32.8442.
- Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
- Про затвердження Інструкції про порядок використання поліграфів у Національній поліції України : наказ МВС України від 13 листоп. 2017 р. № 920. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1472-17>.
- Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII (із змінами і доповненнями). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
- Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII (із змінами і доповненнями). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

Стаття надійшла до редколегії 13.03.2019

Halustian O. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Psychological Support and Physiological Studies of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2898-2387>;

Zakharenko L. – Ph.D in Psychology, Senior Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Psychological Support and Physiological Studies of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2121-0862>;

Yurchenko-Shekhovtsova T. – Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Psychological Support and Physiological Studies of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Features of Emotional Intellect of Specialists from Canvassing with the Use of Polygraph National Police of Ukraine

*In the modern world of considerable distribution purchased canvassing with the use of computer polygraph. In Ukraine these questioning is conducted at a skilled selection and during a lead through judicial-psychological examinations. In the National Police of Ukraine, such surveys are conducted by survey specialists using polygraph. The theoretical analysis of the state of developed of this problematical allowed us to set absence of clear psychographic and professional requirements to the persons, which carry out questioning with the use of polygraph. It is known from accessible scientific sources, that conditionality and determinacy of emotional intellect is related to the row of personality lines. For this reason a research **purpose** was become by the empiric study of features of emotional intellect of specialists from canvassing with the use of polygraph the National police of Ukraine. **Methodological** basis of research was become by modern scientific looks to the structure of personality. Used structurally logical a method and methods of empiric psychological research (testing), comparative analysis, was instrumental in gaining end research. The empiric base of research (n=30) was made by specialists from canvassing with the use of polygraph the National police of Ukraine, which passing the courses of in-plant training on the base of the National academy internal affairs. **Scientific novelty.** The study found that neuroticism and extraversion – these are system-forming factors that significantly affect the emotional intelligence of interviewing specialists using the National Police of Ukraine polygraph, determine the differentiation of their inclination to a certain type of professional occupation, conformity and organization of activity. An increase in the number of polls conducted leads to an increase in the neuroticism of the respondents and their sensitivity to the new. **Conclusions.** Respondents should engage in the self-development of individual qualities of their own emotional intelligence. Important in the professional formation of polygraph experts is the realization of training sessions and the development of individual programs during training courses at the academy to master their skills of self-control and stress.*

Keywords: emotional intellect; questioning with the use of polygraph; National police of Ukraine.

УДК 351.745:159.922

doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.84>

Бондаренко В. В. – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри спеціальної фізичної підготовки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0170-2616>;

Пронтенко К. В. – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова, м. Житомир
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-8753>;

Решко С. М. – професор, професор кафедри спеціальної фізичної підготовки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7456-8550>

Динаміка властивостей уваги працівників патрульної поліції на етапі професійного становлення

Мета статті – вивчення динаміки властивостей уваги працівників патрульної поліції в умовах упровадження новітніх методик навчання на етапі професійного становлення. *Методологія.* Для досягнення мети й виконання завдань дослідження використано комплекс сучасних загальнонаукових методів: теоретичні (метод концептуально-порівняльного аналізу, структурно-системного аналізу, синтезу, узагальнення); емпіричні (тестування, педагогічне спостереження, педагогічний експеримент); методи математичної статистики. За допомогою теоретичних методів систематизовано й узагальнено інформацію про досліджувані об'єкт і предмет, зіставлено наявні теоретичні підходи до розв'язання проблем підготовки майбутніх працівників поліції. Емпіричні методи використано для діагностування рівнів розвиненості досліджуваних показників і визначення ефективності пропонованих новацій. Методи математичної статистики застосовано для коректного опрацювання даних і виявлення достовірності різниці між досліджуваними показниками та доведення ефективності пропонованих новацій освітнього процесу. **Наукова новизна** дослідження полягає у висвітленні результатів впливу навчальних занять на динаміку показників уваги в слухачів курсу первинної професійної підготовки поліцейських в умовах запровадження новітньої методики навчання, яка полягає в упровадженні спеціально розроблених ситуаційних завдань під час відпрацювання сценаріїв; виконанні ситуаційних завдань у процесі опанування навчальних предметів професійно-практичної підготовки; цілеспрямованому розвитку необхідних фізичних якостей. **Висновки.** На підставі здійснених досліджень експериментально доведено ефективність пропонованих новацій професійної підготовки працівників патрульної поліції на етапі професійного становлення. Виявлено позитивну динаміку показників уваги у слухачів експериментальної та контрольної груп упродовж опанування курсу первинної професійної підготовки поліцейських. Констатовано достовірні вищі показники розподілення та обсягу уваги в осіб експериментальної групи. Встановлено достовірне покращення показника «концентрація та стійкість уваги» у слухачів експериментальної групи порівняно з результатами констатувального етапу. Перспективами подальших наукових розвідок убачаємо визначення впливу пропонованих новацій на розвиток інших професійно важливих рис майбутніх працівників патрульної поліції.

Ключові слова: властивості уваги; патрульна поліція; професійна підготовка; професійне становлення; психологічні риси.

Вступ

Психічні пізнавальні процеси людини є одними з факторів, що обумовлюють успішність засвоєння нею знань, набуття спеціальних професійних умінь та навичок, ефективність виконання певного виду діяльності, і є своєрідним критерієм розумової працездатності (Voloshyn, 2016; Aminaieva, 2012; Kiiko, & Mulyk, 2017; Balakhtar, 2018; Kolesnyk, & Sheiko, 2018).

Саме від характеру сприйняття й опрацювання інформації значною мірою залежить адаптація майбутнього правоохоронця до професійного навчання та специфіки службової діяльності (Plisko, & Bondarenko, 2018; Bondarenko, 2018; Prontenko et al., 2017). Аналіз особливостей службової діяльності патрульної поліції свідчить,

що значну частину робочої зміни поліцейський перебуває в автомобілі, здійснюючи патрулювання. В умовах такої діяльності якісне виконання поставлених завдань вимагає постійної зосередженості й ставить підвищені вимоги до психічних пізнавальних процесів: уваги, здатності до її швидкого переключення, високої чутливості зорового та слухового аналізаторів, швидкості мислення, пам'яті тощо.

Належне функціонування цих психічних процесів допомагає утримувати в пам'яті необхідну інформацію, оперативніше опрацьовувати отримані дані, що загалом сприяє ефективнішому виконанню службових обов'язків.

На думку низки науковців (Mitova, & Ivchenko 2015; Kiiko, & Mulyk, 2017; Pasnichenko, 2016;

Kolesnyk, & Sheiko, 2018), увагою слід вважати вибіркочну спрямованість процесу сприйняття на певний об'єкт, що становить для працівника сигнальне значення, з метою адекватного його відображення на період часу, необхідного для виконання певної діяльності. Увага є специфічним психофізіологічним феноменом людини: її можна розглядати як процес, стан і властивість особистості, не має власного змісту, але впливає на перебіг інших процесів (сприйняття, уяви, мислення, запам'ятовування). З фізіологічної точки зору увага належить до реакції активації, збільшення збудженості та реактивності нервових структур головного мозку й проходить специфічний онтогенетичний розвиток (Kolesnyk, & Sheiko, 2018). Ученими встановлено, що психофізіологічні якості людини, зокрема й увага, тісно пов'язані з індивідуально-типологічними властивостями нервової системи та є результатом складної інтегративної діяльності мозку. Від рівня працездатності центральної нервової системи залежить повнота та якість сприйняття дійсності. Тобто увага – це динамічна характеристика будь-якої психічної діяльності, яка впливає на розподіл ресурсів системи опрацювання інформації людини та забезпечує ефективність її діяльності (як навчальної, так і професійної).

Сутність уваги полягає у відбиранні значущих впливів і гальмуванні несуттєвих, побічних. Завдяки цьому відображення стає чіткішим, а детальність триває доти, доки не завершиться запланований акт поведінки чи не буде досягнуто поставленої мети.

Найважливішими функціями уваги є регуляція діяльності та контроль за її перебігом. Від того, на чому та як зосереджується працівник, залежать чіткість і повнота відчуттів, сприймань і думок. Послаблення її інтенсивності призводить до зниження якісних показників у роботі.

У спеціальній літературі (Yalanska, 2016; Stadnyk, 2017; Prontenko et al., 2016; Pavlova, Vynogradskyi, Kurchaba, & Zikrach, 2017; Lazarenko et al., 2017) зауважують, що властивості уваги не існують ізольовано. Вони тісно пов'язані між собою та є аспектами єдиного акту уваги, який не залишається постійним, а вдосконалюється паралельно з розвитком людини. Якщо в працівника сформувалася звичка бути завжди уважним, тоді увага стає властивістю особистості. Таку властивість називають уважністю. Вона пов'язана з наявністю в людини стійкої та зосередженої уваги, уміння помічати в предметах і явищах важливі для розуміння сутності властивості. Уважність є основою чуйності й тактовності у ставленні до людей і має бути невід'ємною рисою працівника патрульної поліції.

Науковці доводять кореляційну залежність між розвитком основних фізичних і психологічних якостей (Prontenko et al., 2017).

До властивостей уваги належать стійкість, концентрація, розподіл, переключення й обсяг. Стійкість уваги – це часова характеристика уваги, що визначається тривалістю збереження цілієспрямованої уваги на певному об'єкті чи виді діяльності. Ця властивість уваги залежить від активності суб'єкта, що виявляється в його діях з об'єктом. Вона зростає при виконанні практичних чи розумових завдань, які вимагають повнішого відображення об'єктів.

Переключення уваги – перенесення людиною уваги з одного об'єкта або виду діяльності на інший. За свідченнями вчених цей вид уваги зумовлений рухливістю нервових процесів. Поліпшити показники переключення уваги можна завдяки тренуванню.

Зосередженість уваги на об'єкті має певну інтенсивність, що виявляється в рівні концентрації. Тобто концентрація уваги – міра заглибленості особи у певний вид діяльності. Що більше сконцентрована увага на об'єкті, то менше слухач (працівник) помічає сторонні впливи, тим продуктивнішою є його діяльність. Відповідно обсяг уваги – кількість об'єктів, які людина може одночасно сприйняти за короткий проміжок часу.

Важливою властивістю уваги, від якої залежить ефективність патрулювання, є її розподіл. Розподіл уваги полягає в здатності правоохоронця утримувати в зоні уваги кілька об'єктів, виконувати два, а то й три види діяльності. Під час здійснення службових обов'язків працівнику патрульної поліції доводиться виконувати одночасно кілька видів діяльності. Правоохоронець змушений розподіляти увагу, тобто одночасно зосереджувати її на різних процесах та об'єктах, переважно з різною мірою виразності. Здійснюючи патрулювання на автомобілі, працівник повинен одночасно стежити за дорожньою ситуацією (станом власного автомобіля, рухом інших транспортних засобів, поведінкою пішоходів, дорожніми знаками, станом дорожнього полотна тощо), керувати маневрами руху автомобіля, слідкувати за показаннями приладів, а також за дотриманням правил дорожнього руху іншими водіями та пішоходами, зосереджувати увагу на підозрілих особах, державних номерних знаках автомобілів, що перебувають у розшуку тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що вивченню проблеми вдосконалення професійно важливих рис працівників правоохоронних органів присвячена значна кількість психолого-педагогічних досліджень (Plisko, & Bondarenko, 2018; Bondarenko, 2018; Prontenko et al., 2017).

Оцінювання властивостей уваги майбутніх фахівців сприятиме визначенню ефективності методик навчання, спрямованих на формування професійно важливих рис.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є вивчення динаміки властивостей уваги майбутніх працівників патрульної поліції під час упровадження новітніх методик навчання на етапі професійного становлення.

Реалізація мети передбачає виконання таких завдань:

1) визначення вихідного рівня показників уваги слухачів курсу первинної професійної підготовки поліцейських;

2) з'ясування динаміки показників уваги впродовж опанування курсу первинної професійної підготовки поліцейських.

Виклад основного матеріалу

З метою перевірки ефективності впливу пропонованих новацій на розвиток властивостей уваги слухачів курсу первинної професійної підготовки поліцейських, було проведено педагогічний експеримент, який тривав упродовж опанування курсу первинної професійної підготовки поліцейських і передбачав констатувальний і формувальний етапи. Мета констатувального етапу – визначення наявного рівня розвиненості досліджуваних показників для подальшого цілеспрямованого впливу на особистість слухачів експериментальних груп в умовах формувального етапу експерименту. Проведення педагогічного експерименту передбачало створення експериментальної (ЕГ=30) і контрольної груп (КГ=31) з-поміж слухачів курсу первинної професійної підготовки поліцейських (n=61) центру первинної професійної підготовки «Академія поліції» Національної академії внутрішніх справ.

Організація педагогічного експерименту не порушувала навчального режиму центру первинної професійної підготовки поліцейських і перебігу освітнього процесу, заняття проходили за звичайним регламентом. В ЕГ і КГ на опанування визначеного матеріалу виділяли однакову кількість часу. Заняття в ЕГ відрізнялися від контрольних тим, що передбачали реалізацію низки новацій, а саме: застосування вдосконалених ситуаційних завдань (під час відпрацювання сценаріїв); відпрацювання ситуаційних завдань у процесі опанування навчального предмета «Тактична підготовка»; цілеспрямований розвиток необхідних фізичних якостей. Підготовку здійснювали з урахуванням низки педагогічних умов і принципів.

Визначення впливу пропонованих новацій професійної підготовки слухачів курсу первинної

професійної підготовки на динаміку властивостей уваги передбачало дослідження зміни двох показників «Розподілення й обсяг уваги» і «Концентрація та стійкість уваги».

Для оцінювання показника «Розподілення й обсяг уваги» застосовували тест «Відшукування чисел». За умовами тесту слід якомога швидше віднайти та викреслити на контрольному аркуші числа, яких бракує на бланку (Marishchuk, Bludov, Plakhtienko, & Serova, 1984).

Рівень розвиненості досліджуваного показника оцінювали за кількістю правильно викреслених чисел на контрольному листі за 9-бальною шкалою. Відповідно до отриманих балів, передбачено такий розподіл рівнів розвиненості досліджуваного показника: високий рівень – 8, 9 балів; достатній – 6, 7, 8 балів; задовільний – 5, 4, 3 бали; низький – 1 і 2 бали.

Оцінювання показника «Концентрація та стійкість уваги» передбачало використання коректурної проби Бурдона-Анфімова (Marishchuk, Bludov, Plakhtienko, & Serova, 1984). Рівні розвиненості цього показника визначали так: низький рівень мали особи, у яких концентрацію та стійкість уваги оцінювали як низькі і нижче від середнього (до 84 %); задовільний рівень мали особи із середнім рівнем концентрації та стійкості (85–89 %); достатній – із рівнем вище від середнього (90–94 %); високий – 95 % і більше.

Аналіз результатів дослідження властивостей уваги слухачів за тестом «Відшукування чисел» свідчить, що рівень показника «Розподілення й обсяг уваги» на констатувальному етапі експерименту достовірно не різнився ($p > 0,05$). В ЕГ цей показник становив $5,90 \pm 0,24$ бала, у КГ – $5,57 \pm 0,31$ (табл. 1).

Аналіз табличних даних (табл. 2) дає підстави констатувати в ЕГ найбільшу кількість осіб з достатнім рівнем розвиненості цього показника – 51,6 %, у КГ кількість таких осіб була дещо нижчою – 33,3 %. Осіб із високим рівнем розвиненості досліджуваного показника в ЕГ виявлено 6,5 %, у КГ майже вдвічі більше – 13,3 %. Осіб із низьким рівнем готовності в ЕГ зафіксовано 3,2 %; у КГ – 6,7 %. Із задовільним рівнем в ЕГ – 38,7 %; у КГ – 46,7 %.

Показник «Концентрація та стійкість уваги» у слухачів ЕГ і КГ на констатувальному етапі експерименту також достовірно не різнилися ($p > 0,05$). В осіб ЕГ і КГ рівень концентрації та стійкості уваги оцінено як «середній». В ЕГ цей показник становив $87,48 \pm 0,82$ %, у КГ – $88,63 \pm 0,81$ (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка показників уваги в осіб ЕГ і КГ під час педагогічного експерименту, бали

Констатувальний етап педагогічного експерименту				Формувальний етап педагогічного експерименту			
ЕГ (n=31)		КГ (n=30)		ЕГ (n=31)		КГ (n=30)	
Х±m		Х±m		Х±m		Х±m	
Рівень значущості				Рівень значущості			
t		p		t		p	
Розподілення та обсяг уваги							
5,90±0,24		5,57±0,31		0,842		>0,05	
6,87±0,21		6,13±0,28		2,114		<0,05	
Достовірність різниці (pЕГ _к -pЕГ _ф)				p<0,05			
Достовірність різниці (pКГ _к -pКГ _ф)				p>0,05			
Концентрація та стійкість уваги							
87,48±0,82		88,63±0,81		0,998		>0,05	
90,84±0,66		89,63±0,64		1,316		>0,05	
Достовірність різниці (pЕГ _к -pЕГ _ф)				p<0,05			
Достовірність різниці (pКГ _к -pКГ _ф)				p>0,05			

Детальний аналіз рівнів розвиненості дає підстави констатувати (табл. 2) такий розподіл: в ЕГ найбільшу кількість осіб зафіксовано із задовільним рівнем професійної готовності –

51,6 %, у КГ – 46,7 %. Осіб із низьким рівнем професійної готовності в ЕГ виявлено 12,9 %, у КГ – 10,0 %. З достатнім в ЕГ – 22,6 %, у КГ – 26,7 %.

Таблиця 2

Рівні розвиненості досліджуваних показників в осіб ЕГ і КГ під час педагогічного експерименту, %

Рівні	Констатувальний етап педагогічного експерименту		Формувальний етап педагогічного експерименту	
	ЕГ (n=31)	КГ (n=30)	ЕГ (n=31)	КГ (n=30)
	Х±m	Х±m	Х±m	Х±m
«Розподілення та обсяг уваги»				
низький	3,2	6,7	0	3,3
задовільний	38,7	46,7	22,6	46,7
достатній	51,6	33,3	51,6	36,7
високий	6,5	13,3	25,8	16,7
«Концентрація та стійкість уваги»				
низький	12,9	10,0	3,2	3,3
задовільний	51,6	46,7	29,0	33,3
достатній	22,6	26,7	51,6	46,7
високий	12,9	16,7	16,1	16,7

Такі результати засвідчують задовільний рівень розвиненості концентрації та стійкості уваги, що не сприяє повноцінному опануванню слухачами навчального матеріалу під час проходження курсу первинної професійної підготовки.

Аналіз показника «Розподілення й обсягу уваги» дає підстави констатувати його покращення

на формувальному етапі експерименту у слухачів ЕГ і КГ (табл. 1): на констатувальному етапі в ЕГ – 5,90±0,24 бала, на формувальному – 6,87±0,21 бала (p<0,05). У КГ цей показник підвищився на 0,56 бала (p>0,05) й становив 6,13±0,28 (рис. 1).

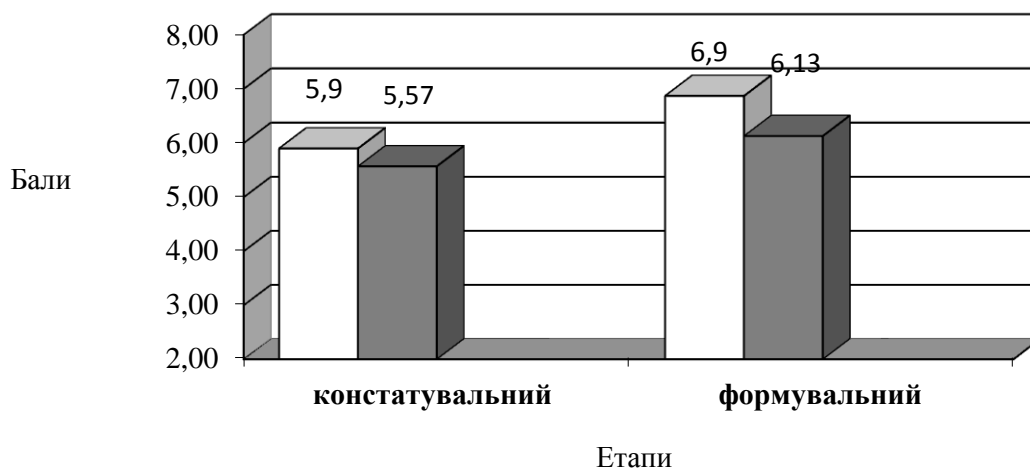

Рис. 1. Зміна показника «Розподілення та обсягу уваги» в осіб ЕГ і КГ під час педагогічного експерименту, бали

□ – особи ЕГ (n=31)   ■ – особи КГ (n=30)

Аналіз даних табл. 2 дає підстави констатувати зміну в рівнях розвиненості показника «Розподілення й обсяг уваги». В ЕГ констатовано збільшення кількості осіб із високим рівнем розвиненості цього показника на 19,3 %. Осіб із низьким рівнем розвиненості не виявлено. На 16,1 % зменшилася кількість осіб із задовільним рівнем (22,6 %). У КГ кількість осіб із низьким рівнем готовності зменшилася вдвічі (з 6,7 % до 3,3 %). На 3,4 % збільшилася кількість осіб із задовільним рівнем (43,3%). Із високим рівнем професійної готовності – 16,7 %.

Загалом рівень розподілення й обсягу уваги в осіб ЕГ і КГ оцінено як «достатній». Здійснений аналіз доводить позитивний вплив запропонованих новацій професійної підготовки на покращення розподілення й обсягу уваги в слухачів курсу

первинної професійної підготовки поліцейських. Достовірно поліпшення цього показника спостерігається саме в осіб ЕГ.

Ґрунтовний аналіз показника «Концентрація та стійкість уваги» на формуальному етапі експерименту засвідчив, що середні значення осіб ЕГ і КГ достовірно не різнилися ($p > 0,05$). Натомість, якщо порівняти досліджуваний показник у слухачів ЕГ з результатами констатувального етапу, то вони достовірно покращилися ($p < 0,05$). Середнє значення цього показника підвищилося на 3,36 бали та досягло 90,84 % (табл. 2), що дає змогу говорити про позитивний вплив запропонованих змін на концентрацію та стійкість уваги в майбутніх працівників патрульної поліції (рис. 2).

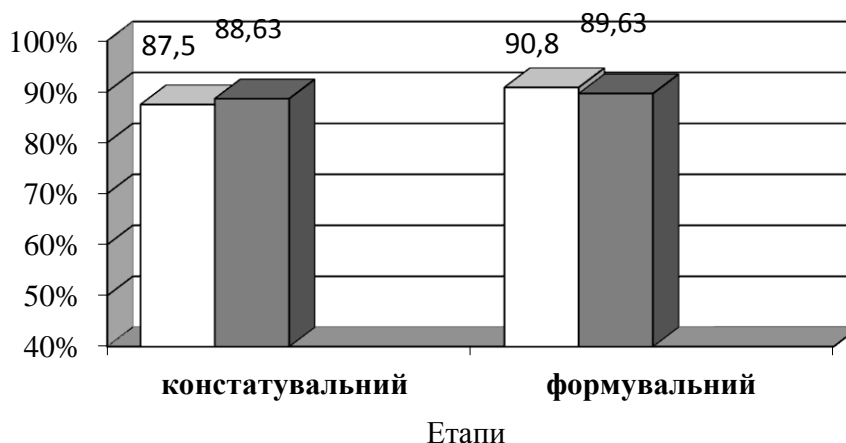

Рис. 2. Зміна показника «Концентрація та стійкість уваги» в осіб ЕГ і КГ під час педагогічного експерименту, бали

□ – особи ЕГ (n=31)   ■ – особи КГ (n=30)

В осіб КГ цей показник упродовж опанування курсу первинної професійної підготовки підвищився не достовірно, досягнувши 89,63 бали ($p > 0,05$).

Загалом рівень концентрації та стійкості уваги у слухачів обох груп оцінено як «вищий від середнього». Для майбутніх працівників патрульної поліції покращення показника «Концентрація та стійкість уваги» за період опанування курсу первинної професійної підготовки поліцейських, безперечно, є позитивним зрушенням у напрямі підвищення рівня професійної підготовленості до ефективного здійснення службової діяльності.

Аналіз даних таблиці 2 дає підстави констатувати такі зміни в рівнях розвиненості за показником «Концентрація та стійкість уваги». В обох групах виявлено зменшення кількості осіб із низьким рівнем розвиненості цього показника. В ЕГ з 12,9 % на констатувальному етапі до 3,2 % на формувальному етапі. У КГ – з 10 % до 3,3 %. Кількість осіб із задовільним рівнем розвиненості також зменшилася: в ЕГ на 22,6 % (29,0 %), у КГ – на 13,4 % (33,3 %). Значно збільшилася кількість осіб із достатнім рівнем розвиненості показника: в ЕГ їх зафіксовано 51,6 %, що на 29 % більше, ніж на констатувальному етапі експерименту; у КГ – 46,7 % (на 20 % більше, ніж на констатувальному етапі). Кількість осіб із високим рівнем розвиненості показника в КГ упродовж експерименту не змінилася і становила – 16,7 %. В ЕГ кількість таких осіб підвищилася на 3,2 % і становила 16,1 %.

Наукова новизна

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні результатів впливу навчальних занять на динаміку показників уваги у слухачів курсу первинної професійної підготовки поліцейських в умовах запровадження новітньої методики навчання. Сутність пропонованої методики полягає в упровадженні в освітній процес слухачів курсу

первинної професійної підготовки поліцейських спеціально розроблених ситуаційних завдань під час відпрацювання практичних навичок патрульного поліцейського (сценаріїв); виконанні ситуаційних завдань під час опанування навчальних предметів професійно-практичної підготовки; цілеспрямованому розвитку необхідних фізичних якостей.

Висновки

На підставі здійснених досліджень експериментально доведено ефективність пропонованих новацій професійної підготовки працівників патрульної поліції, які застосовуються на етапі професійного становлення.

Встановлено, що вихідний рівень досліджуваних показників уваги слухачів курсу первинної професійної підготовки поліцейських оцінюється як задовільний.

Виявлено позитивну динаміку показників уваги у слухачів ЕГ і КГ упродовж опанування курсу первинної професійної підготовки поліцейських. На формувальному етапі педагогічного експерименту в осіб ЕГ констатовано достовірно вищі показники розподілення та обсягу уваги порівняно із КГ ($p < 0,05$). Середні значення показника «Концентрація та стійкість уваги» в осіб ЕГ і КГ достовірно не різнилися ($p > 0,05$). Однак, досліджуваний показник у слухачів ЕГ достовірно покращився ($p < 0,05$) порівняно з результатами констатувального етапу.

Констатовано збільшення кількості осіб ЕГ із високим і достатнім рівнями розвиненості показників уваги та зменшення із низьким і задовільним.

Перспективами подальших наукових розвідок убачаємо визначення впливу пропонованих новацій системи професійної підготовки на динаміку професійно важливих рис працівників патрульної поліції на етапі професійного зростання.

REFERENCES

- Aminaieva, A.R. (2012). Emotsiina stiiikist osobystosti yak odna z determinant efektyvnoho podolannia skladnykh zhyttievkykh sytuatsii [Emotional stability of the individual as one of the determinants of effective overcoming of complex life situations]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu, Bulletin of Dnipropetrovsk University*, 20(18), 10-14. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASPmeta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vdupp_2012_20_18_4. doi: <https://doi.org/10.15421/101202> [in Ukrainian].
- Balakhtar, V.V. (2018). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti komunikatyvnoi tolerantnosti fakhivtsiv z sotsialnoi roboty na riznykh stadiiakh profesiinoho stanovlennia [Socio-psychological peculiarities of communicative tolerance of specialists in social work at different stages of professional development]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia, Organizational psychology. Economic psychology*, 3(14), 7-14. doi: <https://doi.org/10.31108/2.2018.3.14.1> [in Ukrainian].

- Bondarenko, V.V. (2018). *Profesiina pidhotovka pratsivnykiv patrolnoi politsii: zmist i perspektyvni napriamy* [Professional training of patrol police officers: content and promising directions]. Kyiv. Retrieved from URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/8055/1/%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%86%D0%AF%20%D0%91%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> [in Ukrainian].
- Kiiko, A., & Mulyk, V. (2017). Dynamika pokaznykiv uvahy kvalifikovanykh alpinistiv pid vplyvom hipoksychnoho trenuvannya pid chas podolannya riznykh vysotnykh rivniv hory Elbrus [Dynamics of indicators of the attention of qualified climbers under the influence of hypoxic training during the overcoming of various altitudinal levels of the Elbrus mountains]. *Slobozhanskyi naukovo-sportyvnyi visnyk, Slobozhjan Scientific and Sports Bulletin*, 4(60), 60-64. doi: <https://doi.org/10.15391/sns.v.2017-4.010> [in Ukrainian].
- Kolesnyk, Yu.I., & Sheiko, V.I. (2018). Pokaznyky uvahy osib z nabutoiu korotkozoristiu slabkoho ta vysokoho stupeniu na foni protsesiv halmuvannya [Indicators of attention of persons with acquired short-sightedness of weak and high degree against the background of inhibition processes]. *Molodyi vchenyi, Young scientist*, 2(54), 1-5. Retrieved from <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/2/1.pdf> [in Ukrainian].
- Lazarenko, M., Plisko, V., Troyanovska, M. (et al.). (2017). Development of motor skills of students with the help of the training simulator "belts with rings". *Journal of Physical Education and Sport*, 17, 1147-1153. Retrieved from <https://efsupit.ro/images/stories/30sept/Art%20176.pdf>. doi: 10.7752/jpes.2017.03176 [in Ukrainian].
- Marishchuk, V.L., Bludov, Iu.M., Plakhtienko, V.A., & Serova, L.K. (1984). *Metodiki psikhodiagnostiki v sporte* [Psychodiagnostic techniques in sports]. Moscow: Prosveshchenie. Retrieved from <https://www.psyoffice.ru/3608-marishhuk-v.l.-bludov-ju.m.-plakhtienko-v.a..html> [In Russian].
- Mitova, O.O., & Ivchenko, O.M. (2015). Kontrol parametriv uvahy u basketbolistiv na etapi poperednoi bazovoi pidhotovky [Control of the parameters of attention from basketball players at the stage of preliminary basic training]. *Slobozhanskyi naukovo-sportyvnyi visnyk, Slobozhjan Scientific and Sports Bulletin*, 5(49), 74-77. doi: <https://doi.org/10.15391/sns.v.2015-5.012> [in Ukrainian].
- Pasnichenko, A. (2016). Rivni psykhichnoho rozvytku osobystosti [Levels of mental development of personality]. *Psykhohiia osobystosti, Psychology of personality*, 1(7), 56-69. doi: <https://doi.org/10.15330/ps.7.1.56-69> [in Ukrainian].
- Pavlova, Iu., Vynogradskyi, B., Kurchaba, T., & Zikrach, D. (2017). Influence of leisure-time physical activity on quality of life of ukrainian students. *Journal of Physical Education and Sport*, 17, 1037-1042. Retrieved from <https://efsupit.ro/images/stories/30sept/Art%20176.pdf>.
- Plisko, V.I., & Bondarenko, V.V. (2018). Vplyv systemy po etapnoi pidhotovky na rozvytok kohnityvnoho kryteriiu profesiinoi hotovnosti maibutnykh pratsivnykiv patrolnoi politsii [Influence of the system of stage-by-stage training on the development of a cognitive criterion of professional readiness of future officers of the patrol police]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu, Bulletin of Cherkasy University*, 14, 66-72. doi: <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2018-14-66-72> [in Ukrainian].
- Prontenko, K., Andreichuk, V., & Martin, V. (et al.). (2016). Improvement of Physical Preparedness of Sportsmen in Kettlebell Sport on the Stage of the Specialized Base Preparation. *Journal of Physical Education and Sport*, 16(2), 540-545. Retrieved from <https://efsupit.ro/images/stories/nr1.2016/art%2085,%20pp%20540%20-%20545.pdf>. doi: 10.7752/jpes.2016.020.
- Prontenko, K., Klachko, V., & Bondarenko, V. (et al.). (2017). Technical Preparedness of Sportsmen in the Kettlebell Sport. *Journal of Physical Education and Sport*, 17(1), 28-33. Retrieved from <https://efsupit.ro/images/stories/01feb2017/art%205.pdf>. doi: 10.7752/jpes.2017.s1005.
- Prontenko, K., Prontenko, V., & Bezpaliy, S. (et al.). (2017). Improvement of the Physical State of Cadets from Higher Educational Establishments in the Ukrainian Armed Forces due to the Use of the Kettlebell Sport. *Journal of Physical Education and Sport*, 17(1), 447-451. Retrieved from <http://efsupit.ro/images/stories/1%20March%202017/Art%2067.pdf>. doi: 10.7752/jpes.2017.01067.
- Stadnyk, A.V. (2017). Psykhologichna hotovnist maibutnykh ofitseriv Natsionalnoi hvardii Ukrainy do sluzhbovo-boiovoi diialnosti [The psychological readiness of future officers of the National Guard of Ukraine to military service]. *Aktualni pytannia osvity i nauky, Topical issues of education and science: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference* (pp. 335-339). Kharkiv [in Ukrainian]. doi: <https://doi.org/10.26697/9786177089000.2017.335> [in Ukrainian].
- Voloshyn, O. (2016). Kharakterystyka konstytutsiinykh faktoriv osobystosti ta pokaznykiv uvahy v osib yunatskoho viku [Characteristics of constitutional factors of personality and indicators of attention in persons of juvenile age]. *Visnyk naukovykh doslidzhen, Bulletin of scientific research*, 4, 77-79. doi: <https://doi.org/10.11603/2415-8798.2016.4.7152> [in Ukrainian].
- Yalanska, S. (2016). Psykhologichni aspekty rozvytku tolerantnosti osobystosti v osvitnomu seredovyshchi [Psychological aspects of the development of personality tolerance in the educational environment]. *Psykhohiia osobystosti, Psychology of personality*, 1(7), 100-108. doi: <https://doi.org/10.15330/ps.7.1.100-109> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Амінаєва А. Р. Емоційна стійкість особистості як одна з детермінант ефективного подолання складних життєвих ситуацій. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2012. Т. 20. Вип. 18. С. 10–14. (Серія «Педагогіка і психологія»). URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vdupp_2012_20_18_4. doi: <https://doi.org/10.15421/101202>.
- Балахтар В. В. Соціально-психологічні особливості комунікативної толерантності фахівців з соціальної роботи на різних стадіях професійного становлення. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2018. № 3 (14). С. 7–14. doi: <https://doi.org/10.31108/2.2018.3.14.1>.
- Бондаренко В. В. Професійна підготовка працівників патрульної поліції: зміст і перспективні напрями : монографія. Київ, 2018. 524 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/8055/1/%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%86%D0%AF%20%D0%91%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>.
- Кійко А., Мулик В. Динаміка показників уваги кваліфікованих альпіністів під впливом гіпоксичного тренування під час подолання різних висотних рівнів гори Ельбрус. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2017. № 4 (60). С. 60–64. doi: <https://doi.org/10.15391/snsv.2017-4.010>.
- Колесник Ю. І., Шейко В. І. Показники уваги осіб з набутою короткозорістю слабого та високого ступеню на фоні процесів гальмування. *Молодий вчений*. 2018. № 2 (54). С. 1–5. URL: <http://molodyucheny.in.ua/files/journal/2018/2/1.pdf>.
- Development of motor skills of students with the help of the training simulator «belts with rings» / [M. Lazarenko, V. Plisko, M. Troyanovska et al.]. *Journal of Physical Education and Sport*. 2017. No. 17. P. 1147–1153. URL: <https://efsupit.ro/images/stories/30sept/Art%20176.pdf>. doi: 10.7752/jpes.2017.03176.
- Марищук В. Л., Блудов Ю. М., Плахтиєнко В. А., Серова Л. К. Методики психодіагностики в спорті : учеб. пособие. М. : Просвещение, 1984. 191 с. URL: <https://www.psyoffice.ru/3608-marishhuk-v.l.-bludov-ju.m.-plakhtienko-v.a.html>.
- Мітова О. О., Івченко О. М. Контроль параметрів уваги у баскетболістів на етапі попередньої базової підготовки. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2015. № 5 (49). С. 74–77. doi: <https://doi.org/10.15391/snsv.2015-5.012>.
- Пасніченко А. Рівні психічного розвитку особистості. *Психологія особистості*. 2016. № 1 (7). С. 56–69. doi: <https://doi.org/10.15330/ps.7.1.56-69>.
- Pavlova, Iu., Vynogradskiy, B., Kurchaba, T., Zikrach D. Influence of leisure-time physical activity on quality of life of ukrainian students. *Journal of Physical Education and Sport*. 2017. No. 17. P. 1037–1042. URL: <http://efsupit.ro/images/stories/30sept/Art%20159.pdf>.
- Пліско В. І., Бондаренко В. В. Вплив системи поетапної підготовки на розвиток когнітивного критерію професійної готовності майбутніх працівників патрульної поліції. *Вісник Черкаського університету*. 2018. Вип. 14. С. 66–72. (Серія «Педагогічні науки»). doi: <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2018-14-66-72>.
- Improvement of Physical Preparedness of Sportsmen in Kettlebell Sport on the Stage of the Specialized Base Preparation / [K. Prontenko, V. Andreichuk, V. Martin et al.]. *Journal of Physical Education and Sport*. 2016. No. 16 (2). P. 540–545. URL: <https://efsupit.ro/images/stories/nr1.2016/art%2085,%20pp%20540%20-%20545.pdf>. doi: 10.7752/jpes.2016.020.
- Technical Preparedness of Sportsmen in the Kettlebell Sport / [K. Prontenko, V. Klachko, V. Bondarenko et al.]. *Journal of Physical Education and Sport*. 2017. No. 17 (1). P. 28–33. URL: <https://efsupit.ro/images/stories/01feb2017/art%205.pdf>. doi: 10.7752/jpes.2017.s1005.
- Improvement of the Physical State of Cadets from Higher Educational Establishments in the Ukrainian Armed Forces due to the Use of the Kettlebell Sport / [K., Prontenko, V. Prontenko, S. Bezpaliy, et al.]. *Journal of Physical Education and Sport*. 2017. No. 17 (1). P. 447–451. URL: <http://efsupit.ro/images/stories/1%20March%202017/Art%2067.pdf>. doi: 10.7752/jpes.2017.01067.
- Стадник А. В. Психологічна готовність майбутніх офіцерів Національної гвардії України до службово-бойової діяльності. *Актуальні питання освіти і науки : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2017*. С. 335–339. doi: <https://doi.org/10.26697/9786177089000.2017.335>.
- Волошин О. Характеристика конституційних факторів особистості та показників уваги в осіб юнацького віку. *Вісник наукових досліджень*. 2016. № 4. С. 77–79. doi: <https://doi.org/10.11603/2415-8798.2016.4.7152>.
- Яланська С. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі. *Психологія особистості*. 2016. № 1 (7). С. 100–108. doi: <https://doi.org/10.15330/ps.7.1.100-109>.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2019

Bondarenko V. – Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor, Head of the Department of Special Physical Training of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0170-2616>;

Prontenko K. – Doctor of Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physical Education, Special Physical Training and Sports Department of the S. P. Korolyov Zhytomyr Military Institute, Zhytomyr, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-8753>;

Reshko S. – Professor, Professor of the Department of Special Physical Training of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7456-8550>

Dynamics Properties of Attention of Patrol Police Officers at the Stage of Professional Development

*The **purpose** of the article is the study of the dynamics properties of attention of patrol police officers at the stage of professional development in the implementation of the latest training method. **Methodology.** For the achievement of the goal and solve the problems of the research, a complex of modern general scientific methods was used: theoretical (method of conceptual-comparative analysis, structural-system analysis, synthesis, generalization); empirical (testing, pedagogical observation, pedagogical experiment); methods of mathematical statistics. By applying of theoretical methods, systematized and generalized information about the object and subject studied, compared the existing theoretical approaches to solving the problems of preparing future police officers. Empirical methods were used to diagnose the levels of development of the studied indicators and determine the effectiveness of the proposed innovations. Methods of mathematical statistics - for the correct processing a data and detection of the reliability of difference between the investigated indicators and effectiveness of the proposed innovations in the educational process. The **scientific novelty** of the study is to highlight the results of the impact of training on the dynamics indicators attention of the students the course of primary vocational training of police in the context of the introduction of the latest teaching methodology, which is to apply specially designed situational tasks during the development of scenarios; fulfillment of situational tasks during the acquisition of educational subjects of vocational and practical training; purposeful development of the necessary physical qualities. **Conclusions.** Based on the research carried out, the effectiveness of the proposed training methodology for patrolling police officers at the stage of professional development has been experimentally proved. Significantly higher rates of distribution and volume of attention were found among the experimental group. There is a significant improvement in the concentration and stability of attention in the experimental group in comparison with the results of the qualifying phase. Prospects for further scientific research the impact of the proposed innovations on the development of other professionally important features of future patrol police officers.*

Keywords: properties of attention; patrol police; professional training; professional formation; psychological traits.

Анатольєва О. І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6980-200X>

Використання тренінгових технологій для розвитку внутрішньої мотивації курсантів

Важливу роль мотивації для ефективності людської діяльності підтверджено низкою психологічних досліджень. Науковці стверджують про вагоме значення мотивації для навчальної діяльності. Причому проблема формування навчальної мотивації студентів (передусім курсантів) розроблена значно менше, ніж мотивація школярів. **Мета** дослідження – з'ясувати закономірності й механізми розвитку в студентів (курсантів) навчальної мотивації та розробити програму керування мотивацією за допомогою тренінгових занять. **Методологічну основу** роботи становили принципи системно-діяльнісного підходу в загальній психології та педагогічній психології; культурно-історична теорія психічного розвитку; положення теорії поетапного формування розумових дій; розуміння навчальної діяльності в концепції навчальної діяльності; загальнопсихологічні уявлення про мотивацію діяльності та психолого-педагогічні ідеї гуманістичної психології про особистісний потенціал людини. **Наукова новизна** й теоретичне значення дослідження полягає в тому, що теоретично обґрунтовано та підтверджено шляхом емпіричного дослідження провідне значення внутрішніх мотивів у мотивації навчальної діяльності. Причому встановлено, що мотиви набуття знань й опанування професії переважають над мотивом отримання диплома. Зокрема, обґрунтовано такі наукові положення: 1. Під впливом мотиваційних виховних занять з використанням тренінгових технологій відбуваються зміни в структурі навчальної мотивації в напрямі зростання питомої ваги внутрішньої мотивації. 2. Розвитку навчальної мотивації на заняттях з елементами тренінгу сприяє налагодження групової згуртованості, що для курсантів має вагоме значення, з огляду на особливості організації їх освітнього процесу (спільне проживання на обмеженій території, цілодобове перебування разом, ієрархічність стосунків, фізичне та психічне навантаження, що значно більше, ніж навантаження цивільних студентів); усвідомлення під час тренінгу на власному досвіді цінності згуртованості колективу щодо вирішення спільних завдань, координації дій, обміну інформацією для майбутньої професійної діяльності (профілактики професійного вигорання, розвитку, досягнень); усвідомлення процесу навчання як частини життєвого плану, в якому всі ситуації навчання (труднощі служби та побуту, стосунки) можуть стати важливим досвідом, ресурсом у досягненні професійного успіху; усвідомлення цінності знань для задоволення потреби відчувати себе професіоналом, особистістю, яка реалізувала свій потенціал. **Висновки.** Оскільки мотивація є комплексним явищем, серія мотиваційних виховних занять з використанням тренінгових технологій може бути першим етапом мотиваційної роботи. Наступні етапи – закріплення мотиваційних установок, їх вплив на поведінку, збереження мотивації в тривалій перспективі – потребують подальшого вивчення.

Ключові слова: мотивація; мотивація досягнення; мотивація діяльності; мотивація навчання; тренінг мотивації; внутрішня мотивація; мотивація курсантів.

Вступ

Мотивація є неодмінною складовою ефективності будь-якої діяльності, зокрема й навчальної. Використання технологій, що ґрунтуються на знанні механізмів функціонування мотиваційних складових освітнього процесу, може істотно підвищити результативність навчання. Це свідчить про теоретичну та практичну актуальність вивчення мотивації навчальної діяльності.

Особливе значення має навчально-професійна мотивація курсантів військових вишів. Активне формування мотиваційної сфери особистості курсанта сприяє закріпленню установок, цінностей, професійних інтересів і звичок, поведінкових навичок й етичних норм, що дозволяють здійснювати міжособистісну взаємодію в навчально-професійних ситуаціях (Romanov, & Lezhnina, 2016).

Важлива роль мотивації в ефективності людської діяльності підтверджена в низці психологічних досліджень (О. М. Леонтьєв, Д. Макклеланд, Р. де Чармс, Х. Хекхаузен,

Е. Дісі, Р. Райаян, С. Максименко, Г. Костюк, В. Моляко, В. Рибалко та ін.). Чимало дослідників відзначали виняткову важливість звернення до ресурсу навчальної мотивації в процесі побудови ефективного освітнього процесу (Н. Бадмаєва, А. Маркова, Т. Матіс, А. Орлов, В. Чирков, В. Якунін, П. Гальперін, В. Давидов, А. Подольський, Н. Тализіна, Г. Цукерман, Д. Ельконін та ін.).

Протягом останніх двох десятиліть найбільш популярними теоріями мотивації навчання стали такі: контролю та значущості емоцій досягнення; мети досягнення; атрибуції; очікувань і цінностей; постановки цілей; інтересу; можливих «Я»; самодетермінації; самоефективності; соціального статусу; перетворення досвіду, імпліцитні теорії інтелекту. У більшості теорій значення надається ролі когнітивних процесів, пов'язаних з навчанням і пізнанням, цілепокладанням, емоціям, а також особистості учня і його взаєминам з батьками, вчителями та однолітками (Nikitskaia, & Tolstykh, 2018).

Дослідник Д. Макклеланд зводить ефективність мотивованої діяльності до формули, у якій результат діяльності є функцією від сили мотивації, помноженої на ймовірність успіху, помноженої на значення стимулу (McClelland, 2014). Теорія атрибуції виділяє оцінку минулого досвіду як ключового стимулу до діяльності, теорія самодетермінації робить акцент на внутрішніх і зовнішніх мотивах (Semenova, 2015, p. 192-193).

Важлива роль у психології мотивації відводиться внутрішній мотивації – виконанню певної діяльності через інтерес до неї, суб'єктивне відчуття її цінності. Виникнення внутрішньої мотивації діяльності зумовлюється задоволенням за допомогою цієї діяльності базових потреб, зокрема, потреб у компетентності та самодетермінації, а також у значущих відносинах (Deci, Vallerand, Pelletier, & Ryan, 1991).

Е. К. Френцель, Д. Л. Таксер, К. Шваб та інші визначають ентузіазм педагога як ключовий аспект високої якості викладання, підкреслюючи, що мотивація вчителя важлива для мотивації учнів (Frenzel, Taxer, Schwab, & Kuhbandner, 2018).

За останні кілька десятиліть теорії мотивації досягнення значно еволюціонували. Дж. Міс та Ш. Егер прогнозують, що майбутні дослідження у цій галузі будуть спрямовані на поширення нових методологій, зокрема, особистісно-орієнтованих підходів, впровадження їх у практику викладання (Meese, & Agger, 2019). Причому проблема розвитку та формування мотивації студентів (і, особливо, курсантів) розроблена гірше у порівнянні з її висвітленням щодо школярів.

У ХХ столітті як форма навчання в професійній освіті набув поширення тренінг. Велике значення для розвитку тренінгових технологій мали ідеї К. Левіна, Дж. Морено, К. Роджерса, Д. Мак-Клеланда, І. Ялома та інших дослідників. Теоретичні питання тренінгу розроблялися в роботах Ю. Н. Ємельянова, Х. Міккіна, В. П. Захарова, Н. Ю. Хрящової, Г. А. Ковальова, Т. С. Яценко, О. В. Сидоренко, В. А. Климчука, А. П. Ситникова, С. І. Макшанова, Б. М. Боденко, І. В. Вачкова, О. П. Горбушина, В. Ю. Большакова, М. А. Гусарова та ін. Різні аспекти проблеми тренінгу, в тому числі й мотиваційного, досліджували українські вчені С. С. Занюк, В. О. Лефтеров, Л. І. Мороз, О. В. Чуйко, С. І. Яковенко, В. І. Барко та ін.

О. В. Чуйко в дослідженні застосування тренінгових технологій під час лекцій для курсантів доводить цінність тренінгу, що полягає не лише в «передаванні» викладачем певної суми правильних знань, а й у пошуку та формуванні власного знання на основі емпіричного досвіду та раніше засвоєних наукових фактів. Тренінг сприяє не лише усвідомленню сутності поняття, але й формуванню здібності критично оцінювати, обирати варіанти й приймати групові та

індивідуальні рішення. Також впровадження тренінгових технологій, на думку дослідниці, дозволяє усунути суперечності, які вочевидь виявляються в традиційній лекції: пасивність і некритичність сприйняття, несамостійність й інертність мислення, невміння адаптувати теоретичний матеріал до потреб практичної діяльності, несформованість навичок полемізувати, переконувати, доводити власну думку, і водночас надає ефективні можливості щодо розвитку професійно-адаптивної особистості (Chuiiko, 2007).

М. А. Гусарова на прикладі семінару-тренінгу вказує на дидактичні можливості та ефективність тренінгових технологій в сучасних умовах, коли потрібен високий рівень не лише знань, але й умінь, навичок, соціально-психологічної стійкості особистості випускника. Тренінг надає можливість уникнути рутинізації освіти, актуалізує спілкування викладача з учнями, робить цілі й завдання заняття більш зрозумілими. Активні та інтерактивні освітні технології не випадково стали надійними супутниками сучасного освітнього процесу. Тренінг передбачає максимальне залучення учасників практичного заняття до групової роботи, дозволяє випробувати теоретичні положення в практичних вправах (Gusarova, 2019).

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження – з'ясувати особливості структури навчальної мотивації курсантів і розробити програму розвитку внутрішньої мотивації у виховних заняттях з використанням тренінгових технологій.

Завдання дослідження:

1. Провести серію досліджень структурних складових навчальної мотивації курсантів.
2. Дослідити структурні зміни в навчальній мотивації курсантів під впливом виховних занять з використанням тренінгових технологій.

Методологічну основу роботи становили принципи системно-діяльнісного підходу в загальній і педагогічній психології (О. М. Леонтьєв, П. Я. Гальперін, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін); культурно-історична теорія психічного розвитку Л. С. Виготського; положення теорії поетапного формування розумових дій (П. Я. Гальперін); розуміння навчальної діяльності в концепції навчальної діяльності Д. Б. Ельконіна і В. В. Давидова; загальнопсихологічні уявлення щодо мотивації діяльності (Дж. Аткинсон, К. Левін, О. М. Леонтьєв, Д. Макклеланд, А. Маслоу, Х. Хекхаузен, А. Маслоу, Е. Дісі та Р. Раян, Є. П. Ільїн) та психолого-педагогічні (Л. І. Божович, А. К. Маркова, Ю. М. Орлов, С. Хартер, В. І. Чирков); сучасні дослідження факторів, що сприяють і протидіють ефективному навчанню (Е. Дісі, Р. Раян, І. О. Зимня); ідеї гуманістичної психології про актуалізацію особистісного потенціалу (А. Маслоу, К. Роджерс).

Виклад основного матеріалу

Для проведення формувального експерименту, до якого входила серія виховних занять з використанням тренінгових технологій, було обрано навчальну групу з низькою та середньою академічною успішністю (загалом 30 курсантів віком 17–18 років, які навчалися на 1 курсі). Кількість занять складала 4 сесії. Кожне із занять тривало 80 хвилин і становило один із чотирьох етапів. Контрольна група (30 осіб) складалась з курсантів того ж курсу.

Перше заняття – підготовчий етап. Його мета – створення робочої атмосфери. Основні методи – психогімнастичні вправи, бесіди, дискусії. На вступному занятті учасники ознайомлюються з правилами поведінки в групі (активності, психологічної та фізичної безпеки, конфіденційності, добровільності) (Forel, 2000). Потім проводяться ігрові вправи, орієнтовані на створення команди, навчання координації дій, згуртування групи, що, згідно з теорією Едварда Дісі, сприяє посиленню внутрішньої мотивації шляхом задоволення потреби бути залученим у важливі стосунки з іншими людьми в процесі діяльності.

Вправа «Виміряємо один одного» дає можливість учасникам зблизитися, координуючи свої дії в команді. Група поділяється на мікрогрупи, які, змагаючись на швидкість, вишиковуються в ряд за такими критеріями: розмір взуття, кількість братів і сестер у кожного, відстань від інституту до дому (Forel, 2003).

Вправа «День народження». Гравці, поділені на дві команди, повинні, не розмовляючи між собою, вишикуватися в ряд відповідно до дати свого народження (рік народження не враховується). Не маючи можливості ні говорити, ні писати, учасники взаємодіють один з одним незвичайним, новим для них способом, наприклад, мімікою, жестами тощо.

Шикування є звичною справою для курсантів. Ігрове шикування з елементами творчості дозволило учасникам наочно переконатися на власному досвіді у цінності згуртованості колективу для вирішення спільних завдань, координації дій, обміну інформацією. Після виконання вправ відбулося обговорення значення згуртованості, вміння координувати дії, шукати нестандартні, творчі шляхи розв'язання питань для майбутньої професійної діяльності та подальшого життя, а також важливості побудови дружніх взаємин щодо профілактики професійного вигорання, розв'язку, досягнень.

Як справедливо зазначає А. С. Балик, одним з предикторів навчально-пізнавальної мотивації є сформованість групи як колективу, в якій навчається студент (Baluk, 2017, р. 34-35). Тому не можна погодитися з А. Б. Шипулею, яка стверджує, що, оскільки навчальна група є групою постійного складу, то нема потреби в

проведенні роботи по згуртуванню групи (Shipulia, 2018).

Друге заняття – теоретичний етап. Його мета – ознайомлення з основами теорії внутрішньої мотивації та ціннісної регуляції діяльності – досягається за допомогою міні-лекцій, вирішення проблемних завдань, бесід, дискусій та психогімнастичних вправ. Докладну розробку цього етапу, як і багатьох інших питань мотиваційного тренінгу, здійснив В. А. Климчук у монографії «Тренінг внутрішньої мотивації» (Klymchuk, 2005).

Вправа на довіру. Інструкція групі: «Щоб обговорювати з кимось власне життя, йому, в першу чергу, слід довіряти. Спробуймо перевірити, наскільки ми довіряємо один одному. Розіб'ємося випадковим чином на пари. Нехай один з партнерів стане до іншого спиною і відступить на один крок. Тепер вам слід повністю розслабитися і просто впасти назад. За вами стоїть ваш товариш, він підхопить вас. Тепер поміняйтеся місцями». Обговорення: «У кого які враження? Що ви відчували, коли падали? А коли ловили?» (Klymchuk, 2005, р. 53).

Вправа на довіру, як й інші ігри цього тренінгу, орієнтована на посилення згуртованості групи, що, як вище було зазначено, сприяє посиленню внутрішньої мотивації. Для курсантів це має особливе значення, враховуючи особливості організації їхнього освітнього процесу (спільне проживання на обмеженій території, цілодобове перебування разом, ієрархічність стосунків, фізичне та психічне навантаження більше, ніж у цивільних студентів).

Також на занятті учасники аналізують події власного життя з точки зору «відчуття потоку» і порівнюють свої відчуття з результатами досліджень М. Чикзентміхалі.

Вправа «Відчуття потоку М. Чикзентміхалі». Інструкція групі: «У кожного з вас були в житті моменти, коли ви робили те, що вам дуже подобалося, від чого ви отримували задоволення. Спробуймо дослідити, що ви відчували в ті моменти. Згадайте один-два таких випадки. Подумки перенесіться у той час. А тепер запишіть навпроти цієї події ті почуття, які у вас тоді виникали.

Для чого ми це робили? Дослідник Міхал Чикзентміхалі проводив аналогічні дослідження з обдарованими людьми (спортсменами, ученими, художниками) і встановив, що для внутрішньої мотивованої діяльності характерний певний комплекс почуттів, названий ним «потік»: відчуття повної (розумової та фізичної) включеності в діяльність; повна концентрація уваги, думок, почуттів; ясне усвідомлення мети діяльності; чітке усвідомлення того, наскільки вдало виконується робота; відсутність тривоги з приводу можливої невдачі, помилки; відчуття суб'єктивної зупинки часу; втрата звичайного відчуття чіткого

усвідомлення себе і свого оточення. Ми можемо порівняти обидва ці списки. Як бачимо, вони дуже схожі між собою. Ті стани, про які ви згадували, і були власне станами внутрішньої мотивації» (Klymchuk, 2005, p. 14).

Після цього організовується вправа з дискусією щодо впливу винагород і покарань на мотивацію діяльності.

Вправа «Вплив винагород на мотивацію». Інструкція групі: «Обговорімо таке питання: що більше спонукає людей до певної діяльності – винагорода або покарання? Пропоную ознайомитися з двома реальними експериментальними ситуаціями. Розподілимося на дві групи. Кожній групі буде надано по одній картці з описом експерименту. Проте там не буде вказано найголовнішого – результату експерименту. Вам необхідно буде за 10 хвилин спрогнозувати результат, а також сформулювати аргументи на захист своєї думки.

Експеримент 1. Для участі в експерименті були відібрані дошкільнята, які виявляли помітну цікавість до малювання кольоровими фломастерами. Одним дітям з їх числа за малювання обіцяли винагороду (грамота з печаткою, кольорова стрічка), інші винагороджувалися несподівано після малювання, а третім не давали ні обіцянок, ні винагород. Упродовж двох тижнів велось приховане спостереження за ігровою діяльністю дітей в дитячому саду. Як ви думаєте, які діти продовжували малювати фломастерами, а які майже перестали цим займатися? Обґрунтуйте відповідь. Правильна відповідь: діти першої групи зменшили час, відведений для малювання).

Експеримент 2. В одній зі шкіл існувала традиція: учні четвертих і п'ятих класів допомагали на заняттях учням перших і других класів. Одна група «наставників» не отримувала за це ніякої винагороди, інша ж заохочувалася квитками до кінотеатру. Між обома групами спостерігалися певні відмінності у взаємодії зі своїми «учнями». Як ви думаєте, в чому полягали ці відмінності? Чи розрізнялася між собою успішність «учнів» різних груп «наставників»? Обґрунтуйте відповідь. Правильна відповідь: друга група наставників була жорсткішою, а їх учні мали нижчий рівень успішності. Отже, ми з'ясували, що винагорода і покарання не такі вже й важливі для мотивації. І, до того ж, вони мають швидше гальмуючий, ніж посилюючий вплив (Klimchuk, 2005, p. 47).

У результаті проведення вправи курсанти були здивовані результатами експериментів. Більшість із них були переконані, що можливість отримати винагороду має вирішальне значення для мотивації. У зв'язку з цим учасникам тренінгу була запропонована міні-лекція на тему внутрішньої мотивації.

«Дослідник Р. де Чармс зробив такі висновки:

1. Якщо людину винагороджено за щось, що вона робить за власним бажанням, то така винагорода приведе до зменшення мотивації.

2. Якщо людину не винагороджено за нецікаву діяльність, яку вона почала робити лише заради винагороди, то мотивація до неї може зрости (Klimchuk, 2005, p. 48).

Висновки вченого визначають, що відбувається з внутрішньою мотивацією внаслідок дії на неї винагород, проте вони не визначають, звідки вона походить, у чому її джерело. Джерело внутрішньої мотивації – в задоволенні потреб. Які в людини бувають потреби?

А. Маслоу виокремив п'ять рівнів базових потреб людини:

1. Фізіологічні потреби: в кисні, воді, їжі, у фізичному здоров'ї та комфорті.

2. Безпека: потреба в захищеності від небезпеки, нападів та погроз.

3. Любов і дружба: потреба в добрих і любовних взаєминах з іншими людьми.

4. Повага, визнання: потреба відчувати свою цінність для інших та самого себе.

5. Самоактуалізація: потреба повністю розвинути та реалізувати власний потенціал.

Р. Уайт, Р. де Чармс, Е. Дисі та Р. Раян зазначили три базові потреби, важливі саме для внутрішньої мотивації діяльності:

– потреба в самодетермінації (потреба відчувати самого себе джерелом власної активності);

– потреба в компетентності (відчуття усієї повноти своїх можливостей, відчуття «я знаю, я можу», відчувати себе компетентним, тим, хто знає та вміє що-небудь робити);

– потреба в значимих стосунках (бути включеним в значимі стосунки з іншими людьми в процесі діяльності).

Задоволення цих базових потреб у певній діяльності приводить до появи внутрішньої мотивації до цієї діяльності. Зовнішня мотивація теж може мати позитивний вплив за певних умов (Borisova, 2018, p. 103-115). Однак її значення не можна порівняти з внутрішньою мотивацією.

Результатом обговорення курсантами питання задоволення потреб стало усвідомлення ними цінності знань для задоволення своїх потреб у професійній діяльності, для відчуття себе компетентним професіоналом, особистістю, яка реалізувала свій потенціал.

Третє заняття – рефлексивний етап – має на меті аналіз особистісних цінностей учасників у контексті внутрішньої мотивації. Для цього використовується методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації». Тест М. Рокича дозволяє дослідити спрямованість особистості та визначити її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе, сприйняття світу, ключові

мотиви вчинків, основу «філософії життя». Керівник робить акцент на ролі цінностей в розвитку внутрішньої мотивації, після чого учасники переходять до вивчення власної ціннісної сфери.

Для глибшого розуміння значення ціннісних орієнтацій проводиться вправа «Чарівна крамниця» (Fopel, 2000). Учасники мають зосередитися на важливих для них життєвих цілях і за допомогою уяви усвідомити закономірність: щоб набути щось нове, завжди доводиться платити.

Науковою методикою вивчення ціннісних орієнтацій є тест М. Рокіча «Ціннісні орієнтації». Інструкція: «Зараз Вам буде представлений список цінностей. Уважно його вивчіть. Ваше завдання – обрати десять з вісімнадцяти цінностей та проранжувати їх за порядком значущості для вас як принципів, якими ви керуєтеся у житті. Робіть неспішно, вдумливо».

Більшість курсантів обрали такі цінності, як здоров'я (фізичне і психічне); цікава робота; любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною); наявність хороших і вірних друзів; суспільне покликання (повага оточення, колективу, товаришів по роботі); пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток). Керівник звернув увагу учасників на те, що термінальні цінності цілі за своєю суттю є тим самим, що і внутрішні цінності. А люди, орієнтовані на внутрішні цінності, отримують більше задоволення від життя і загалом щасливіші. До внутрішніх цінностей належать особисте зростання, стосунки, інтелектуально-естетичний розвиток, а до зовнішніх – фінансовий успіх, привабливість, слава, сила. Люди, орієнтовані на зовнішні цінності, переважно мотивовані зовнішніми чинниками і мають досить низький рівень психологічного благополуччя (Klimchuk, 2005, p. 43).

Четверте заняття – цілеутворювальний етап. Завдання цього етапу: розвиток навички грамотно ставити цілі, виявлення не коректно сформульованих цілей, посилення внутрішньої мотивації.

Важливість постановки мети наочно демонструється у вправах «Трохи краще», «Через три роки» і «Алгоритм картини майбутнього», які допомагають усвідомити свої цілі, дозволяють чіткіше розставити пріоритети у своєму житті, визначити послідовність дій.

Вправа «Трохи краще» наочно демонструє важливість постановки цілей. Викликаємо кількох добровольців. Просимо підійти до стіни кімнати, підняти руки та дотягнутися якомога вище. Відмічаємо місце, до якого вони дотягнулися, а потім просимо спробувати ще раз. Відмічаємо ще раз (як правило, цього разу завжди виходить вище). Головний висновок у цій вправі може

звучати так: «Коли є очевидна планка – ми завжди здатні на більше. Цілі – це планки. Вони дозволяють вам досягати в житті більшого!»

Вправа «Через три роки» дозволяє чіткіше розставити пріоритети у своєму житті, почати більше працювати на важливі цілі. Учасникам дають завдання – скласти невеликий список і зазначити у ньому найбільші проблеми цього періоду життя, не більше 3 пунктів. Після складання списку учасники мають уявити себе на три роки старшими, а потім подумати про ці проблеми й справи, начебто через три роки. Виконуючи це завдання, слід відповісти на такі питання: «Що ви можете згадати про цю проблему?», «Що сталося з нею?», «Як вона впливає на життя тепер, через три роки?», «Ця проблема з'явилася зараз?», «Чи знайшли б Ви її вирішення? Яким би воно було?».

Можна дозволити працювати самостійно, без групового обговорення. Тоді вправа виконується учасниками письмово. Сенс цієї вправи полягає в аналізі усіх життєвих проблем, відповідно до свого майбутнього. Аналіз з «майбутнього» дозволяє усвідомити міру важливості певних справ. Після завершення вправи відбувається її обговорення. Учасники ставлять собі питання: «Які враження справляє той факт, що через 3 роки ви не згадаєте жодної проблеми або справи, яку вирішуєте сьогодні?» Рекомендується звернути увагу учасників тренінгу на те, чи змінилося їх відношення до поточних проблем? Зазвичай ця техніка допомагає знизити значущість поточних проблем, перевести увагу на майбутнє.

Вправа «Алгоритм картини майбутнього» (Sidorenko, 2000). Мета – створення стратегічного плану життя на найближчі 5 років. Учасникам пропонується відповісти на такі запитання: «Ким ви будете через 5 років?», «Яку ви отримаєте до цього часу додаткову освіту?», «Яким буде ваш щомісячний прибуток?», «Як ви будете себе почувати?», «Якими будуть ваші перспективи на майбутнє?». Тепер визначтесь, що потрібно зробити протягом кожного з цих 5 років, аби досягти цієї мети. Напишіть, що має бути зроблено у 2019, 2020, 2021, 2022, 2023 роках. Після цього вирішіть, що треба зробити протягом найближчих трьох місяців для того, щоб наблизитися до мети. У кінці року зіставте отриманий результат з вашою метою на рік. Якщо її було досягнуто, заохочуйте себе. Якщо мета не досягнута, все одно заохочуйте себе. Ви боролися, але поки що не вийшло. Після цього уточніть свою мету на наступний рік і візьміть на себе певні зобов'язання, що передбачають деякі позбавлення в тому випадку, якщо мета не буде досягнута і наступного року.

Вправа «Побажання друга» (Fopel, 2003). «Заплющте очі. Нехай вам пригадається людина, яка, як вам здається, зацікавлена в тому, щоб ви

брали участь у цьому тренінгу, і чекає від вас певних змін. Це може бути просто ваш знайомий, а може бути якась близька людина. Тепер уявіть, що ця людина говорить вам, чого ви повинні тут навчитися. Розплющіть очі. Запишіть у свої зошити ці побажання».

Результатом обговорення з курсантами результатів цілеутворюючого етапу тренінгу стало усвідомлення ними процесу навчання як частини життєвого плану, у якому всі ситуації навчання (у тому числі й труднощі їх служби та побуті, у відносинах) можуть стати важливим досвідом, ресурсом для успіху у професійній діяльності, загалом у житті.

Аналіз та інтерпретація результатів формувального експерименту. За результатами дослідження мотивації в експериментальній групі після проведення виховних занять з використанням тренінгових технологій були виявлені істотні зрушення. На підставі опитувальника «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» А. А. Реана і В. А. Якуніна найвищий ранг серед мотивів навчальної діяльності отримав мотив «стати висококваліфікованим фахівцем», його обрали 100 % курсантів експериментальної групи (до тренінгу – 93 %). Другий ранг посів мотив «забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності» – 73 % (до тренінгу – 70 %). Третім став мотив «здобути глибокі та міцні знання» (70 %) (до тренінгу – 63 %). Тобто, в структурі навчальної мотивації в експериментальній групі абсолютну перевагу

отримала внутрішня мотивація (від половини до 100 % виборів), а саме мотиви, в основі яких є потреба в компетентності, і пізнавальні мотиви.

Найменше виборів (менш як 20 % опитаних) отримали мотиви зовнішньої мотивації: «не запускати вивчення предметів навчального циклу» – 20 %, «бути постійно готовим до чергових занять» – 13 %, «досягти поваги викладачів» – 10 %, «бути прикладом для однокурсників» – 10 %, «виконувати педагогічні вимоги» – 3 %, «уникнути засудження та покарання за погане навчання» – 3 %. Мотиви «постійно отримувати стипендію» та «не відставати від однокурсників» зовсім не отримали виборів респондентів. Частка внутрішніх мотивів після проведення мотиваційного тренінгу статистично значно зросла, а зовнішніх – знизилася. Для перевірки статистичної значущості зсуву в показниках мотивів навчальної діяльності використовувався критерій Вілкоксона ($p=0,01$).

У контрольній групі, у якій мотиваційні виховні заняття з використанням тренінгових технологій не проводилися, також двічі було проведено тестування на підставі опитувальника «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» А. О. Реана і В. А. Якуніна. На відміну від експериментальної групи, у контрольній групі істотних змін у структурі навчальної мотивації не відбулося, і внутрішня мотивація отримала менші показники (табл. 1).

Таблиця 1

**Узагальнений звіт: методика
 «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів А. О. Реана, В. О. Якуніна
 (N=60: експериментальна та контрольна групи після тренінгу в експериментальній групі)»**

Перелік мотивів навчальної діяльності	Групи	
	експериментальна	контрольна
Стати висококваліфікованим фахівцем	100,0 %	90,0 %
Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності	73,3 %	56,7 %
Здобути глибокі та міцні знання	70,0 %	53,3 %
Отримати інтелектуальне задоволення	56,7 %	40,0 %
Отримати диплом	50,0 %	60,0 %
Домогтися схвалення батьків і навколишніх	33,3 %	26,7 %
Успішно вчитися, складати іспити на «добре» і «відмінно»	30,0 %	36,7 %
Успішно продовжити навчання на наступних курсах	26,7 %	20,0 %
Не запускати вивчення предметів навчального циклу	20,0 %	30,0 %
Бути постійно готовим до чергових занять	13,3 %	6,7 %
Досягти поваги викладачів	10,0 %	23,3 %
Бути прикладом для однокурсників	10,0 %	23,3 %
Виконувати педагогічні вимоги	3,3 %	0,0 %
Уникнути засудження та покарання за погане навчання	3,3 %	16,7 %
Постійно отримувати стипендію	0,0 %	10,0 %
Не відставати від однокурсників	0,0 %	6,7 %

Методика «Мотивація навчання у виші», запропонована Т.І. Ільїною, має три шкали: «набуття знань» (прагнення до набуття знань, допитливість); «опанування професією» (прагнення опанувати професійні знання та сформувати професійно важливі якості) та «отримання диплома» (прагнення отримати диплом при формальному засвоєнні знань, прагнення до пошуку обхідних шляхів при здачі іспитів і заліків).

Причому за кількістю балів в експериментальній групі після проведення занять

отримано такі результати. Шкала «набуття знань» – 250,8 (до тренінгу – 237,6). Шкала «опанування професією» – 216 балів (до тренінгу – 208). Шкала «отримання диплома» – 200 балів (до тренінгу – 217). Отже, в експериментальній групі у сукупності мотиви набуття знань та опанування професією переважають над мотивом отримання диплому, що, на думку Т. І. Ільїної, свідчить про правильний вибір професії. Також кількість балів з цих перших двох категорій після проведення тренінгу зростає (таблиця2).

Таблиця 2

Описові статистики: методика «Мотивація навчання у виші Т.І. Ільїної» (N=60: експериментальна та контрольна групи до й після тренінгу)»

Перелік мотивів навчальної діяльності	експериментальна		контрольна	
	до	після	до	після
Я самостійно вивчаю предмети, які, на мою думку, є необхідними для моєї майбутньої професії	54,0	57,6	46,8	61,2
Я вважаю, що для повного опанування професії всі навчальні дисципліни потрібно вивчати однаково глибоко	64,8	75,6	50,4	43,2
У мене достатньо сили волі, щоб вчитися без нагадування адміністрації	67,2	67,2	72,0	72,0
Не правда, що іспити потрібно складати, витрачаючи мінімум зусиль	26,4	25,2	22,8	25,2
Не правда, що найкраще я займаюся, коли мене періодично стимулюють	25,2	25,2	32,4	30,6
Неабияке задоволення я відчуваю, коли розповідаю знайомим про мою майбутню професію	25,0	25,0	16,0	16,0
Усі мої захоплення так чи інакше пов'язані з майбутньою роботою	28,0	30,0	16,0	16,0
Висока зарплата після закінчення вишу для мене не головне	20,0	32,0	26,0	22,0
Мій вибір вишу остаточний	84,0	78,0	81,0	87,0
До вступу до вишу я давно цікавився цією професією, багато читав про неї	24,0	24,0	19,0	22,0
Професія, яку я отримую, найважливіша і перспективна	27,0	27,0	24,0	26,0
Неправда, що в наш час не обов'язково мати вищу освіту	80,5	70,0	87,5	84,0
Для мене дуже важливо мати диплом про вищу освіту	72,5	65,0	65,0	70,0
Я змушений був вступити до вишу, щоб зайняти бажане становище в суспільстві, уникнути служби в армії	6,0	9,0	10,5	9,0
Для просування по службі мені необхідно мати вищу освіту	43,5	42,0	43,5	45,0
Мої друзі мають вищу освіту, і я не хочу відстати від них	16,0	14,0	16,0	12,0

Наукова новизна

Результати проведення мотиваційних виховних занять з використанням тренінгових технологій свідчать про певні позитивні зрушення у мотивації досягнення в учасників тренінгової групи. Проведення до- і післятренінгової діагностики дало змогу оцінити ефективність занять (можливості їх впливу на мотивацію).

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження полягає в тому, що теоретично

обґрунтовано та підтверджено шляхом емпіричного дослідження провідне значення внутрішніх мотивів у мотивації навчальної діяльності. Причому встановлено, що мотиви набуття знань й опанування професії переважають над мотивом отримання диплому. Зокрема, обґрунтовано такі наукові положення:

1. Під впливом мотиваційних виховних занять з використанням тренінгових технологій відбуваються зміни в структурі навчальної

мотивації в напрямі зростання питомої ваги внутрішньої мотивації.

2. Розвитку навчальної мотивації на заняттях з елементами тренінгу сприяє:

– налагодження групової згуртованості, що для курсантів має особливе значення, враховуючи особливості організації їх освітньо-виховного процесу (спільне проживання на обмеженій території, цілодобове перебування разом, ієрархічність стосунків, фізичне та психічне навантаження більше, ніж у цивільних студентів);

– усвідомлення під час тренінгу на власному досвіді цінності згуртованості колективу для виконання спільних завдань, координації дій, обміну інформацією загалом для майбутньої професійної діяльності (профілактики професійного вигорання, розвитку, досягнень);

– усвідомлення процесу навчання як частини життєвого плану, у якому всі ситуації навчання (труднощі служби та побуту, стосунків) можуть стати важливим досвідом, ресурсом для професійного успіху;

– усвідомлення цінності знань для задоволення потреби відчувати себе професіоналом, особистістю, яка реалізувала власний потенціал.

Висновки

Отже, академічна успішність курсантів є лише одним з елементів освітнього процесу, неодмінними складовими якого також є службова діяльність, виховна робота, організація побуту тощо. З огляду на ці фактори, а також на те, що мотивація діяльності є комплексним явищем, яке охоплює чимало складових (когнітивних, емоційних, вольових, поведінкових тощо), зрозуміло, що серія мотиваційних виховних занять з використанням тренінгових технологій може бути лише першим етапом мотиваційної роботи. Наступні етапи – закріплення мотиваційних установок, їх вплив на поведінку, збереження мотивації в тривалій перспективі – потребують подальшого вивчення.

REFERENCES

- Balyk, A.S. (2017). Formirovanie motivatsii u studentov kak odnogo iz znachimykh faktorov uspekhnosti obucheniia i dalneishogo professionalnogo samoopredeleniia [The formation of motivation among students as one of the significant factors in the success of training and further professional self-determination]. *Trud i ego subekt v izmeniaiushcheysia Rossii, Labor and its subject in a changing Russia*, 2, 686. doi: 10.30888/978-5-6041451-4-2.2.4 [in Russian].
- Borisova, I.I. (2018). Psikhologicheskie usloviia effektivnosti vneshnei motivatsii [Psychological conditions for the effectiveness of external motivation]. *Sovremennye issledovaniia sotsialnykh problem, Modern studies of social problems*, 4(9). doi: 10.12731/2218-7405-2018-4-103-118 [in Russian].
- Chuiko, O.V. (2007). Zastosuvannia treninhovoi tekhnologii na leksii yak efektyvna umova rozvytku profesionala [Application of training technology at lectures as an effective condition for professional development]. *Aktualni problemy psykholohii, Actual problems of psychology*, 1(10), 147-150 [in Ukrainian].
- Deci, E., Vallerand, R.J., Pelletier, L.G., & Ryan, R. (1991). Motivation and education: The Self-determination perspective. *Educational Psychologist*, 3-4(26), 325-346.
- Fopel, K. (2000). *Psikhologicheskie grupy: rabochie materialy dlia vedushchego [Psychological groups: working materials for the facilitator]*. (Trans) (2nd ed.). Moscow: Genezis [in Russian].
- Fopel, K. (2003). *Splochnost i tolerantnost v gruppe: psikhologicheskie igry i upravneniia [Cohesion and tolerance in a group: psychological games and exercises]*. Moscow [in Russian].
- Frenzel, A.C., Taxer, J.L., Schwab, C., & Kuhbandner, C. (2018). Inauthentic expressions of enthusiasm: Exploring the cost of emotional dissonance in teachers. *Motivation and emotion*, 53, 74-88. doi: doi.org/10.1007/s11031-018-9738-7.
- Gordeeva, T.O. (2014). Bazovye typy motivatsii deiatelnosti: potrebnostnaia model [Basic types of activity motivation: need model]. *Vestnik Moskovskogo universiteta, Bulletin of Moscow University*, 3, 63-78 [in Russian].
- Gusarova, M.A. (2019). Trening kak odin iz metodov interaktivnogo obucheniia professionalnoy podgotovke budushchikh iuristov [Training as one of the methods of interactive training for professional training of future lawyers]. *Obshchestvo: sotsiologiya, psikhologiya, pedagogika, Society: sociology, psychology, pedagogy*. doi.org/10.24158/spp.2019.1.13 [in Russian].
- Klimchuk, V.A. (2005). *Treningh vnutrenney motivatsii [Intrinsic Motivation Training]*. SPb.: Rech [in Russian].
- Lalabegian, A.B., & Davtian, A.V. (2017). Issledovanie motivatsionnoy sfery lichnosti sovremennykh studentov [Study of the motivational sphere of personality of modern students]. *Tendentsii razvitiia nauki i obrazovaniia, Trends in the development of science and education*. doi: 10.18411/lj-25-12-2017-40 [in Russian].
- McClelland, D. (2014). *Motivation Training. Human Motivation*. Cambridge University Press. doi: doi.org/10.1017/cbo9781139878289.016.
- Meece, J., & Agger, C. (2019). Achievement Motivation in Education. *Oxford research encyclopedia, Education (oxfordre.com/education)*. Oxford University Press USA. doi: 10.1093/acrefore/9780190264093.013.7.

- Nikitskaia, M.G., & Tolstykh, N.N. (2018). Zarubezhnye issledovaniia uchebnoi motivatsii: XXI vek [Foreign studies of educational motivation: XXI century]. *Sovremennaia zarubezhnaia psikhologiya, Modern foreign psychology*, 2(7), 100-113. doi:10.17759/jmfp.2018070210 [in Russian].
- Romanov, R.V., & Lezhnina, L.V. (2016). K voprosu ob uchebno-professionalnoi motivatsii kursantov voennykh vuzov [On the issue of educational and professional motivation of cadets of military universities]. *Obrazovanie i nauka v sovremennykh usloviakh, Education and science in modern conditions: Proceedings of the 9th International Scientific and Practical Conference*. (pp. 118-120). Cheboksary. doi: 10.21661/r-113611 [in Russian].
- Semenova, T.V. (2015). Teoretiko-metodologicheskie podkhody k izucheniiu uchebnoi motivatsii: kompleksnyy vzgliad: monitoring obshchestvennogo mneniia [Theoretical and methodological approaches to the study of educational motivation: an integrated view: monitoring public opinion]. *Ekonomicheskie i sotsialnye peremeny, Economic and social changes*, 6, 185-194. doi: 10.14515/monitoring.2015.6.12 [in Russian].
- Shipulia, A.B. (2018). Struktura trening v sisteme vysshego obrazovaniia [The structure of training in higher education]. *Tendentsii razvitiia nauki i obrazovaniia, Trends in the development of science and education*, 53-54. doi:10.18411/lj-31-03-2018-54 [in Russian].
- Sidorenko, E.V. (2000). *Motivatsionnyy trening [Motivational Training]*. SPb.: Rech [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Балык А. С. Формирование мотивации у студентов как одного из значимых факторов успешности обучения и дальнейшего профессионального самоопределения. *Труд и его субъект в изменяющейся России*. 2017. Т. 2. 686 с. doi: 10.30888/978-5-6041451-4-2.2.4.
- Борисова И. И. Психологические условия эффективности внешней мотивации. *Современные исследования социальных проблем*. 2018. № 4. Т. 9. doi: 10.12731/2218-7405-2018-4-103-118.
- Чуйко О. В. Застосування тренінгової технології на лекції як ефективна умова розвитку професіонала. *Актуальні проблеми психології*. 2007. Вип. 1. Т. 10. С. 147–150.
- Deci E., Vallerand R. J., Pelletier L. G., Ryan R. Motivation and education: The Self-determination perspective. *Educational Psychologist*. 1991. No. 3–4. Vol. 26. P. 325–346.
- Фопель К. Психологические группы: рабочие материалы для ведущего : практ. пособие / пер. с нем. 2-е изд. М. : Генезис, 2000. 256 с.
- Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе: психологические игры и упражнения. М., 2003.
- Frenzel A. C., Taxer J. L., Schwab C., Kuhbandner C. Inauthentic expressions of enthusiasm: Exploring the cost of emotional dissonance in teachers. *Motivation and emotion*. 2018. Vol. 53. P. 74–88. doi: doi.org/10.1007/s11031-018-9738-7.
- Гордеева Т. О. Базовые типы мотивации деятельности: потребностная модель. *Вестник Московского университета*. 2014. № 3. С. 63–78. (Серия 14 «Психология»).
- Гусарова М. А. Тренинг как один из методов интерактивного обучения профессиональной подготовке будущих юристов. *Общество: социология, психология, педагогика*. 2019. doi: doi.org/10.24158/spp.2019.1.13.
- Климчук В. А. Тренинг внутренней мотивации : монография. СПб. : Речь, 2005. 76 с.
- Лалабегян А. Б., Давтян А. В. Исследование мотивационной сферы личности современных студентов. *Тенденции развития науки и образования*. 2017. doi: 10.18411/lj-25-12-2017-40.
- McClelland D. Motivation Training. *Human Motivation*. Cambridge University Press, 2014. P. 547–586. doi: doi.org/10.1017/cbo9781139878289.016.
- Мееце J., Agger C. Achievement Motivation in Education. *Oxford research encyclopedia, Education (oxfordre.com/education)*. Oxford University Press USA, 2019. P. 1–22. doi: 10.1093/acrefore/9780190264093.013.7.
- Никитская М. Г., Толстых Н. Н. Зарубежные исследования учебной мотивации: XXI век. *Современная зарубежная психология*. 2018. № 2. Т. 7. С. 100–113. doi: 10.17759/jmfp.2018070210.
- Романов Р. В., Лежнина Л. В. К вопросу об учебно-профессиональной мотивации курсантов военных вузов. *Образование и наука в современных условиях : материалы IX Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 8 окт. 2016 г.)*. Чебоксары, 2016. С. 118–120. doi: 10.21661/r-113611.
- Семенова Т. В. Теоретико-методологические подходы к изучению учебной мотивации: комплексный взгляд: мониторинг общественного мнения. *Экономические и социальные перемены*. 2015. № 6. С. 185–194. doi: 10.14515/monitoring.2015.6.12.
- Шипуля А. Б. Структура тренинг в системе высшего образования. *Тенденции развития науки и образования*. 2018. С. 53–54. doi: 10.18411/lj-31-03-2018-54.
- Сидоренко Е. В. Мотивационный тренинг : монография. СПб. : Речь, 2000. 234 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2019

Anatolieva O. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History State and Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6980-200X>

Use of Training Technologies for Development of Cadets' Internal Motivation

*The important role of motivation for the effectiveness of human activity is confirmed in many psychological studies. A lot of researchers point out the importance of motivation for learning activities. At the same time, the problem of formation of educational motivation of students (especially, cadets) is developed much less than the motivation of schoolchildren. The **purpose** of the research is to find out the regularities and mechanisms of development educational motivation of students (cadets) and build a program for managing motivation with the help of psycho training. The **methodological basis** of the article is the principles of the system-based and activity approach in general psychology and pedagogical psychology; cultural and historical theory of mental development; the position of the theory of phased formation mental actions, understanding of educational activity in the concept of educational activity; general psychological notions about the motivation of activity and psychological and pedagogical; the ideas of humanistic psychology about the personal potential of a person. The **scientific novelty** of the research is based on the results of the training of educational motivation, the psychological and pedagogical factors the development of the motivation educational activity are disclosed. In particular, the following scientific provisions are substantiated: 1. Under the influence of a special motivational training, there are significant changes in the structure of educational motivation. In particular, the influence of internal (cognitive) motivation increases. 2. The development of educational motivation in motivational training is facilitated by: group cohesion, familiarity with the theory of internal motivation and value regulation of activity, acquisition of goal-setting skills and experience of internally motivated behavior. 3. Specially designed psychological and pedagogical exercises of motivational training are an effective means of forming educational motivation. **Conclusions.** The most important motivational factors were the sense of competence, the need for knowledge, the ability to self-determination and goal-formation. The next stages of motivation - the consolidation of motivational beliefs, their influence on behavior, preservation of motivation - need further study.*

Keywords: motivation; motivation of achievement; motivation of activity; learning motivation; training of motivation; internal motivation; cadets' motivation

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Вимоги до структури й технічного оформлення статей

У Національній академії внутрішніх справ триває прийом наукових статей для опублікування у фахових виданнях:

- «**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Філософські та методологічні проблеми права**» (з юридичних наук);
- «**Юридична психологія**» (з юридичних і психологічних наук).

Редколегія приймає до опублікування статті, які мають такі **структурні елементи**:

1. **Індекс УДК** – у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку (Times New Roman, кегль 12, накреслення напівжирне, вирівнювання по лівому краю).

2. **Відомості про автора (авторів)**: прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, **ORCID**, посада, місце роботи (навчання) із зазначенням міста. Максимальна кількість співавторів – три особи. Зазначені відомості подають трьома мовами: українською, російською, англійською (додаток 1). Ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55. Також обов'язково мають бути зазначені контакти (телефон, електронна пошта) (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5).

3. **Заголовок (назва) статті**, поданий трьома мовами: українською, російською, англійською. Назва не має перевищувати 90 знаків з пробілами (Times New Roman, кегль 14, інтервал – 1,5, накреслення напівжирне, вирівнювання по центру).

4. Розширена **анотація** (у формі реферату), подана трьома мовами: українською, російською та англійською. Обсяг анотації – не менше ніж 1800 знаків з пробілами, одним абзацом (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5). Вона має бути структурована за логікою опису матеріалу в статті й містити такі елементи:

- **мета** (виокремлення недосліджених аспектів порушеної проблематики);
- **методологія** (методологічний інструментарій, теоретичний базис);
- **наукова новизна** (основні результати дослідження);
- **висновки** (рекомендації, перспективи подальших наукових розвідок).

Анотація не має містити посилань і скорочень, а також дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування). Відповідальність за англійський переклад покладається особисто на автора.

5. **Ключові слова** (6–10 окремих слів та/або у складі словосполучень, що складаються щонайбільше з двох слів) через крапку з комою. Їх подають українською, російською та англійською мовами (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5).

6. **Текст статті** повинен бути структурованим та мати такі елементи:

• **вступ**: *актуальність* дослідження, *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. *Обґрунтування новизни* дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі *аналізу використаної літератури* з обов'язковим *розглядом останніх публікацій*, у яких започатковано або продовжено розв'язання проблеми, з виокремленням не вирішених раніше її частин;

- **мета і завдання дослідження**;

• **виклад основного матеріалу**: інтерпретація наявних позицій дослідників щодо висвітлення порушеної проблематики та обґрунтування нових отриманих наукових результатів;

• **наукова новизна**: теоретичні дані, обґрунтовані нові підходи в осмисленні матеріалу та нове розв'язання проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями;

- **висновки**: стисло викладені результати дослідження та перспективи подальших розвідок.

Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по центру.

Обсяг основного тексту статті має становити **від 12 до 25 сторінок** (формат А4, кегль 14, інтервал 1,5), або 21 600–45 000 знаків з пробілами, у роздрукованому й електронному варіантах (формат .rtf) українською, російською чи англійською мовами. До статті англійською мовою обов'язково додають її українськомовний переклад.

Посилання в тексті мають відповідати стилю APA (додаток 2).

7. **References** – транслітерований список літератури (латинськими літерами) **за алфавітом**, оформлений відповідно до **APA**-стилю (Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5).

8. **Список використаних джерел** (бібліографічний опис джерел, використаних під час підготовки статті, мовою оригіналу), оформлений згідно зі стандартом «ДСТУ 8302:2015. «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» (Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5).

Порядок розміщення описів подається за порядком, представленим у **References** (без нумерації). Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, яке має вплив на розвиток певної галузі науки.

References та список використаних джерел мають відповідати **таким вимогам**:

- кількість: 15–30 (для оригінальних статей), 30–50 (для оглядових статей) джерел, оформлених згідно із зазначеними стандартами (додаток 3). Більшість мають відображати сучасний стан наукових досліджень і **бути опублікованими не пізніше, ніж протягом останніх п'яти років**;

- наявність **не менше ніж трьох джерел латиницею** (статей з іноземних журналів із високим індексом впливовості, опублікованих протягом останніх двох-трьох років, і базових монографій);

- **80 % джерел повинні мати DOI**, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – **10 %**), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела (додаток 3).

- самопосилань має бути не більше ніж 10 %.

Для опублікування статті подають:

- роздрукований варіант статті з підписом автора, що означає повну його відповідальність за якість і наукову значущість поданого матеріалу;

- електронну версію тексту статті на USB-носії або електронною поштою: **rvc@naiau.kiev.ua**;

- витяг із протоколу засідання кафедри (наукової лабораторії) про рекомендацію зазначеної статті до відкритого друку.

Увага! Автори несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритій публікації. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагиату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1 (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Телефон для довідок: 097-851-72-96, 14-48.

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua.

З питань розміщення статей у фахових виданнях Національної академії внутрішніх справ звертатися:

- «**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (виходить друком чотири рази на рік) – тел. 097-851-72-96, внутр. 14-48 (відповідальна особа – Яковлева Ангеліна Яківна);

- «**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (виходить друком двічі на рік) – тел. 097-851-72-96, внутр. 14-48 (відповідальна особа – Яковлева Ангеліна Яківна);

- «**Філософські та методологічні проблеми права**» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 249-09-69, внутр. 12-82 (відповідальна особа – Павлишин Олег Володимирович);

- «**Юридична психологія**» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-89, 561-18-74, внутр. 15-56 – кафедра юридичної психології (відповідальна особа – Казміренко Людмила Іванівна).

Додаток 1

**Відповідники основних посад,
наукових ступенів і вчених звань**

Термін українською	Рекомендовані варіанти перекладу
доктор юридичних наук	Doctor of Law
кандидат юридичних наук	Ph.D in Law
доктор філософії (з права)	Doctor of Philosophy (in Law)
професор	Professor
доцент	Associate Professor
старший викладач	Senior Lecturer
викладач	Lecturer
провідний/старший/молодший науковий співробітник	Leading/Senior/Junior Research Fellow
докторант	Doctoral Student
аспірант, ад'юнкт	Postgraduate Student
здобувач	Researcher

Приклад оформлення посилань у тексті статті (відповідно до стилю APA)

Посилання в тексті мають виглядати таким чином: (Gundy, 2016) або (Malivskyi & Neill, 2016; Schukking, 2018), або за наявності цитати (Slobodian & Yakovyna, 2016, p. 58).

Приклад посилань у тексті статті українською мовою:

На переконання голландського судді Європейського суду з прав людини Ж. Шуккінга (Schukking, 2018) важливо, щоб «Сторони продемонстрували дотримання прав людини та верховенства права шляхом забезпечення дотримання мінімальних гарантій статті 6 Конвенції» (p. 155).

Приклад посилань у тексті статті англійською мовою:

According to the French philosopher Jean-Luc Marion (1999, p. 352) "Descartes remains one of our closest contemporaries".

Приклад блокової цитати:

Адаптація наявних та успішно апробованих рекомендацій криміналістичної техніки, тактики і методики до умов цивільного та інших видів судочинства є найбільш доцільним і одночасно економічним шляхом впровадження зазначених рекомендацій в інші види судочинства з урахуванням правових умов їх реалізації (Isaenko, 2018, p. 38).

Поради щодо оформлення References та списку використаних джерел

У **References**, який складається з описів оригінальних англomовних та/або транслітерованих латиницею джерел, та **списку використаних джерел** (кирилицею) порядок і кількість джерел мають збігатися та залишатися незмінними.

Оформити бібліографічний опис відповідно до **стилю APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань: Citation Machine (<http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>); <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> або іншому.

Офіційну транслітерацію українського алфавіту латиницею затверджено в постанові Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею». Онлайн-транслітератор – <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

Для російської мови транслітерувати потрібно згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 03.02.2010 № 26. Онлайн-транслітератор – <http://ru.translit.net/?account=zagranpasport>. Якщо вітчизняний журнал видається в перекладі на англійську мову, використовуйте англійські варіанти назви журналу та статті.

DOI видань можна знайти на сайті <http://www.crossref.org>

Підготовлені відповідно до загальноприйнятих вимог References та список використаних джерел матимуть такий вигляд:

References

- Gundy A.V., & Baumann-Grau, A. (2016). *Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>. doi: <https://doi.org/10.4324/9781134778423>.
- Schukking, J. (2018). Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 36(2), 152-158. doi: 10.1177/0924051918767967.
- Walklate, S., McCulloch, J., Fitz-Gibbon, K., & Maher, J. (2019). Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*, 23(1), 60-77. doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- Akimov, M.O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona svobody osoby: problemy ta shliakhy vyrishennia [Criminal defense of individual freedom: problems and solutions]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny, Scientific herald of Sivershchyna*, 1(3), 141-151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141> [in Ukrainian].
- Vdovenko, N.M. (2013). *Derzhavne rehulivannia akvakultury v Ukraini [State regulation of aquaculture in Ukraine monohrafiya]*. Kyiv: Kondor. doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465 [in Ukrainian].
- Isaenko, V.N. (2018). *Ispolzovanie vozmojnostei kriminalistiki i sudebnoi ekspertizy v prokurorskoj deiatelnosti [Using forensic and forensic capabilities in prosecution activities]*. Moscow: Prospekt. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152> [in Russian].

- Kozeratska, O.A. (2018). Analiz statystychnoi dostovirnosti obhruntuvannia kryteriiv "obmezhenoi osudnosti" u osib, yaki skoily seksualni zlochyyny [Analysis of the statistical validity of the justification of the criteria of "limited sanity" for persons who committed sexual offenses]. *International Academy Journal*, 2, 10-14.
doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982 [in Ukrainian].
- Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- Chernykh, H. (2015). Zlochynnist ta parametry nasyllia v ukrainskomu suspilstvi [Criminality and the parameters of violence in Ukrainian society]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 6, 32-35.
doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8> [in Ukrainian].

Список використаних джерел

- Gundy A. V., Baumann-Grau A. Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate. London: Routledge, 2016. 156 p.
URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>.
doi: <https://doi.org/10.4324/97811315546605>.
- Schukking J. Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2018. Vol. 36 (2). P. 152–158.
doi: 10.1177/0924051918767967.
- Walklate S., McCulloch J., Fitz-Gibbon K., Maher J. Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*. 2019. № 23 (1). P. 60–77.
doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- Акімов М. О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини*. 2018. № 1 (3). С. 141–151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141>.
- Вдовенко Н. М. Державне регулювання аквакультури в Україні: монографія. Київ: Кондор, 2013. 464 с. doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465.
- Исаенко В. Н. Использование возможностей криминалистики и судебной экспертизы в прокурорской деятельности. М.: Проспект, 2018. 192 с. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152>.
- Козерацька О. А. Аналіз статистичної достовірності обґрунтування критеріїв «обмеженої осудності» у осіб, які скоїли сексуальні злочини. *International Academy Journal. Web of Scholar*. 2018. № 2. С. 10–14. doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
- Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- Черних Г. Злочинність та параметри насилля в українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 6. С. 32–35.
doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8>.

Юридична психологія

1
(24)
2019

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення, комп'ютерний
набір і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:

Відділ підготовки навчально-наукових
видань Національної академії
внутрішніх справ,
03035, Київ-35, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 27.06.2019
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 6,75
Ум. друк. арк. 6,28
Вид. № 28/II
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

1
(24)
2019

Scientific Magazine

Published semiannually

**Figuration, computer typing
and making up**
Ya. Shumko

Publisher:
Unit of preparation of educational
and scientific publications
of the National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: dated from
June 27th, 2019
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 6,75
Simulated publisher's pages 6,28
Edition No. 28/II
Circulation 50